

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ЗДОРОВ'Я ТА ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ
КАФЕДРА НАУК ПРО ЗДОРОВ'Я**

О.Ф. Яцина

**ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ:
СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК КЛІНІЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ В ІСТОРИЧНИХ ПРОЦЕСАХ**

Навчальний посібник

Ужгород – 2023

УДК 159.9(09)(075.8)

Я 93

Яцина О.Ф. Історія психології: становлення і розвиток клінічної психології в історичних процесах: навчальний посібник. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2023. 184 с.
ISBN 978-617-7825-83-7

Навчальний посібник укладено з урахуванням логіки розвитку психології як науки в історичних координатах. Вперше висвітлюються психологічні ідеї, що означають спектр проблем клінічної психології в межах історичних особливостей її розвитку. Розкривається персональний внесок мислителів, філософів, психологів, психіатрів, педагогів у формування фундаментальних положень клінічної психології як інтегральної частини психології.

Для студентів, магістрів, аспірантів, що вивчають психологію, в тому числі, клінічну психологію, а також усім, хто цікавиться процесом становлення та розвитку психологічних знань.

Автор-укладач:

Яцина Олена Федорівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри наук про здоров'я ДВНЗ «УжНУ».

Рецензенти:

Павлюк М.М. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології МАУП, м. Київ;

Яковецька Л.С. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри авіаційної психології факультету лінгвістики та соціальних комунікацій Національного авіаційного університету.

*Рекомендовано до друку Вченою радою ДВНЗ «УжНУ»
(протокол №9 від 25 жовтня 2022 р.)*

*Рекомендовано до друку Редакційно-видавничою радою ДВНЗ «УжНУ»
(протокол №7 від 21 жовтня 2022 р.)*

ISBN 978-617-7825-83-7

© О.Ф. Яцина, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Методологічні основи історії психології	6
Тема 1. Історія психології як галузь психологічної науки.....	6
РОЗДІЛ 2. Донауковий період історії психології та зародження ідей клінічної психології	19
Тема 2. Психологія Стародавнього Світу	19
Тема 3. Психологічні погляди в епоху Античності	24
Тема 4. Розвиток психологічної думки періоду Середньовіччя.....	32
Тема 5. Психологія як наука про свідомість.....	39
Тема 6. Психологічна думка епохи Відродження (к. XV – поч. XVII ст.)	46
Тема 7. Рух філософсько-психологічної думки нового часу (період наукової революції XVII ст. і епоха Просвітництва XVIII ст.	51
Тема 8. Зародження і розвиток асоціативної психології.....	62
РОЗДІЛ 3. Науковий період розвитку психології та дослідження в області клінічної психології	67
Тема 9. Природничонаукові передумови виникнення експериментальної психології	67
Тема 10. Період «відкритої кризи» в психології. Основні напрямки розвитку психології на початку XX ст.....	80
Тема 11. Фрейдизм і неофрейдизм	93
Тема 12. Розвиток біхевіоризму.....	106
Тема 13. Гуманістична психологія	113
Тема 14. Гештальтпсихологія.....	123
Тема 15. Когнітивна психологія та школа Ж. Піаже	130
Тема 16. Диспозиційні теорії особистості	137
Тема 17. Екзистенційна психологія особистості.....	142
Тема 18. Розвиток психології в Україні. Сучасні проблеми і напрямки розвитку психологічної науки	151
Тема 19. Ідеї наукового періоду становлення клінічної психології.....	165
ЛІТЕРАТУРА	182

ВСТУП

Історія психології розвивалася протягом багатьох століть, тому вона багата думками людей, які міркуючи про природу душі та психіки, долучались до перетворення умоглядної психології на справжню науку.

Історія психології починається зі Стародавнього Єгипту. Саме там приблизно 1550 року до н. е. було створено папірус Еберса – збірку медичних текстів, один із найстаріших доробків про психічні розлади. У ній вперше згадуються такі психічні стани, як недоумство і депресія. Мислителі Стародавньої Греції висували ідеї, що були тісно пов'язані з етикою та метафізикою. Філософи Нового часу зробили значний внесок у конструювання фундаментальної картини світу, тісно пов'язаної, з одного боку, з математикою і природознавством, а з іншого боку, з метафізикою. Велику роль у гносеології Новітнього часу мало вчення про метод, пов'язане з філософією науки, логікою, концепціями мови. Зазначене може стати поясненням вислову, який належить німецькому філософу і психологу к. XIX – поч. XX ст. Герману Еббінгаузу, що у психології величезна передісторія і дуже коротка власна історія. Як відомо, історія психології як самостійної науки, почалася із першої лабораторії експериментальної психології в Лейпцигу, яку у 1879 р. заснував Вільгельм Вундт.

Простежити історію становлення і розвитку психології покликана дисципліна «Історія психології», що є обов'язковою у підготовці фахівців з психології. Її вивчення дозволяє більш глибоко і адекватно усвідомити психологічні явища і концепції, які їх пояснюють.

Особливістю пропонованого для вивчення матеріалу з історії психології від стародавнього світу до XX століття є те, що висвітлення етапів становлення психології побудовано на «вчинковому принципі», найбільш повно розкритому Володимиром Андрійовичем Роменцем, автором семи томів Всесвітньої історії психології. Ядро його концепції – психологія вчинку, де вчинок став провідником і пояснювальним принципом, і системоутворювальною категорією. Це дає змогу бачити логічну структуру історії розвитку психології: зв'язки психології з іншими формами людської свідомості. У своєму тлумаченні вчинку Роменець керується положенням про те, що вчинок – це одиниця життя людини в культурі, культурно-психологічна реальність, яка пов'язує людину зі

світом, психіку з культурою й історією. Таким чином, через аналіз вчинку, а також продуктів історії та культури може прочитуватися психіка.

Вперше в змісті вивчення дисципліни висвітлюються психологічні ідеї, що означають спектр проблем клінічної психології в межах історичних особливостей її розвитку. Завданням було на основі реконструкції характерних особливостей тієї чи іншої епохи висвітлити й історію розвитку клінічної психології як наукової галузі, яку У. Бауманн та М. Перре датують 1859 роком, коли В. Вундт відкрив перший Інститут експериментальної психології. Більшість досліджень цього першого експериментального наукового психологічного центру стосувалися предметної галузі психофізіології.

У Вундта навчався американець Лайтнер Вітмер, який зробив величезний внесок у розвиток клінічної психології як галузі науки і практики. Саме Л. Вітмер привніс термін «клінічна психологія» в психологічну науку. Поняття «клінічна» він запозичив з медицини, не маючи на увазі під цим ані медичну психологію, ані клініку в сенсі місця, де займаються психологічною діяльністю, а маючи на увазі лише роботу з окремими конкретними випадками, зокрема з порушеннями психіки. Велику роль у розвитку клінічної психології зіграв і Зигмунд Фрейд, відкривши сферу психотерапії для немедиків і значно просунувши вперед психологічну теорію виникнення психічних розладів.

Укладаючи пропонований посібник, завдання полягало в тому, щоби знаходити інформацію про витоки клінічної психології з різних джерел та структурувати її у зміст навчального посібника, зберігаючи логіку становлення психологічної науки, її основні здобутки на тому чи іншому історичному етапі.

Навчальний посібник «Історія психології: становлення і розвиток клінічної психології в історичних процесах» складається з трьох розділів, кожна тема завершується переліком запитань для самоконтролю.

Маємо надію, що посібник допоможе зрозуміти особливості психологічних знань, які представляють собою продукти певної культури і епохи. У такий спосіб ми сподіваємося долучити читачів до самостійного пізнання філософсько-психологічних проблем сучасного життя.

РОЗДІЛ 1. Методологічні основи історії психології

Тема 1. Історія психології як галузь психологічної науки

1.1. Предмет і завдання історії психології.

Німецький філософ і психолог к. XIX – поч. XX ст. **Герман Еббінгауз** відмітив, що у психології *величезна передісторія і дуже коротка власна історія*. Тобто за історичними мірками історія психології одночасно є і дуже старою, і дуже молодого наукою.

Історія психології – галузь психологічних знань, що вивчає розвиток психіки і знань про неї в історичному аспектах з акцентом на першому із них. Вона показує історичне становлення психологічних знань, відшуковуючи зв'язок з духовною і матеріальною культурою народів світу, визначає пріоритетні напрями досліджень у зв'язку з духом часу.

Серед найважливіших питань, які вивчає історія психології, виділяють наступні:

- методологія історії психології з її двома основними полюсами – сциєнтизмом (*абсолютизація ролі науки, наукових знань як головного чинника прогресу в історії*) і антисциєнтизмом, критеріями поділу теоретичного й емпіричного

- до розуміння і пояснення людської психіки, пізнавальних та метафізичних аспектів, аналіз гуманістичного й «обезлюдненого» начал, механіцизму (*антидіалектичний напрям, що зводить усю багатогранність світу до механічного руху однорідних часток матерії, а складні закономірності розвитку – до найпростіших законів механіки*) та операціоналізму (*система послідовних дій, підпорядкованих меті*)

- сучасний стан психологічної науки з її проблемами теорії і методології, структури знання в цілому

- зіставлення досліджень різноманітних шкіл і напрямків біхевіоризму, інтроспекціонізму, гуманістичної психології, гештальтпсихології, фрейдизму, ін.

- історія окремих розділів психологічного знання – когнітивної психології, нейропсихології, теорії діяльності, психології релігії, клінічної психології, політичної психології, ін.

- хроніка наукового життя, внесок учених у розвиток психологічної науки.

Складовою історії психології є історіографія психології – сукупність досліджень, об'єктом яких є історія психології. Вона ставить своїм завданням дослідити минуле з метою висвітлення загальної теорії розвитку психологічних ідей, розкриття умов і причин цього розвитку,

закономірностей і механізмів одержання нового знання про психічну реальність, взаємодію науки та соціальної практики.

Як і будь-яка інша наука, історія психології будується на фактах, на критичному аналізі особливої емпірії у вигляді реальних подій (відкриттів, помилок, теорій, дискусій), які відбувалися в конкретну епоху. Достовірне конструювання цих подій, їх опис – необхідне підґрунтя історичного дослідження. Від опису картин того, чого вже немає, до пошуку механізмів, дія яких привела до результатів, що зафіксовані в пам'яті науки, – такий шлях пошуку ключових думок. Тільки тоді, коли історичне дослідження виявить, як були досягнуті ці результати, завдяки чому виникло нове знання, воно набуває статусу наукового.

1.2. Підходи до вивчення історії психології.

Від того далекого часу, коли людина висунула перед собою вимогу – «пізнати саму себе», почалося цілеспрямоване вивчення її психічних здатностей. Перед поставленням такої мети людина пережила тривалий період, коли пізнання психіки здійснювалось у процесі розв'язання проблемних ситуацій. Зосередженість на вузьких практичних засадах мало й інший бік – фантазійний відліт від дійсності, фантастичне відображення психічного життя людини, рослини, тварини, світу в цілому. Цей період світоглядного синкретизму (*нерозчленованість, об'єднання психічних функцій, характерно для початкового нерозвиненого стану будь-якого явища; це основна характеристика дитячого мислення, що пояснюється нездатністю дитини до логічного міркування*), коли людина уявляла події, вчинки, різні явища світу на основі міфологічного відображення, вважають початком історії психології. Поступово людина прагнула дізнатися, що таке світ і ким є вона сама. Психологічні знання ще не сформульовані в наукових положеннях, а виявляються в ритуалах, наскельних малюнках (петрогліфах), у побудові житла, пошитті одягу, татуюванні тощо. З розвитком економіки, появою більш розвинених форм відображення дійсності – техніки, літератури, спеціальних форм мистецтва, права, політики – починають виникати психологічні знання. Що ж до терміну «психологія», то він постає лише в епоху Відродження.

Людина пізнає саму себе, корелюючи уявлення про навколишній світ. Відтак, *народна психологія* – закарбована у звичаях, учинках людей певної епохи, є дієвим арсеналом психології. Без урахування таких загальнокультурних кореляцій зрозуміти справжню історію психології неможливо. Залежно від рівня та характеру кореляцій загальнокультурного плану у психології виникають напрями і школи, при цьому вона стає наукою людинознавства, здійснює експансію на суміжні

сфери знання і зі свого боку вбирає до своєї системи найвагоміші здобутки суміжних дисциплін.

Таким чином відбувається творча *екстраполяція* (поширення висновків, одержаних зі спостереження над однією частиною явища, на іншу його частину), що переосмислюється, рефлектуючи у саму психологію, у зв'язку з чим історія психології не підміняє собою історії культури. Характер і зміст цих рефлексій залежать, у першу чергу, від розуміння психічного. Сам предмет психології – в основному це людська психіка – змінюється протягом усієї історії.

Отже, можна говорити про значення історії людської культури для становлення психологічних знань. А ці знання, в свою чергу, є серцевиною людської культури. Тому має право на існування *культурологічний підхід* у тлумаченні історії психології. Зокрема, художні, правові спостереження розкривали такі сторони людської душі, які лише згодом ставали предметом суто психологічного вивчення. Чимало «комплексів», зафіксованих у психіатрії та психології, пов'язані з іменами героїв художніх творів (комплекси Едипа, Електри, Каїна, ін.). На певних етапах розвитку культури на перший план виходить художнє бачення, художній інсайт, і лише згодом він трансформується в наукову гіпотезу і теорію.

Становлення психологічних знань має свої рушійні сили і періодизацію. Більшість історико-психологічних теорій у своєму розвитку пройшли шлях від міфології через філософію до науки. Донауковий період вважається передісторією психології, сама ж історія психології як самостійної науки починається з часу виникнення спеціальних лабораторних досліджень, які пов'язані з ім'ям **В. Вундта** та відкриттям його лейпцизької школи, коли наукова психологія почала ширитися по всьому світу.

Своєрідну історико-психологічну концепцію виклав **М. Г. Ярошевський**. Він виходив з того, що науковість знання безпосередньо пов'язується зі становленням принципу детермінізму. На його думку, різні форми детермінізму, як вони поставали в історії науки, визначають її періодизацію, а також рушійні сили становлення знання. Форми детермінізму Ярошевський найбільшою мірою пов'язував з впливом на психологію інших фундаментальних наук, тому психологія у своєму історичному поступі визначалася то механікою, то фізикою, то біологією, то соціологією.

Проте ідея детермінізму як така, що дає можливість чіткого окреслення принципів періодизації та рушійних сил розвитку психологічного знання в позитивному чи негативному аспекті, проблеми не вирішує. Завдання полягає насамперед у визначенні *логічного осередку психологічної системи*. У найбільш розвиненому вигляді даний осередок пов'язується з *дією, вчинком*.

На це звернув особливу увагу **С. Л. Рубінштейн**, (1946). Він зробив висновок, який визрів у надрах світової історії психології, спираючись при цьому на два поняття – дію і вчинок. Універсальною категорією виявляється саме вчинок, адже він уміщує в собі дію. Універсалізм вчинку полягає в тому, що він є осередком різних форм діяльності й поведінки – теоретичної і практичної, моральної, естетичної, технологічної та ін. Він охоплює активність як тварин, так і людей на будь-яких рівнях індивідуального розвитку. Отже, є всі підстави розглядати вчинок як вихідний пункт у тлумаченні історико-психологічних знань.

Цьому присвятив свої наукові доробки **В. А. Роменець** – один з фундаторів сучасної української психології, запропонувавши визначати *ситуацію вчинку* як зв'язну сукупність істотних відношень людини до світу, які залежать чи не залежать від її намірів. *Мотиваційний аспект вчинку* є ідеалізована ситуація як наслідок зміни реальної ситуації на основі уявного подолання конфлікту. Це спрямованість перетворення ситуації, що не задовольняє людину. Людина прагне перетворити незалежний від неї бік ситуації в залежний. І в цій боротьбі відбувається становлення ситуації. Роблячи світ залежним від себе, людина відкриває нові, не залежні від неї сторони цього світу.

Мотиваційний принцип визначається насамперед характером відношення усвідомлюваного і неусвідомлюваного компонентів. Взаємний перехід неусвідомлюваного і усвідомлюваного починається від тотожності. Вона поступово розхитується тим, що свідоме є водночас несвідомим. Несвідоме виступає суттєвим змістом свідомого, але таким, що не усвідомлюється. Лише при зіставленні свідомостей вони виявляються несумісними.

Структура вчинку й акценти у тлумаченні його самого та його компонентів визначають характер психологічних теорій. Спостерігається певне зміщення акцентів на структурних компонентах учинку в різні історичні періоди, але при цьому кожна епоха бачить вчинок у його цілісності. *Компоненти вчинку – це ситуація, мотивація, дія та післядія*. Згідно з цим міфологічний період, Стародавній світ і Середні віки характеризуються *принципом ситуативним*, епохи Відродження, Барокко й Просвітництва – *мотиваційним*. XIX і XX століття – відповідно *принципом дії та післядії*. Зокрема, ідея фатуму, яка визначала поведінку людей у Стародавньому світі, зумовлювала і ситуацію, і мотивацію, і дію, і післядію. При цьому ситуативний аспект учинку своїм фатумом визначав зміст усіх наступних компонентів учинку. Іншими словами, жодного нового змісту в мотивації, дії та післядії порівняно зі змістом ситуації не існувало.

Три культурні епохи у своїх психологічних теоріях роблять головний акцент на мотивації. Порівняно з ситуацією вона має новий зміст. Психологів, культурних діячів найбільше цікавить мотиваційний бік учинку,

боротьба мотивів, прийняття рішення, формування мотиву як такого. Це зумовлює відповідне бачення й тлумачення психіки в цілому. Зміст досліджень психіки у XIX й XX ст. визначається головним чином приматом принципу дії та післядії. Сама дія може вважатися тим ґрунтом, на якому виникають психічні здатності людини. *Післядія* характеризується тим, що визначає установку на наступну дію. Формою цієї установки виступають смисл життя і, як наслідок, миттєва стратегія.

1.3. Методологічні підходи до висвітлення історії психології.

У XIX ст. розвивається філософський підхід до вирішення питання про методологічні засади становлення предмета психології. Ф. Енгельс пов'язує філософію, а також по суті й історію психології з найважливішим психологічним питанням – відношенням тіла і душі. Тут відмічають наступні аспекти проблеми: 1) нерозрізнена єдність тіла і душі у стихійному матеріалізмі, 2) їх конфліктне протиставлення в ідеалізмі та 3) діалектична єдність душі і тіла у діалектичному матеріалізмі.

Психіка людини, що містить суб'єктивний момент, має бути пізнана об'єктивна науковими методами, щоб мати об'єктивну інтерпретацію. Представники певних напрямків психології намагалися довести, ніби методом дослідження суб'єктивнопсихічного має бути тільки метод інтроспекції, самоспостереження як єдино адекватний. Цю позицію було ґрунтовно заперечено всім ходом розвитку психології, особливо у XX ст.

Щоб стати наукою, психологія вийшла на широкий простір *експериментального дослідження*, в ній було застосовано математичні обчислення, в основу тлумачення було покладено еволюційний підхід. XX ст. озброїло психологію таким об'єктивним методом дослідження, як моделювання. Методи дослідження, запозичені з інших галузей наук, особливо тих, що давно вже набули статусу об'єктивних дисциплін, демонстрували все те спільне, що було властиве кожній людині і навіть тварині. Зокрема, наявність умовнорефлекторного механізму в будь-якому виді реакцій живої істоти на середовище. Виявлення необхідної повторюваності є неодмінною умовою набуття психологією наукового статусу.

У XIX ст. існували дві антагоністичні психології, одну з яких звинувачували в тому, що вона не визнає дійсної неповторності людської психіки, зводить людину до рівня тваринного існування; другий напрям звинувачували в тому, що він утрачає у своєму підкреслюванні неповторного принципу та вимоги науковості. Дійсна психологія враховує ці дві сторони свого предмету. Психологія крізь усі форми відображення в іншому знаходить власний предмет, формуючи уявлення про свій *логічний осередок*, який в той же час виступає основним психологічним механізмом.

Дія як центральне поняття, логічний осередок, послідовний аналіз якого мав привести до побудови чіткої системи психології, привернула до себе спеціальний науковий інтерес у середині ХХ ст. Г. Спенсер, В. Джемс, Дж. Дьюї, Г. Мід поставили дію в центр своїх філософських і психологічних пошуків, але не змогли подолати суб'єктивно-ідеалістичні установки в її тлумаченні та прийшли, зрештою, до позитивізму, операціоналізму, філософського біхевіоризму дії. У працях Ж. Піаже, А. Валлона дію було поставлено в центр психологічного аналізу.

У радянській психології дія – основний логічний вузол психології – стала предметом дослідження у напрямі культурно-історичної психології, заснованому Л. Виготським, у наукових пошуках О. Леонтєва, П. Гальперіна та ін. У психологічній теорії С. Рубінштейна виявляється тенденція переходу від дії до вчинку, але вчинок не було розкрито в завершеній теорії, хоч окремо про такі важливі компоненти вчинку, як ситуація, мотивація і вчинковий акт, було висловлено принципові думки.

У другій половині ХХ ст. виявляється тенденція до розкриття *вчинкової структури психічного в цілому та його окремих компонентів*. Дедалі помітнішою стає тенденція переходу від дії як осередку до дії-вчинку. П. Анохін запропонував фізіологічну модель осередку поведінки, який було пов'язано з основною функціональною системою живого організму. У ряді праць досить чітко проходить ідея зв'язку ситуації та мотивації як основоположних категорій. Ситуація, мотив і дія визнаються основними атрибутами будь-якого психічного феномену.

Дослідження дії виявляє низку якостей, властивих вчинку. В час свого формування дія набуває вчинкових атрибутів і втрачає їх, коли завершує своє формування, перетворюється на автоматизовану навичку, звичку, несвідомо здійснюваний акт. Тільки-но перед автоматизованою дією виникають нові умови, вона перетворюється так, щоб відповідати новим обставинам. На це особливу увагу звернув П. Гальперін. У межах такої автоматизованої дії відбувається формування мотивів, здійснюється вибір з альтернатив, приймається рішення. Не буває такого стану, коли б дія не мала вчинкової значущості. У людини вона має моральний, естетичний, пізнавальний аспекти як вираження відношення до світу, людей, природи. У тварин дія також має вчинковий характер, адже вони не тільки визначаються середовищем, а й самі себе визначають, вибирають для цього ситуативні шляхи. Навіть інстинктивна дія свідчить про встановлення нового, ситуативного відношення до природи, людського суспільства. Активність дії виявляється у створенні умов для свого звершення через дослідження середовища, виявлення допитливості (рефлекс «що таке?»), через встановлення зв'язків у цьому середовищі. В дії створюється значення подій, їх сукупність, яка є початком *ситуативного компоненту дії*.

В активному стані психіки завжди наявна тенденція до переходу дії у вчинок. Дія, перетворена у вчинок, виявляється центральним логічним осередком психіки та окремих її компонентів.

Ситуативний, мотиваційний та актовий (дійовий) моменти вчинку визначають основний зміст головних етапів історії психології. Як було вже зазначено, ситуативна сторона вчинку виявляється у міфологічній психології, психології Стародавнього Світу і Середніх віків. Ситуативна форма учинку починається з того, що надається певне значення подіям у природі і таким, що відбуваються в самій людині. Предметний світ, у тому числі жива і нежива природа, роздвоюється на тіло і душу. Оскільки вся природа перебуває у стані безперервних перетворень, душа визнається такою, що існує в усіх природних тілах і явищах. Світогляд, що виник на такій основі, отримав назву *анімізм*. Пануюча ідея про загальну пов'язаність подій у світі на основі анімізму приводить до *фаталістичного погляду на світ*. Людина відчуває себе залежною від подій і тому усвідомлює свою безпорадність.

Психологію Стародавнього Світу характеризує ситуація конфліктних відношень. Перше глобальне протиставлення має своїм предметом живе і неживе. Оплакування мертвих є ритуалом очищення від неприємних страждань. Минулі покоління є основою життя поколінь прийдешніх. Розвиток їхніх стосунків – передовсім у поважанні предків. Здійснення ритуалів – це учинок, ідея його як вчинку – цілеспрямована, усвідомлена в її значенні.

Мотиваційна сторона вчинку визначає основні віхи становлення психології в епоху від Ренесансу до Просвітництва. Мотиваційне визначення вчинку як етап в історії психології відображає зусилля щодо розкриття внутрішнього світу людини так, щоби в ньому виникла необхідність переходу до вчинкової дії. Спочатку мотивація формується як суб'єктивно-моральний феномен, як рушійна сила поведінки і розкривається як певні поступальні форми мотивів – імпульсивна, емоційна, емоційно-раціональна, морально-інтуїтивна та ін. Вища моральна форма мотивації передбачає у своїй структурі внутрішні антагонізми спілкування – нерозв'язаність морального конфлікту, його невичерпність. Це приводить до акцентуації зусиль психологів на розкритті проблеми *боротьби мотивів* і наступної – *прийняття рішення*. Оскільки прийняте рішення набуває реальності так, як воно набуває об'єктивного змісту – природного, суспільного, то саме в цей час і вступають у дію такі психічні здатності людини, як інтелект, почуття, воля окремо в їхньому абсолютизованому вираженні і в єдності як цілісності суб'єктивного світу. Саме суперечливість цих трьох компонентів уможлиблює перехід до вчинкової дії. Реально ні почуття, ні

інтелект, ні воля, хоч би як їх інтенсифікувати, у своїй ізольованості такого переходу здійснити не можуть.

Діяльна (дійова) сторона вчинку стає основним предметом вивчення у психології XIX і XX ст. Зміна світу у др. пол. XIX ст., зміна навколишнього середовища вимагає від людини, за словами К.Маркса, «освоєння» того світу. Головними моментами освоєння виступають *адаптація* людини до нього, реальне перетворення його – *творчість* – і на цій основі – історичне становлення *особистості*. Останнє має в собі найважливішу суперечність: необхідність адаптуватися до світу і водночас накласти на світ відбиток неповторності свого буття.

Загальна систематизація понять, пов'язаних із дійовим рівнем учинку, охоплює психологічні теорії, які розкривають *адаптивну, творчу та особистісну природу психічного*. Принцип адаптивності представлено природничонауковою психологією, психологією свідомості, психологією народів. Принцип творчості представлено екзистенційною психологією особистості та творчості. Принцип особистості було реалізовано з природничим ухилом – у рефлексології, у біхевіоризмі, психоаналізі. Принцип особистості було реалізовано з соціальним ухилом (К. Хорні, Е. Фромм, ін.) та у зв'язку з проблемою особистісної єдності психічного (гуманістична психологія).

Зважаючи на те, що у вчинку дія визначається характером поєднання цілі та засобів її досягнення, характеру особистості, її творчої діяльності, самий життєвий шлях людини визначатимуться рівнями розгортання ситуативних, мотиваційних відношень, де однією з найважливіших проблем, якою є – *вибір* життєвого шляху з безмежної кількості ситуативних прив'язаностей, і, нарешті рівнями *дійової реалізації* цього вибору.

Таким є шлях розвитку основоположних ідей психології. Реальні умови, в яких відбувається цей розвиток, пов'язані із сукупністю соціальних факторів – матеріального та ідеального порядку.

Сучасна психологія прямує до тієї думки, що єдиним механізмом, який перебуває у фокусі психічної діяльності, є *механізм, або структура вчинку*. На сучасному рівні досягнень психології *вчинковий принцип* дає змогу бачити логічну структуру психології, відбиває суто психологічні закономірності. Саме через структуру вчинку, як він постає в історичному аспекті, відкривається можливість показати дійсні зв'язки психології з іншими формами людської свідомості. *Вчинок виступає також загальним феноменом людської культури*.

1.4. Принципи розвитку, методи і основні етапи історії психології.

Виділяють три важливі методологічні *принципи психології*: детермінізм, системність і розвиток.

Принцип детермінізму означає, що всі психічні явища пов'язані причинно-наслідковим зв'язком, тобто все, що проходить в нашій душі, має якусь причину, яка може бути виявлена і вивчена, котра пояснює, чому виникло саме це, а не інше. Ці зв'язки можуть пояснюватися різними підґрунтями, і у історії психології існує декілька підходів до їх пояснення.

В античності вже існувало розуміння того, що всі процеси в психіці взаємопов'язані. **Анаксагор** і **Геракліт** вперше заговорили про детермінізм, про те, що існує всезагальний закон, Логос, який визначає, що повинно трапитися з людиною, з природою в цілому. Геракліт писав: *«Навіть сонце не може порушити Логос...»*.

Таким чином, все, що проходить в природі і в душі людини, обумовлено певною причиною, хоча ми не завжди можемо знайти цю причину. **Демокріт**, який розробив розгорнуту концепцію детермінізму, писав, що *«люди придумали ідею випадку, щоб прикрити незнання справи і невміння керувати»*.

Принцип системності описує і пояснює основні види зв'язку між різними сторонами психіки, сферами психічного. Він передбачає, що окремі психічні явища в середині пов'язані між собою, створюють цілісність і набувають завдяки цьому нових властивостей. Але, як і у дослідженні детермінізму, вивчення цих зв'язків та їх властивостей має довготривалу історію в психології.

Перші дослідники цих зв'язків, які існують між психічними явищами, розглядали психіку як сенсорну мозаїку, що складається із відчуттів, уявлень і почуттів. За певними законами, передусім за законами асоціацій, ці елементи пов'язуються між собою. Такий вид зв'язку отримав назву *елементаризм*.

Функціональний підхід, назва якого обумовлена тим, що психіку показували як сукупність певних, окремих функцій, спрямованих на реалізацію різних актів і процесів (зору, навчання тощо), сформувався, також як і біологічний детермінізм, у зв'язку з теорією еволюції. Біологічні дослідження показали, що існує зв'язок морфології і функцій, в тому числі і психічної функції.

Таким чином, було доведено, що психічні процеси (пам'ять, сприйняття тощо) і акти поведінки можуть бути представлені як функціональні блоки. В залежності від виду детермінації ці блоки могли діяти і за законами механіки (як окремі частини складної машини), і за законами біологічної адаптації, зв'язуючи в єдине ціле організм і середовище.

Однак цей принцип не пояснював, яким чином при дефекті будь-якої функції проходить її компенсація, тобто яким чином недоліки в роботі одних частин мозку можуть компенсуватися нормальною роботою інших,

наприклад, поганий слух – розвитком тактильних або вібраційних відчуттів.

Саме це і пояснює *принцип системності*, який подає психіку як складну систему, окремі блоки (функції), які пов'язані між собою. Таким чином, системність психіки передбачає і її активність, тому що тільки в цьому випадку можливі саморегуляція і компенсація, властиві психічному навіть на низьких рівнях розвитку психіки. Системність в розумінні психіки не заперечує і усвідомленню її цілісності, ідеї «холізму» (*цілісності*), оскільки кожна психічна система (передусім психіка людини), є унікальною і цілісною.

Принцип розвитку утверджує, що психіка розвивається, тому найбільш адекватний спосіб її вивчення – дослідження закономірностей цього генезу, його видів і стадій. Недарма одним з найбільш розповсюджених психологічних методів є саме генетичний.

Згідно цьому принципу, котрий визначає, які види розвитку властиві психічному, існує два види розвитку психіки – *філогенетичний* (*розвиток психіки в процесі становлення людського роду*) і *онтогенетичний* (*розвиток психіки в процесі життя людини*). Дослідники довели, що ці два види розвитку мають певну схожість. Американський психолог **С. Холл** пояснює це тим, що етапи розвитку психіки зафіксовані в нервових клітинках й передаються дитині по спадку, а тому ніякі зміни в темпі розвитку і у послідовності стадій неможливі. Теорія, яка встановлювала суворий зв'язок між філо- і онтогенезом, отримала назву *рекапітуляції* (*коротке повторення в онтогенезі основних стадій філогенетичного розвитку*).

Наступні праці довели, що такого суворого зв'язку не існує, розвиток може набувати більшої швидкості і гальмуватися в залежності від соціальної ситуації, а деякі стадії можуть взагалі зникати.

Таким чином, процес психічного розвитку не є лінійним і залежить від соціального середовища, оточення і виховання дитини. В той же час неможливо ігнорувати і відому аналогію, реально існуючу при порівняльному аналізі процесів пізнавального розвитку, становлення самооцінки, самосвідомості тощо в маленькій дитині і первісних народів.

Тому багато психологів (Е. Клапаред, П.П. Булонський, ін.), які вивчали генезис психіки дітей, прийшли до висновку, що ця логічна відповідність пояснюється однаковою логікою становлення, саморозгортання психіки при розвитку людського роду й при розвитку окремої людини.

Відокремлюються також і різні сторони психічного розвитку: розвиток особистості, розвиток інтелекту, соціальний розвиток, які мають свої етапи і закономірності, які стали предметом досліджень багатьох відомих психологів – В. Штерна, Ж. Піаже, Л.С. Виготського, інших.

Методи, які використовують в історико-психологічних дослідженнях, природно, відрізняються від методів загальної психології. В історії

психології не можна застосувати практично жодного із основних методів психологічної науки – ні спостереження, ні тестування, ні експерименту тощо. Галузь застосування цих методів обмежується тільки вузьким колом сучасних, для історії психології, вчених і сучасним станом актуальних для цього часу проблем, в той час як вік психологічної науки вимірюється століттями.

Тому вчені, які займаються історією психології, розробляють власні методи досліджень або запозичують їх із суміжних дисциплін – історії, соціології. Ці методи адекватні завданню не тільки відтворення історії розвитку окремого психологічного напрямку, але і включення його в загальний контекст психологічної науки, історичної ситуації і культури.

Згадаємо, що *метод* (від грец. *methodos* – шлях дослідження, теорія, вчення) – це спосіб досягнення будь-якої мети, рішення конкретного завдання; сукупність прийомів і операцій практичного або теоретичного опанування (пізнання) дійсності.

В історії психології зокрема використовуються такі методи:

- *структурно-аналітичний метод* передбачає вивчення будови психологічного знання й орієнтований на виявлення як його структурних елементів і ієрархічних рівнів, так і їхніх взаємозв'язків;

- *порівняльний метод* спрямований на фіксацію подій історії психології, іноді просторово віддалених, але співпадаючих у часі, тобто пов'язаних одночасністю їхнього здійснення;

- *генетичний метод* – основним завданням якого є виявлення динаміки, етапів, стадій трансформації психологічного знання в контексті конкретного предмета історико-психологічного дослідження;

- *методи збору й інтерпретації фактологічних даних* в історикопсихологічних дослідженнях відрізняються своїм різноманіттям і не завжди чіткою технологічною операціоналізацією;

- *метод аналізу категоріально-понятійного апарата* психологічної науки спрямований на виявлення особливостей розуміння і трактування конкретного поняття чи терміну в певний хронологічний період у працях різного періоду одного і того ж вченого;

- *метод аналізу продуктів діяльності* полягає у вивченні продуктів наукової діяльності вченого чи наукових колективів, включаючи як видані, опубліковані роботи, так і неопубліковані;

- *метод історичної реконструкції* є одним з вирогідніших методів у пізнанні історії психології. В основі його використання лежить ідея про можливість відтворення цілісної картини якого-небудь процесу, явища чи ситуації періоду шляхом детального і комплексного аналізу окремих складових цього цілого;

- *проблемологічний аналіз* є одним з якісних методів у вивченні динаміки психологічного знання і спирається на визнання проблеми в якості

системотворчого фактора наукового пізнання. Цей метод орієнтований на виявлення передумов виникнення проблеми, аналіз процесу її усвідомлення і формулювання, дослідження шляхів і варіантів її вирішення;

- *метод джерелознавчого аналізу* спрямований на вивчення документальної основи історико-психологічних досліджень. У його основі лежить ідея про те, що будь-який історичний факт, позбавлений просторово-тимчасових координат і вирваний тим самим зі своїх структурно-генетичних зв'язків, не тільки втрачає свій історичний характер, але взагалі перестає існувати як факт. Особливе значення цей метод набуває при роботі з архівними і неопублікованими джерелами по історії психології;

- *тематичний аналіз*, виступаючи як один з методів наукометричного аналізу, є одночасно і якісно-кількісним методом. Він полягає в дослідженні динаміки різних структурних компонентів науки (наукова галузь, напрямок чи проблема) чи творчості окремого вченого на основі квантифікування єдиного масиву даних, що характеризують об'єкт вивчення;

- *бібліометричний метод* в історико-психологічних дослідженнях передбачає кількісне вивчення інформаційних, документальних потоків в області психології і побудований на аналізі бібліографічних даних публікацій (заголовки, автор, назва журналу і т. ін.) і аналізі цитування у вигляді окремих статистичних методик;

- *біографічний метод* в історико-психологічних дослідженнях полягає у відтворенні повної і достовірної картини всіх етапів життєвого і творчого шляху вченого на основі аналізу максимально широкого і доступного числа джерел.

Використання певної сукупності цих методів дозволяє істотно зменшити ступінь суб'єктивізму історика психології при інтерпретації чи оцінці ним тих чи інших фактів становлення і розвитку психологічного знання.

Джерелами для історії психології служать передусім праці вчених, архівні матеріали, спогади про їх життя і діяльність, а також аналіз історико-соціологічних матеріалів і навіть художньої літератури, які допомагають відтворити дух певного часу.

У своєму розвитку психологія пройшла декілька етапів.

Донауковий період закінчується приблизно в VII – VI ст. до н.е., тобто до початку об'єктивних наукових досліджень психіки, її змісту і функцій. В цей період уявлення про душу ґрунтувались на багаточисельних міфах і легендах, на казках і первісних релігійних віруваннях, які зв'язують душу з певними живими істотами (тотемами).

Другий, *науковий період* починається на межі VII – VI ст. до н.е. Психологія в цей період розвивалась в рамках філософії, а тому цей період

отримав умовну назву філософського періоду. Також певною мірою умовно встановлюється і його тривалість – до появи першої психологічної школи (асоціанізму) і визначення власне психологічної термінології, відмінної від прийнятої у філософії або природознавстві.

У зв'язку з умовністю періодизації розвитку психології, природної практично для будь-якого історичного дослідження, виникають різні точки зору при визначенні часових меж окремих етапів. Іноді появу самостійної психологічної науки пов'язують зі школою В. Вундта, тобто з початком розвитку експериментальної психології.

Проте психологічна наука визначилась як самостійна значно раніше, з усвідомленням власного предмету, унікальності свого положення в системі наук як науки і гуманітарної, і природознавчої одночасно, яка вивчає і внутрішні і зовнішні (поведінкові) прояви психіки. Психологію як самостійну науку вивчали в університетах уже в кінці XVIII – на початку XIX ст. Більш правильно говорити про появу психології як самостійної науки починаючи з періоду становлення експериментальної психології, що належить до середини XIX ст.

Але в будь-якому випадку необхідно визнати, що час існування психології як самостійної науки значно менший, на відміну від періоду її розвитку в руслі філософії. Зрозуміло, що цей період неоднорідний, і протягом більше 20-ти століть психологічна наука відчувала значні зміни. Змінювались і предмет психології, і зміст психологічних досліджень, і взаємозв'язок психології з іншими науками.

Питання для самоконтролю

1. Історія психології як самостійна дисципліна в системі психологічного знання (предмет, завдання, джерела).
2. Закономірності і детермінанти розвитку наукового пізнання: наукові і ненаукові знання про психіку.
3. Методологічні принципи аналізу систем минулого. Методи історії психології. Вчинковий підхід В. Роменця.
4. Періодизація історії психології.
5. Функції історії психології в сучасній психологічній науці. Значення історії психології у розвитку знань.

РОЗДІЛ 2. Донауковий період розвитку психологічної думки

Тема 2. Психологія Стародавнього Світу

2.1. Зародження поглядів про душу в рамках міфологічних і релігійних поглядів.

Відтворення первісних форм уявлень про душу стає можливим на основі аналізу археологічних даних, прадавніх ритуалів, зразків фольклору, первісного мистецтва. Застосування методу наукової абстракції дає можливість науково правильно узагальнити безліч фактів і відтворити їх у логіко-генетичній послідовності з розкриттям суперечливого характеру міфологічного процесу.

Ситуативна форма вчинку передбачає надання своєрідного значення подіям у природі і тому, що відбуваються в самій людині. Здійснюється вихід за межі чуттєвого даного з метою проникнення в суть речей, підкорення їх владі людської волі. Таке роздвоєння предметного світу, в тому числі живої і неживої природи, породжує уявлення про душу. Душа визнається сутньою в усіх природних тілах, явищах та визначає їхні метаморфози. Такий рівень розуміння природи і самої душі було названо *анімізмом*. Термін «анімізм» уперше запропонував німецький вчений **Г. Шталь**, маючи на увазі вчення про безособове життєве начало – душу, яка зумовлює життєві процеси і є «скульптором» тіла.

Якщо всі предмети і явища мають душу, цим вони пов'язуються між собою. Усезагальний зв'язок подій у світі на основі анімістичних уявлень приводить до *фаталістичного погляду на світ – результату абсолютизації ідеї значень*. Відчуваючи себе у своїй поведінці цілком пов'язаною з усіма явищами Всесвіту, людина переживає свою безпорадність.

На основі фаталістичних уявлень, магічних дій людина усвідомлює події, що пов'язуються з перетвореннями предметного світу, його видимих форм. Вони трансформуються одна в одну; будь-який предмет може бути перетворений в будь-який інший. Так виникають уявлення про *метаморфози* предметного світу. *Гордого Нарциса покохала німфа Ехо. Знехтувана в коханні, вона всихає, від неї залишається тільки голос, а кістки перетворюються на каміння. Нарцис закохується у своє відображення у воді і перетворюється на квітку. На прохання Пігмаліона Афродіта із статуї Галатеї робить живу жінку. Погляд Медузи перетворює людей на каміння.* Зміна зовнішніх форм, згідно з міфологічним світоглядом, не зачіпає внутрішню суть предмета: вона знаходить собі лише нове втілення. Незмінною при метаморфозах залишається душа, яка переходить із одного тіла в інше. Такий перехід називається *метемпсихозом (мандри душі)*. Душа уявляється як сутність,

що має не залежне від тіла існування, може вільно виходити з нього, самотійно мандрувати і входити в нього. Перед людиною постає питання про залежність між тілом і душею. Розкриття цієї залежності виявляється у пошуку тілесного субстрату душі.

Все, що є в людському тілі – тверді, м'які частини, рідини, – все без винятку може бути виправдано як субстрату душі.

Анімізм виступає центральним, найбільш загальним поняттям міфологічної психології. Його попередньою формою виявляється *фетишизм*, завершенням – повна *дематеріалізація душі*. Будь-яка річ може постати залежно від середовища у своїх незвичних рисах, викликати подив чи страх. Фетиш сприймається емоційно, у зв'язку з чим виникає уявлення про його неабияку силу.

Звичаї, ритуали, пов'язані з народженням, наданням ім'я, одруженням, зрілістю, похованням, спілкуванням з мертвими мають у своїй основі певні уявлення про душу. Дотримання ритуалів, звичок, звичаїв має на меті (несвідомим чином) зберегти людську спільноту. В основі ритуалу лежить *магія*. На ґрунті ритуалу виникає відповідне уявлення. Згодом воно зникає, а ритуал продовжує існувати в силу інертності традицій.

Становлення первісних уявлень про душу мало свої об'єктивні і суб'єктивні умови. За **Е. Тейлором**, уявлення про душу виникає разом із постановкою питань: чим відрізняються живе і мертво тіло, що є причиною неспання, екстазу, хвороби або смерті, що таке образ сновидіння. Відповідаючи на ці питання, люди створюють уявлення про душу, двійника, привида. Особиста душа, за міфологічним віруванням, – це людський образ, який нагадує повітря, тінь, пару. Вона вільно входить у тіло і виходить з нього. Вона здатна відвідувати тіла інших людей, тварин і навіть неживі предмети, оволодіваючи ними. Таке вчення про душу виявилось стійким «архетипом» пізнання, який визначив собою психологічні погляди не тільки на рівні міфології, а й філософії.

Потреба конкретно уявити душу впливала з потреби враховувати її поведінку – дружню або ворожу, керувати душею або захищатися від неї. У давніх племен душа означала і «дух», і «тінь». *Люди племені басуто вважали, що коли хтось ходить берегом річки, крокодил може схопити його тінь, що впала на поверхню води, тобто проковтнути людську душу. Навіть мерці у «чистилищі» впізнавали живого Данте саме тому, що його тіло, на протилежність тілам мертвих людей, відкидало тінь. Ацтеки, приносячи серце в жертву богу, цінували його вище, ніж інші тілесні органи, вважаючи субстратом душі. Папуаси вважали кров субстратом психічного, втрата якої приводить людину до смерті. Звичаї скіфів родичатися й укладати союз дружби кров'ю свідчать про віру в*

найдорожче – життя. Гренландці визначали в людині дві душі – тінь і дихання.

В етнопсихології можна знайти чимало даних про наявність кількох душ в одній людині. Їм належать різні функції. Уявлення про поліморфність душі збереглося майже до Відродження. Цьому сприяло, зокрема, дослідження Аристотеля про існування в людині трьох душ – рослинної, тваринної та розумної.

Німецький психолог **В. Вундт** докладно висвітлює питання про віру в існування душі та пов'язані з нею культу. Вундт виявляє образи душі, пов'язані з тілом, і душі вільної. *Вільна або духовна душа* у стародавніх греків називалася *псюхе*. Міфологічний світогляд давніх людей не усвідомлював протиріччя в тому, що тілесна душа залишається в тілі після його смерті, в той час як псюхе залишає тіло.

Тілесна душа може переходити в навколишнє середовище: в одяг, прикраси, зброю, житло. Первісні народи вірили в те, що вдягаючи шкури тварини, пир'я птахів, навіть маску, що відтворює певну тварину, вони набувають властивостей цих тварин. В анімістичних уявленнях суттєва різниця між людиною і твариною ігнорується. Виникають *тотемістичні уявлення* – вірування у походження людини від спільного предка – тваринного, рослинного і навіть неживого безпосередньо шляхом метаморфоз. На ґрунті тотемістичної спорідненості людини і тварини стають зрозумілими факти, коли *коля вбивали на могилі воїна. Ескімоси клали голову собаки в могилу дитини, щоб душа собаки, яка завжди добре шукає дорогу, могла привести безпомічну дитину в країну духів. У межах тотемістичних вірувань виникає уявлення про душу, яка дає життя кожній істоті й має вигляд певної тварини. Така форма душі робить можливим перенесення властивостей тварин на людину.*

Другий вид душі – псюхе – пов'язується переважно з диханням або тінню. Ця душа не має форми, вона летюча, повітреподібна. Нерідко уявлення про душу і дихання зливаються в одне. *Існування тілесної схожості між батьками і дітьми свідчить про перехід такої душі до нащадків. Поцілунок носом (ескімоси, лапландці) свідчив про обмін душами через дихання. Чханья означає вихід із тіла злого Духа. За переказом Тейлора, коли чхав африканський король, всі піддані ставали на коліна і раділи тому, що він здоровий. І тепер ще бажують здоров'я людині, яка чхає.*

Проте дійсні соціальні умови виникнення вірувань у душу не були розкриті Вундтом. Марксистський аналіз цієї сторони проблеми здійснив радянський вчений **О. Ф. Лосєв**. Специфіку соціального буття та ідеології давньої людини він бачив у тому, що общинно-родові відносини переносяться на всю природу. Сам рід ще не усвідомлює своїх ознак, а виступає об'єднанням предків і нащадків.

Загальну лінію розвитку міфологічних уявлень про душу О.Ф. Лосєв бачив у переході від фетишизму до анімізму і від *хтонізму* (міфологічне вираження життєдайних сил землі) до героїзму. Спочатку одушевлюються звичайні фізичні предмети на основі їхніх незвичних рис. Це відповідає пануванню первісного зв'язку чуттєвих вражень і абстрактного мислення. Анімізм становить більш високий ступінь міфологічної абстракції. Спостерігаючи спочатку свою залежність від землі (хтонізм), мислячи себе як породження її сил, людина згодом відчуває себе самостійною істотою у відношенні до природи, і це є переходом до героїзму. Поступово від страшних химер, титанів-циклопів міфологічні образи душі спрямовуються до впорядкованого олімпійського царства, до Зевса, Аполлона, Афіни Паллади.

Героїчні образи міфології починають виходити за її межі. Це вже не тільки герої баталій, що славляться своєю фізичною силою, а й герої-творці, відомі своїми відкриттями, спорудами, творами. *Дедал будує на Криті знаменитий Лабіринт, створює крила для польоту з сином Ікаром.*

2.2. Психологічні погляди в стародавньому Єгипті та Вавілоні.

До джерел уявлень про душу у Давньому Єгипті відносять тексти, пов'язані з ритуалами поховань та піклування про душу мертвої людини, а також літературні твори. На відміну від первісних поховань, під час яких умертвляли багато людей на службу у тому світі, у Давньому Єгипті замість людей у похованні залишають їхні фігурки в кількості, необхідній для належного обслуговування померлого.

Уявлення про можливість людини перетворюватися після смерті в золотого яструба, лілію, священного барана, крокодила ще не пов'язуються з ідеєю деградації душі як карі за негативні вчинки. Ототожнення людини з богом Озірісом не суперечить ідеї *муміфікації* (збереження тіла). Тотемістична форма опори – поєднання зі священними тваринами, поєднання з богом, зображення у людській подобі, – все це мало чим різниться між собою.

2.3. Психологічні погляди в Стародавній Індії.

Усвідомлення впливу результату вчинку на людську долю, історичний прогрес усвідомлення самого вчинку сприяли виникненню учення про *карму*. Здійснюючи вчинок, людина мала тепер змогу відчувати на собі її наслідки. *Уявлення про карму було модифікацією, розвитком учення про долю, яка милує чи карає за позитивне або негативне спрямування вчинку.* Карма стала суддею до чуттєво-матеріального і духовно-морального світу. Людина пізнавала себе, свої можливості. Найперше вона звернулася до чуттєвих властивостей своєї психіки, щоб отримати насолоду від її функціонування.

Встановлено, що над усією духовною діяльністю у Давній Індії панувала довільна фантазія. Поетичні форми переважали прозаїчні. Розвиток фантазії, пристрасть індусів до безмежної гіперболізації привели до переважання над силою розумного пізнання.

У давньоіндійській психології постає ідея, яка показує основу страждань людини. Основна думка психології буддизму – втрата прив'язаності до предметно-речового світу, що призводить до звільнення від страждань. Повний розрив таких зв'язків призводитиме до втрати свідомості й означатиме психологічну смерть. Давньоіндійська психологія аналізує прив'язаність до чуттєвого світу, щоби потім показати її ілюзорність, цікавиться структурою людської свідомості, щоб оволодіти нею, підкорити її вищій меті існування – досягнення стану *нірвани*. Цей стан є значною концентрацією психічних зусиль людини в її спробах абстрагуватися від зовнішнього світу з його просторово-часовою нескінченністю і від багатоманітності психічних проявів, не знехтувавши ними, а надавши ним буттєвого смислу. Мова йде не тільки про суб'єктивно-психічні явища, а й про тілесні: до стану нірвани людина готується і тілом, і душею.

Заперечення реального змісту у психічно-суб'єктивному та в об'єктивному світі, визнання їх ілюзорними руйнують нірвану, приводять до зникнення ідеї свідомості, яка передбачає змістовні суб'єкт-суб'єктні відношення.

Вищою метою самовдосконалення є володіння душею і тілом. Вдосконалення має остаточною метою злиття з вищим буттям – Брахманом (бог, божественна сила). Його можна досягти важким подоланням своєї природи, спрямованої до чуттєвого світу. Для цього цю природу треба досконало вивчити.

Провідною психологією Давньої Індії є вчинок як оволодіння тілом і духом для досягнення вищого рівня буття.

2.4. Стародавній Китай: своєрідність трактування душі, особистості і її морального розвитку.

Психологічні теорії Давнього Китаю розкривають взаємовідношення *дао* (шлях людини, першопричина Всесвіту), традиції, вчинки.

Етичною спрямованістю відрізнялись і школи, що склались приблизно в середині першого тисячоліття до н.е. в Китаї. Засновниками цих шкіл вважаються Лао-цзи, Конфуцій і Мо-цзи.

Лао-цзи (кінець IV – початок V ст. до н.е.) приписується створення книги «дао де цзин» – видатної пам'ятки світової філософії. В ній натурфілософський погляд на буття, який бере початок з древнього поняття дао, відноситься до важливих категорій древньокитайського мислення. В уявленні про нього закарбувалась ідея всезагальної закономірності, яка править землею і небом, усім, що коїться в світі,

поєднується з постулатами, які приписують людині певний спосіб поведінки щодо дао, а саме – не діяння.

Якщо даосизм вимагав досягнути шлях світового процесу з метою слідувати йому, то інша течія китайської філософсько-релігійної думки – *конфуціанство* – мала спрямованість на роздуми про традиції, звичаї, мораль. Дао для неї – це сила, яка діє у моральному спілкуванні людей, у поведінці правителів та історії держави. Конфуціанством була поставлена проблема співвідношення вродженого і набутого у людській психіці. Засновник школи **Конфуцій (551-479 до н.е.)** вчив, що знання і психічні якості є вродженими. Людина від природи добра, псує її зовнішні обставини. Отже, потрібно долати їх шкідливий вплив, виховувати здібності до самозаглиблення і внутрішнього самовдосконалення. Цю точку зору відстоював послідовник Конфуція **Мєн-цзи (б. 372-289 до н.е.)**.

Але у конфуціанстві виникла і інша течія, представлена **Сюнь-цзи (б. 298-238 до н.е.)**. Заперечуючи вродженість таких позитивних моральних якостей, як співчутливість, скромність та інші, він вважав, що людина за власною природою зла, а доброта – навпаки – продукт виховання. Якби було б по-іншому, то навіщо людей виховувати. Для чого бажати те, що маєш? Характер людини подібний посудині, яку майстер перетворив у глину.

Етико-релігійний ідеал школи **Мо-цзи (б. 480-400 р. до н.е.)** відрізнявся від містичних тенденцій даосизму, конфуціанського самозаглиблення, яким протиставлявся активний вплив на життя.

Питання для самоконтролю

1. Зародження поглядів про душу в рамках міфологічних і релігійних поглядів.
2. Психологічні погляди в Стародавній Індії (тлумачення душі і свідомості, проблема самосвідомості).
3. Стародавній Китай: своєрідність трактування душі, особистості і її морального розвитку (Конфуцій, даосизм, Мо-цзи, інші).

Тема 3. Психологічні погляди в епоху Античності

3.1. Уявлення про душу в античній міфології

У магічних уявленнях та відповідних культах поступово народжувались ідеї про всезагальну силу, що лежить в основі життя, яка й сама за своїм змістом є цим життям. У Давній Греції цю силу назвали *Еросом*. Він з'явився задовго до богів і був єдиною основою впорядкування і процвітання світу.

Людська думка змушена була пов'язати два вихідні поняття свого світогляду – Ерос і душу. Любов і шлюб між Амуром (Купідоном) і

Психеєю – міфологічна фантазія про перше суттєве визначення психічного. Душа та один із її найважливіших потягів уособлено шлюбною парою. Це не означає, що у давніх людей існувала теорія про потяги психічного, до якої згодом підшукали відповідні образи. У міфологічній психології визначення психічного мають форму несвідомої проєкції потягів на об'єктивний світ. Ці потяги визначають поведінку людини. Спочатку Амур виступає надлюдською і навіть надсвітовою силою, що найшла на всіх богів і почала вносити у світ певний порядок. Поступово Амур стає одним із богів, але йому підкоряються всі інші боги. Зрештою він спускається до світу смертних людей, дає їм своє визначення і цим підносить їх до рівня богів. Психея набуває нової якості – стає безсмертною. (*Венера – син її Амур – дружина Амура – Психея – народжена від шлюбу бога Амура і смертної Психеї та їхня донька Насолода*).

Стародавній Ерос (Амур) як атрибут психічного спочатку виступив як світова сила, що панує навіть над богами. Згодом виявилася тенденція до обмеження цієї сили. Її було вміщено, як розповідається у міфі, в самій людині. Ця сила визначає ситуацію, мотивацію і вчинки.

Ерос має в собі суперечність, яка дає людині водночас і насолоду, і страждання. Він прагне свого вияву в чітких образах краси, і не тільки людської, але його безмежна сила значною мірою залишається не виявленою в цих образах і виривається на волю в нестримно-пристрасній поведінці, де мотивація зливається з самим учинковим актом.

Діалектику людської душі в міфологічній свідомості було зафіксовано як непримиренність двох начал людських учинків – аполонівського і діонісійського. *Аполонівська душа є втіленням національного духу елінів, уособлення світла, гармонії, розуму. Аполон виступає покровителем мистецтв і наук, лікарем, він передбачає майбутнє. Діонісійське начало представляє все стихійне, нестримне, безрозсудно пристрасне, яке дримає у глибині людської істоти і періодично повстає проти блага розсудливості та умовностей цивілізації.* Міфологія вказала також і на те, що аполонівське і діонісійське начала не можуть привести до реального здійснення вчинку.

Із зіткненням аполонівського і діонісійського начал ситуація стає конфліктною. Міфологія переходить у філософію, психологія стає філософською психологією. Міфологічна психологія ставить проблему начал людської психіки, проте вважає її такою, що не може бути розв'язана людиною.

3.2. Натурпсихологія, психологія софістики, сократівський принцип у психології

В античній психології головним протиставленням (мікрокосмосу – макрокосмосу) був принцип конфліктної ситуації. Уявлення про

відношення мікрокосмосу і макрокосмосу бере свій початок в античній психології, зокрема у *мілетській школі*. Її представники відшуковують аналогії в будові великого світу і світу людини. Ці аналогії ґрунтуються на основі чуттєво сприйнятих рис і мають переважно естетичний характер. Співвідношення великого (природи) і малого (людського) світів розкривається саме як космічне; корінь грецького слова «космос» має значення гармонії, порядку, краси.

Ідеалістична психологія Античності знаходить іншу основу для протиставлення великого і малого світів – природи й душі. Душа пояснюється як замкнена в собі сутність, незмінна, вічна, а тілесна природа людини – як смертна, цілком протилежна свободі. Психіку починають тлумачити як ідеальну сутність, як відображення матеріальної дійсності.

Учення про психіку людини (мікрокосмос як ідеальне відтворення великого світу – макрокосмосу) характерне для софістів, зокрема **Протагора** (480-411 до н.е.), який був одним із засновників суб'єктивізму в психології, який виголосив, що «людина є мірою всіх речей – існування існуючих і не існування неіснуючих». Софісти, заперечуючи загальновизнані принципи істини, були прагматиками і визнавали істинним лише те, що вигідно людині в конкретних умовах і часі.

Сократ викривав софістичний *релятивізм* (вчення, яке на підставі відносності людських знань заперечує можливість об'єктивного пізнання світу), прагнучи знайти вічні цінності. І знайшов їх в ідеальній сутності людини: головне – в її моральному житті, в естетичних та пізнавальних установках. Із сукупності таких ідеальних цінностей **Платон** створив картину потойбічного світу. Очищення світу від чуттєво-предметного є засобом досягнення світу прекрасних та істинних сутностей.

Аристотель продовжив аналіз відношення матеріального та ідеального в ученні про форму і матерію. Його психологія мала привести людину до ідеального буття.

Атомістична психологія вибрала шлях єднання малого і великого світів у вченні про діяльність органів чуття, висунувши теорію про первинні і вторинні якості предметів. Психічне тут виступало ідеальним, оскільки воно продукує образи, які прямо не відповідають якостям об'єктивного світу, і водночас матеріально-тілесним, оскільки душа все ж таки відображає істинні якості об'єктивного світу. Тут виявляється певний дуалізм.

Неоплатонізм – спрямований до вчення про людину як «міру всіх речей». Але психічне стає органом саморозкриття, самопоглядання верховної сутності. Психологія неоплатонізму ліквідує наївний релятивізм софістів.

Антична психологія поставила своє головне питання про мікрокосмос і макрокосмос і вирішила його за допомогою понять ідеального і матеріального, ґрунтовно протиставивши їх, а потім довівши, що їхня

природа найтіснішим чином зливається не тільки у сфері діяльності інтелектуальної, а й практично-дійової, насамперед – моральної.

Людина виступила в єдності душі і тіла, відтак перед нею постало питання, як діяти, щоб досягти стану істинного буття. Залежно від того, на яких сутностях наголошувалося, і походили принципові засади поведінки. Так виникли морально-психологічні системи Античності – епікуризм, стоїцизм, скептицизм та ін.

У найбільш змістовному та узагальненому виді проблема людини і світу постала як відношення двох світів – мікrokосмосу і макrokосмосу. Змістом психіки людини стає великий світ, який виступає спочатку у своїх натуральних визначеннях. Людина знаходить це натуральне не у традиціях, не в минулому, не в абсолютизації та ідеалізації і не в абсолютній повазі до потойбічного світу. Спочатку такі загальні принципи, які ще не можуть пов'язуватися з неповторністю кожного людського вчинку, стають темою обговорення різниці між людиною та навколишнім світом. Більш грубі стихії складають світ неживий, більш тонкі – світ живої душі.

Натурфілософський принцип поєднується з суто психологічним у концепції **Анаксімена**, який вважає душу повітрям, а дихання – її головним визначенням. Дихання і повітря охоплює весь світ, і Анаксімен висуває ідею всезагальної одухотвореності.

Софісти, зокрема **Протагор**, прагнули розхитати твердження натуралістичної психології на основі антропологічного релятивізму, всупереч цьому був висунутий сократівський принцип. **Сократ** якось зауважив, що поки що не може пізнати самого себе, і висунув принцип: *«Я знаю, що я нічого не знаю»* як принцип розчищення поля для позитивного знання. Сократ вперше в Античному світі зробив головним предметом філософії душу людини, її діяльність етичного змісту. Метод психологічного аналізу Сократа можна назвати «методом суб'єктивної діалектики», який виявлявся у бесідах та діалогах. За допомогою іронії Сократ руйнував упевненість співбесідника в його переконаннях. У вільній невимушеній бесіді знання, отримані співбесідником, мали стати його переконанням. Наполягав на істині, яка має бути загально властивою усім людям. Свій метод він назвав *маєвтикою* – *повивальним мистецтвом*. *Істина виявляється у кожній людині не зовнішнім вкладанням, а шляхом самопрояснення знання через уточнення змісту понять. Незнання для Сократа означало тільки появу мотиву для пошуку дійсного знання.*

3.3. Принципове розділення великого і малого світів

Природу душі було розкрито **Демокрітом**. Зокрема він стверджував, що душа – одне з тіл, що рухається. Кулеподібні атоми є душею, які рухаючись самі, рухають усе інше. Завдяки рухові відбувається взаємний

перехід великого і малого світів. Зв'язкою між ними є душевні здатності людини, які можуть мандрувати у світі. При вдиханні в тіло входять атоми душі, при видиханні ж вони виходять, та не повністю. Лише смерть є остаточним виходом душі з тіла.

Відчуття – похідна від руху здатність душі. Виникає тоді, коли ззовні в тіло проникають так звані *ейдоли (образи)*. Від усіх тіл безперервним потоком відриваються зображення, тому повітря переповнене образами. Серед них є такі великі, що охоплюють ззовні весь наш космос. Душевні здатності людини (рухи, думки, характери, переживання), виражені в ейдолах, сприймаються іншою людиною.

Розвиваючи ідеї атомістичної психології, **Епікур** указував на те, що у своєму випроміненні ейдоли зберігають розташування і порядок атомів, тому й людина пізнає речі такими, якими вони об'єктивно існують. Будь-яка властивість предмету змінюється, атоми залишаються незмінними. Це вчення про первинні і вторинні якості предметного світу вносять важливий момент розрізнення якостей великого і малого світу, указуючи, що притаманне душі, а що – тілу.

Епікур порушує питання про зв'язок тілесних рухів і відчуттів. Він піддає критиці тих, хто вважає душу безтілесною, позбавленою самостійного існування. Він вважав, що душа є причиною відчуттів, яких вона не мала би, якби не була вкрита тілесним організмом.

Від натурфілософського вчення про душу Епікур здійснює перехід до етики, яка має психологічну засаду – визнання смертної природи душі. Це має звільнити людину від потойбічних страхів і сприяє досягненню змістової *атараксії (душевний спокій, незворушність, безтурботність)*. Страх смерті бентежить живу людину, доки вона не зрозуміє істинний характер своєї природи. Для живої людини смерті немає, а коли є смерть, то немає вже людини. Мислитель вважав задоволення кінцевою метою людського існування.

Проблема співвідношення мікро-макрокосмосу була досліджена **Платоном**, який вважав, що космос є живою істотою, з душею і розумом. Це і визначає їхню спорідненість. Створена одночасно з тілом, душа стала причетною до світу ідей і світу тілесного, займаючи між ними проміжне місце. Бог створив душу первинною, як господиню і володарку тіла. Проводячи аналогію між мікро-макрокосмосом, він зауважує, що людина, уподібнюючись космосу (красі), поводить себе так, щоб виявляти самодостатність – головний принцип, який розкриває смисл існування душі, її ідеалу. Оскільки природа поділяється на чоловіків і жінок, кращим Платон вважав рід мужів. *Той, хто проживе відміряний йому строк належним чином, повернеться в оселю відповідної до його імені зірки і буде вести блаженне життя; той, хто цього не зробить, у другому*

народженні змінить свою природу на жіночу. Якщо ж ця істота й тоді не перестане творити зло, їй доведеться перероджуватись у тварину.

За вченням Платона, душі була надана можливість керувати тілом смертної істоти, щоб вона не ставала сама для себе причиною зла.

Учень Платона **Аристотель** розвиває вчення про значення вчинку. Психіка, на його думку, здійснює ідеалізацію матеріальних процесів, очищується від них спочатку у найпростішій формі – у відчуттях, а потім дедалі досконаліше – у мисленні, і у драматургії вчинку. Психологію як знання про душу ставить на одне з перших місць. Йому належить порівняння про те, що *душа відноситься до тіла, як корабельник до судна*. Визначає три взаємопов'язані душі – рослинну, тваринну і розумну. Аристотель досліджує гносеологічний аспект психічної діяльності, зокрема порівнює відображувальну здатність відчуття і мислення. Людина мислить, коли забажає, а відчуває за наявності зовнішнього предмета, що здійснює подразнення органів чуттів.

Мету людської діяльності Аристотель бачить у блаженстві. Критерієм цього стану він бере не суб'єктивність почуття, а об'єктивний характер людської діяльності. *Евдемонія (людське щастя)* полягає у сприйманні та переживанні краси і досконалості буття. Насолода, що випливає з цього, є наслідком, а не остаточною метою. Для здійснення вчинків, які ведуть до блаженства, людина повинна бути фізично і духовно зрілою. Він відкидає задоволення як мету діяльності, як вище благо. Задоволення є природним результатом завершення будь-якої діяльності.

Своє вчення про співвідношення форми і матерії Аристотель послідовно проводить, розглядаючи фізіономічні проблеми психології. В цьому вченні він аналізує зовнішність людини та її відношення до внутрішнього світу (божевілля кваліфікується як стан душі; зцілення душі водночас оздоровлює і тіло).

3.4. Характер вирішення конфліктних відношень

Період розвитку античної психології після Аристотеля охоплює стоїцизм, скептицизм, кінізм. Психологія цього періоду – етична за своїм характером.

Стоїчна школа. Її засновником був **Зенон**. Головними прагненнями людини вони визнавали незалежність і блаженство на основі добродійності. Надавали великого значення знанням. У пізнанні Зенон бачив необхідну умову моральної поведінки. Макрокосмос і мікрокосмос виступають як первісні форми ситуації та мотивації вчинку, а звершення вчинку є логічним наслідком їхньої взаємодії.

Зенон виходив з того, що пізнання починається зі сприймання одиничного. Душа при своєму народженні схожа на чисту дошку і отримує зміст від об'єктивного світу. Уявлення, фантазія – відбиток речей у душі. Із

сприймань виникають пригадування, з пригадувань – досвід. На основі умовиводів людина приходить до загальних уявлень, а далі – до переконань.

Вважаючи, що реальними є тільки тіла, стоїки розвивали матеріалістичну тенденцію в психології, відносячи до тілесних і душу.

Важливий внесок стоїчної психології – *свідоме ставлення до світових законів*. Життя людини має бути відповідним природі. Найзагальніший потяг – потреба самозбереження. Має цінність і сприяє щастю тільки те, що служить цій потребі.

Скептична школа у психології була спрямована насамперед проти раціоналізації мотивів людської поведінки.

Кіренська школа в психології. Кінізм було спрямовано проти існуючої моралі, традиції, ритуалу, всього загальноновизнаного. Кінікі зафіксували *перехід від конфліктної ситуації до конфліктної мотивації*. Найпростіший вияв мотивації має почуттєву форму, пов'язану з позитивними почуттями, найперше – з насолодою – *гедонізм*. Цю форму конфліктної мотивації в межах відповідного ситуативного принципу розвивали гедоністи. Людині має бути байдуже, які саме вчинки дають насолоду, адже будь-яка насолода є благом. Слід уникати насолод, які отримуються ціною значних страждань.

3.5. Поєднання мікрокосмосу і макрокосмосу в психології неоплатонізму

Визначним представником неоплатонізму в психології був **Плотін**. Засадничими поняттями його теорії є *еманація та екстаз*. Еманація показує вихід душі з первісного цілого, екстаз – стан душі, який уможлиблює її повернення, екстатичне злиття з Єдиним як вищою сутністю.

Плотін надає важливого значення здібностям душі, бо через них здійснюється зворотний шлях людини до свого першоджерела. Оскільки в душі як мікрокосмосі повторюється розчленування будови Всесвіту, а самопізнання вбирає в себе розкриття першосутності, то знання душі про себе саму є водночас знанням про об'єктивну природу всього сутнього. Структури мікро та макрокосмосу переплітаються. Малий світ є виявленням світу великого.

Історики психології (Г. Зібек, В. Віндельбанд) вказують, що неоплатоніки першими визначили психологічний зміст поняття «свідомість». Вихідним пунктом було вчення Аристотеля про загальне відчуття. Розрізнення неусвідомленого змісту уявлень і діяльності уяви, яка спрямована на цей зміст, є досягненням психології неоплатонізму в цій галузі. Центральним пунктом психології неоплатонізму вважається ідея про єдність людської свідомості, здатної до інтроспекції.

Плотін ставить основоположну проблему *виникнення психічного як самовідображення буття* з використанням міфологічних образів. Оскільки самовідображення первісної сутності передбачає людські органи чуття і здійснюється найбільше за допомогою зору, Плотін стверджує, ніби душа за своєю природою – це насамперед здатність зору і отримує свою визначеність тільки завдяки йому. Для сповнення духовним змістом душа надає матерії предметної форми, адже невизначеність душі є причиною страждань. Ця предметна форма має просторово-часову визначеність, яка нерозривно пов'язана з душею.

Таким чином, класичне для античної психології натуралістичне відношення між макро-мікрокосмосом замінюється теологічним відношенням – *першосутність і людська душа*. Це стало результатом спроби Плотіна зрозуміти логіку *походження* людської душі. Людська душа виявляє свою конфліктну природу внаслідок серединного положення у світі – між верховним буттям Єдиного і світом матеріальним. Еманация та екстаз як тісно пов'язані процеси здійснюють взаємний перехід обох світів через людську душу. В жодному з цих світів душа, за Плотіном, не знаходить спокою.

Антична психологія як основний свій предмет розробляє природу матеріального та ідеального, які досить легко переплітаються між собою на ґрунті чотирьох природних елементів: повітря і вогонь, які ближчі до явищ душевних, води й землі – ближчі до тілесних.

Софісти дійшли висновку, що людина в єдності душевних і тілесних якостей є вихідним пунктом для розкриття всього, що відбувається в світі. Це був психологічний релятивізм, якому бракувало постійного критерію для оцінки людських учинків. Сократ звернув увагу саме на цей бік справи і визначив, що критерій учинків пов'язується з вічними ідеями краси, істини, добра.

Платон протиставив поділу мікро-макрокосмосу їхню матеріальну та ідеальну природу, визнавши первісною природу ідеальну, а матеріальний світ кваліфікував як похідний.

Аристотелеві належить ідея єднання тілесного та ідеального компонентів людини і світу на ґрунті матерії та форми.

Атомістична психологія іде далі у встановленні межі між структурами душі та об'єктивного світу, висуваючи ідеї про первинні та вторинні якості органів чуття. Душа є спосіб розкриття Єдиного. Для уможливлення такого розкриття потрібен матеріальний світ, щоб дати ідеальному базу для відображення. В Єдиному виникають протилежності ідеального та матеріального.

Залежно від акцентів на матеріальному чи ідеальному компоненті людської істоти і виникли такі напрями античної психології, як епікуризм, стоїцизм, кінізм.

3.6. Формування емпіричних знань про психічні процеси та їх порушення

Виникнення перших наукових уявлень про психіку, виділення науки про душу, формування емпіричних знань про психічні процеси і їх порушення пов'язане з розвитком античної філософії і досягненнями античних лікарів в анатомії і медицині. Так, **Алкемон Кротонський (VI ст. до н.е.)** вперше в історії висунув положення про локалізацію думок у головному мозку. Слідом за ним мозок як орган психіки розглядав і **Гіппократ**. Серед великої спадщини залишилося розроблене ним вчення про темперамент із класифікацією людських типів на соматичній основі (гуморальна концепція). Олександрійськими лікарями **Герофілом і Еразістратом**, що проводили розтини людських тіл, були диференційовані нерви і виявлені розбіжності між їх чуттєвими і руховими волокнами. Ними був детально описаний мозок і звернена увага на кору з її звивинами, що відрізняло людину за розумовими здібностями від тварин.

Римський лікар **Гален (II ст. до н.е.)** вперше звернув увагу на психічний фактор як можливе джерело руху. Твори Галена були настільною книгою лікарів аж до XVII ст. Погляди античних лікарів базувалися на різних напрямках ідеалістичної філософії того часу (гностицизмі, іудейсько-олександрійській філософії, неоплатонізмі, ін.), у яких душа ототожнювалася з життєвим початком. У сферу душевних феноменів включалися всі процеси, що забезпечують злагоджену роботу організму.

Питання для самоконтролю

1. Душа в трактуванні натурфілософів (Фалес, Геракліт Ефеський, Анаксимен, Анаксагор).
2. Моральна психологія Сократа.
3. Психологічні ідеї в філософській системі Платона.
4. Матеріалістичні представлення душі в античний період (Демокрит, Зенон, Епікур).
5. Уявлення Аристотеля про душу та його внесок у розвиток психології.

Тема 4. Розвиток психологічної думки періоду Середньовіччя

Провідними напрямками середньовічної психології були *гностицизм*, *патристика*. Ідейна основа цих напрямів розглядала внутрішній світ людини як вихідну позицію для тлумачення світу зовнішнього; вчення про душу постало на основі заперечення того, що не є душею. Якщо на рівні конфліктної ситуації людина здійснює просту класифікацію подій, фіксує протилежності світу, то ситуація колізійна показує непримиренність обох

сторін конфлікту. У колізійній ситуації людина знає і приймає фатально той факт, що такі протилежності існують. Вони стають непримиренними протилежностями людської душі. Колізійна ситуація відбивається на внутрішньому світі людини, примушує людину страждати, шукати виходу, відкидаючи негативний бік колізії та втрачаючи позитивно-соціальний характер мотивації своєї поведінки.

У межах релігійного світогляду розвиненого Середньовіччя перевага надається душевним якостям, а тіло вважається грішним, тимчасовим перебуванням душі, яка страждає саме від перебування в тілі. Колізія вирішується звільненням душі від тіла, що потребує фантастичних уявлень про майбуття душі, зокрема про її безсмертя.

4.1. Феноменологічний поворот у тлумаченні зв'язку між макро-та мікрокосмосом

Тлумачення Вітхого Завіту було здійснено **Філоном Олександрійським**, який задля цього заснував метод алегоризації, що став основою розуміння Вітхого Завіту в патристиці. Зокрема, біблійні чисті і нечисті тварини перетворюються на символи людських пристрастей, уособлюють різні душевні стани.

У праці Філона «Алегоричний коментар на Книгу Буття» подано історію творіння, гріхопадіння, потопу, історію праотців як моральну історію людської душі. Початок цієї історії – створення неба і землі, Адама і Єви, тобто небесного розуму і земної чуттєвості, духу і плоті. Кінець цієї історії – найдосконаліше поєднання людини з вищою сутністю. Таким чином Філон розглядає рух ідей у Вітхому Завіті як *феноменологію моральності*.

На його думку, світ і людина, макро та мікрокосмос співвідносяться один з одним тому, що вони є подобою одного й того самого образу, риси якого найкраще закарбовані в людському розумі. Один і той розум відкривається у світі і в людській психіці. Але й самий цей розум, логос, багатоманітний у своїх проявах, – лише тінь Сутнього. Згодом патристична психологія залишить тільки одне співвідношення – Бог і душа.

4.2. Антропологічний принцип у ранньосередньовічній психології та його матеріалістична тенденція

Проблема людини у патристиці посідає головне місце. Психологічною сутністю на пряму є проблема єдності тіла й душі; відтак саме тіло є необхідним компонентом антропологічної цілісності. Прилучення до верховної сутності мислиться не однією лише душею, а людиною, що має душу і тіло. У цьому центральна проблема патристичної психології.

Патристика замінює відношення мікрокосмос-макрокосмос на людину – вище існування. Критикуючи античну культурну спадщину, патристика висуває *антропологічний принцип* у психології, пов'язуючи його з головною теологічною метою – ідеєю спасіння. *Антропологічний принцип* є матеріалістичним. Якщо в неоплатонізмі проголошується злиття двох космосів, то патристична психологія відкидає можливість цього злиття, оскільки людина не може бути рівною з Творцем. Велич людської душі патристика вбачає в тому, щоб бути «образом і подобою» вищого існування. Співвідношення «людина – світ» замінюється у психології історично новим співвідношенням «людина – вдосконалене буття».

Антропологія була важливою складовою патристичного вчення. Систематичний виклад середньовічної антропології здійснено **Немезієм Емеським**. Його антропологія стає самостійним предметом дослідження, що зумовлює повернення психології до продуктивної постановки проблеми співвідношення великого і малого світів.

Патристичне вчення про людину спрямоване проти дуалізму тіла й душі. Пристрасне начало в людській природі підкоряється розумові як найдосконалішому компонентові людської психіки.

Патристика, заперечуючи ідею трьох душ Аристотеля, висунула вимогу *моністичного* пояснення психіки.

Тертулліан показує зв'язок функціональної та морфологічної єдності душі й тіла, розвиває думку про локалізацію психічної діяльності у відповідних ділянках тіла. Хоч би де локалізувалася здатність відчувати, зокрема в мозку, – скрізь плоть залишається субстратом душі. Думки виникають і виявляються єдино через плоть. Наміри душі виявляються на обличчі, і фізіономіка є наукою про виразні рухи тіла. Аби реалізувати думку, бажання, душа обов'язково вимагає сприяння плоті.

Навіть ідею воскресіння він розглядає натуралістично, вважаючи, що йдеться про природний процес зміни поколінь в живій природі – і в цьому розумінні йдеться про безсмертя людини. У такому тлумаченні життя природи міститься передчуття загального закону еволюції.

Климент Александрійський називає тіло впорядкованим і прекрасним органом душі. Вказуючи на 10 частин, які входять до складу людської істоти, – тіло, душу, 5 органів чуття, дар слова, творчу силу і мислительну здатність, він розташовує їх у порядку зростання можливостей людини до єднання з першосутністю. У цій ієрархії зберігається смисл загальної антропологічної єдності всієї природи людини. Оскільки *душа через тіло виражає стани, то тіло слід вважати головним вираженням душі*. Климент Александрійський зазначає, що за своїми вищими духовними здатностями всі люди мають одну й ту саму природу: «для добродетності всі люди здатні», а «жінки так само до досконалості здатні, як і чоловіки».

Климент Олександрійський зауважує, що за своїми субстанційними якостями людина подібна до всіх інших тварин. З піднесенням людини до духовної зрілості вона набуває здатності до вдосконалення. Воля дає їй можливість обирати життєвий шлях. Здатність удосконалюватися через вольове подолання губних звичок (тілесних пристрастей) є основою антропологічної цілісності людської природи.

Функціональну єдність людської істоти розглядали Григорій Ніський, Немезій Емеський. Григорій Ніський у функціональній будові людського тіла вбачає три мети – жити, добре жити, мати нащадків. Описуючи дихальну, травну та інші системи особливу увагу надає головному мозку, оцінюючи його як основний орган людського тіла. Вважає, що мозок здійснює управління діяльністю тіла і, через цю діяльність воно і пізнається. Такий самий підхід у нього і до проблеми пізнання людської душі. В діяльності душа формується, виявляючи вікові, індивідуальні та інші риси. *Принцип діяльності, покладений в основу антропологічної психології патристики, є реальним вираженням її монізму.*

Антропологічна психологія **Немезія Емеського** ставить питання про *єдність природного і суспільного* в людині. Він визначає провідну роль навчання у психічному розвитку людини: «Учіння є діяльність, на основі якої людина стає сама собою». Розвиваючи ідею самовизначення людини, він висуває *вчинок як основну психологічну категорію*. Через учинок здійснюється вирішення колізійної ситуації. Через учинок ідея самовизначення людини конкретизується в ідеї *індивідуалізації*. За Немезієм Емеським, індивідуалізація як результат самовизначення наближує людину до першосутності.

Найбільш розгорнутий виклад патристичної психології здійснив **Аврелій Августин**. Вважав, що людина складається з тіла й духу. Коли людський дух звертає свою діяльність на тіло, його називають душею. Коли ж він підноситься над тілом, тоді він є дух. Вважає центром розумової діяльності, почуттів, рухів головний мозок, а серце – джерелом життя. Функціональна єдність душі й тіла виявляється у сполученні відчуттів і руху.

Особливий інтерес для патристичної психології мала вольова сфера людини. Її спочатку розглядають на рівні психологічному, а потім на рівні філософсько-теологічному. Центральним поняттям волі є *свобода*. **Іоанн Дамаскін** волею називає вроджену здатність душі бажати того, що відповідає її природі. Воля як розумний і вільний природний потяг вважається тільки людською здатністю.

Дамаскін розглядає психічну діяльність на рівні колізійної ситуації. Всі сили душі (пізнавальні, природні) він називає діяльностями (енергіями). Це сила і рух, що належать кожній окремій сутності. Речам, котрі мають одну сутність, належить одна й та сама діяльність. Сутність

як компонент колізійної ситуації виходить із самої себе, зіштовхується з протилежними сутностями і виявляє себе як діяльність. Колізійна ситуація має діяльнісний характер. Вона вбирає в себе 1) дію (говорити, гуляти, їсти), 2) природні страждальні стани (голод, спрагу...), 3) витвір сили. *Перетворення ситуації є вчинком, воно входить у вчинок і має характер учинкової діяльності.* Колізійність ситуації полягає в тому, що вона має в собі незалежні від людини сили, і сили, які залежать від неї. Вони вступають між собою в колізію, що призводить до проблеми добровільного і недобровільного в учинках. Добровільні вчинки здійснюються із задоволенням, невольні – під примусом.

4.3. Проблема розвитку в ранньосередньовічній психології

Головний смисл духовного становлення людини вбачався у моральному самовдосконаленні – духовному і тілесному. З-поміж факторів індивідуального розвитку розглядаються задатки вродженого типу і вплив виховного процесу. **Климент Александрійський** дотримується думки, що люди не народжуються з добродійностями. Якості розвиваються не як тілесні органи, тобто без участі людини, а на основі активності, вольової спрямованості як умови розвитку, що здійснюється в певному часі і в певному просторі. Проблема розвитку в цілому пов'язується з подоланням колізійності; сама ж колізійність розуміється як утримання антогоністичних полюсів протилежностей, що є несвідомим відображенням діалектичного характеру ситуацій.

Важливі механізми психологічного становлення людини були розкриті **Григорієм Ніським** у трактаті «Про будову людини». Вважав, що тіло є основою психічного розвитку, а душа – похідною. Він використовує вислів «все тече». Людина від народження перебуває у русі. Цей рух – це якісні зміни. Сама властивість душевного тіла полягає в тому, щоб унаслідок руху завжди змінюватися.

Інтерес до проблем вікової психології спостерігається у «Сповіді» **Августіна**. Він показує вікові зміни в душі на основі виховання. Цей твір – відверта розмова автора про найінтимніші його переживання у процесі його духовного становлення. Він розкриває особливості дитячого, підліткового та юнацького віку, показує роль літературних героїв у формуванні характеру («Іліада», «Одіссея»), підкреслює значення природної допитливості, а не примусу в духовному становленні людини.

4.4. Абстрактно-категорійний принцип у західноєвропейській психології в період схоластики

Схоластика високо підносила спадщину Аристотеля і спробувала здійснити своєрідний синтез психологічних надбань різних епох, зокрема форми і матерії.

Особливого значення схоластика надавала питанню систематизації знань. Найповніше ця проблема виражена у **Фоми Аквінського**. Головне питання схоластики полягає у дослідженні *універсалій* – найбільш загальних понять.

Схоласти міркували над проблемою, яка здатність людини має вирішальне значення в її поведінці – воля чи розум. У підході до цієї проблеми було сформовано два табори – інтелектуалістів і волюнтаристів. Обидві сторони приходили до твердження про свободу людини, але розуміли при цьому різне. Фома Аквінський проголосив свободу як *усвідомлену необхідність*. Психологічна свобода можлива, тому що розсудок пропонує різні засоби для досягнення мети, а рішення волі залежить від цих засобів.

Д. Скотт і **В. Оккам** визначають волю головною силою душі, що зумовлює інші психічні здатності.

Таким чином, у Середні віки досліджується проблема вибору учинку на рівні колізійної ситуації. Неможливість вирішення питання *про характер вибору* з альтернатив ні інтелектуалістів, ані волюнтаристів було *уособлено в образі осла, який помирає від голоду між двома оберемками сіна*.

Визначним представником схоластичного реалізму був **Ансельм Кентерберійський**. У своїй психологічній концепції він виходив з того, що людина є образом Божим. Людське пізнання є просвітлення людської душі верховною істотою. Розрізняв поняття *вільної волі та вільного вибору*. *Вільну волю* має той, хто здатний до справедливого життя, яке співвідноситься з природою вищого буття. *Вільний вибір* здійснюється самою людиною і часто приводить її на шлях гріха. Бажаючи поєднати людське існування з його здатністю до вільного вибору з милістю верховної істоти, він прагне об'єднати їх у їхній категоріальній цілісності. Ідея вільного вибору категорійно-логічно суперечлива. Вільний вибір, що не пов'язаний із реальними ситуативними умовами вчинку є голою абстракцією. Ідея вільної волі та вільного вибору не має реального підґрунтя і є результатом фантастично-схоластичного міркування.

П'єр Абеляр зайняв *позицію концептуалізму*. Загальні поняття (універсалії) відображають те спільне, що в речах має реальність. Відповідальною за свої гріхи та заслуги робить саму людину. *Концептуалізм* Абеляра у психології виступив як суб'єктивізм, що виражав ідею необхідності індивідуалізації в моральній поведінці людини як прояв її реальної свободи. Її вчинки залежать від намірів, свідомості, совісті. Сам вчинок не добрий і не злий, таким він стає залежно від намірів суб'єкта. Абеляр підносить ідею вчинкової дії до рівня принципу совісті. Совість – це знання, усвідомлення необхідності вчинку – це діяльний стан формування мотивації. З'являється вона після переживання почуття вини. Совість є

станом великої концентрації уваги на самопочуттях. Тому, згідно з Абеляром, вона виступає *вихідним пунктом самопізнання*.

Схоластична психологія, що досліджувала свій предмет на основі «категорійного» методу, була дуже близькою до художнього відображення того самого предмету. За цим вже відчувався початок етапу Ренесансу.

4.5. Уявлення про психіку

Етико-теологічний характер спрямованості знань в середні віки, зокрема, філософія Фоми Аквінського, різко сповільнив розвиток уявлень про психіку в цей період. Разом з тим на Сході накопичувалися знання про анатомо-фізіологічні особливості людського організму як основи душевного життя. Після падіння Олександрії у бібліотеках якої зберігалися рукописи греко-римської медицини, вчені і лікарі знайшли притулок у Персії, незабаром завойованої арабами. У такий спосіб залишки вивезених рукописів потрапили до арабських вчених, і з середини VII ст. у науці стали поширюватися ідеї воскреслого еллінізму. У працях **Авіценни (Ібн-Сіни), Альгазена, Аверроеса** акцент ставився на обумовленості психічних якостей і їх розладів природними причинами, підкреслювалася залежність психіки від умов життя і виховання.

Узагальнивши праці астрономів, географів, хіміків, лікарів Сходу, **Ібн Сіна** та **Ібн Рушд** створили вчення, в основі яких лежали наступні постулати:

- природа вічна (со-вічна) божеству і її закони не змінюються довільно
- душа обумовлена діяльністю тіла
- індивідуальна душа не володіє безсмертям
- психічні якості людини детерміновані природними причинами, умовами життя, виховання.

Ібн-Сіна був також одним із перших дослідників в галузі вікової психології. Він вивчав зв'язок між фізичним розвитком організму і його психологічних особливостей у різні вікові періоди, додаючи при цьому важливе значення вихованню. Саме за допомогою виховання здійснюється, за Ібн-Сіною, вплив психічного на стійку структуру організму. Почуття, що змінюють протікання фізіологічних процесів, виникають у дитини в результаті впливу на неї оточуючих людей; викликаючи в дитини ті чи інші афекти, дорослі формують її натуру.

Фізіологічна психологія Ібн-Сіни включала, таким чином, припущення про можливість управління процесами в організмі і навіть додавала організму визначений стійкий склад шляхом впливу на його почуттєве, афективне життя, що залежить від поведінки інших людей. Ідея взаємозв'язку психічного і фізіологічного (не тільки залежність психіки від тілесних станів, але і її здатність – при афектах, психічних травмах,

діяльності уяви – глибоко впливати на них) розроблялася Ібн-Сіною на основі його величезного медичного досвіду.

Є відомості про те, що, не обмежуючись спостереженнями, він почав спробу вивчити це питання експериментально. *Двом баранам давали однакову їжу; при цьому один харчувався в звичайних умовах, а поруч з іншим прив'язували вовка. У результаті другий баран, незважаючи на нормальне харчування, починав худнути і швидко гине.* Невідомо, яке пояснення Ібн-Сіна давав цьому досвіду, але сама його схема говорить про відкриття ролі протилежних емоційних установок у виникненні глибоких соматичних порушень. Все це дає підставу бачити в дослідженнях Ібн-Сіни зачатки експериментальної психофізіології емоційних станів в нормі і при її порушеннях.

Ібн-аль-Хайсам (XI століття) (у латинській транскрипції Альгазена) вивчив такі важливі феномени, як бінокулярний зір, змішання кольорів, контраст і т. д. Він вказував, що для повного сприйняття об'єктів необхідний рух ока – переміщення зорових осей. Ібн-аль-Хайсам піддав аналізу залежність зорового сприйняття від його тривалості. Помітивши, що при короткочасному пред'явленні можуть бути правильно сприйняті лише знайомі об'єкти, він зробив висновок: умовою виникнення зорового образу служать не тільки безпосередні впливи світлових подразників, але і сліди колишніх вражень, які зберігаються в нервовій системі.

Питання для самоконтролю

1. Арабомовний світ. Проблема подвійної істини. Асоціативний експеримент Ібн-Сіни. Ібн-Рошд: вчення про душу і її волю. Внесок Аль-Газена в розвиток психології.

2. Середньовічна Європа. Патристика: проблема душі, пізнання, свобода волі (Тертуліан, Григорій Ниський, Немезій Ефеський, інші).

3. Схоластика. Психологія і теологія Фоми Аквінського. Роджер Бекон – ідея дослідного пізнання душі. Боротьба номіналізму і реалізму. Проблема душі і розвитку особистості у П. Абельяра та Аврелія Августина.

Тема 5. Психологія як наука про свідомість

5.1. Вчення про душу і тіло, дуалізм Р. Декарта

Р. Декарт (1596-1650) започаткував новий підхід до розуміння психічної природи людини, яке епоха Відродження поставить у центр світу. Вихідним пунктом світорозуміння ставить *самосвідомість*. Своїм психологічним вченням Декарт розпочинає новий етап в історії психології, висуваючи інтуїтивно-емоційний принцип у тлумаченні прийняття рішення. *«Я мислю, отже – існую»*. Цей вислів вказує на раціоналізм його вчення.

Проте Декарт доводить і інші положення: *«Інтуїтивно осягаю світ, отже – існую»*, *«Маю пристрасті, отже – існую»*. Інтуїція взята як здатність пізнання, що збігається з переживанням буття.

Декарт пропонує осягати психіку з самого себе та книги світу. Перший акт спрямований до знання – все піддавати сумніву, навіть визнані авторитети. Сумнів як пізнавальна емоція допомагає вибратись із боротьби мотивів.

Декарт доходить висновку, що тілесний і душевний світи існують самостійно. Звідси виводиться ідея двох субстанцій, що відрізняються одна від одної. Кожна з них може існувати без іншої. Бог – субстанція в абсолютному розумінні, дух і тіло – субстанції відносні. Тому дух і тіло у відношенні до Бога є залежними сутностями. Декарт проголошує ідеї, які дедалі будуть розвиватися в психології, філософії, фізіології: *дух має властивість мислити, тіло має тільки протяжність. Дух – безтілесний, тіло – бездушне.*

Проголошуючи механістичний принцип пояснення живої природи, Декарт спирається на відкритий ним *рефлекторний механізм*. Завдяки йому людські і тваринні тіла можуть здійснювати життєві функції без участі душі. *Нервову систему розглядав як систему трубочок, що в своїй серцевині має тоненькі ниточки, які беруть початок в органах чуття і закінчуються в мозку. По трубках рухаються «тваринні духи», які приводяться в дію зовнішніми імпульсами. «Тваринні духи» заносяться до мозку, а звідти до м'язів.* Незважаючи на споглядальний характер такої схеми, ідея рефлексу була великим відкриттям, що пояснювала рефлекторну природу поведінки.

Якщо Аристотель вважав, що тіло без душі мертво, то Декарт перетворив цю ідею на протилежну: душа пов'язана з тілом, оскільки воно має живий механізм. Визначаючи душу субстанцією, відмінною від тіла, Декарт наділяє її властивостями мислення, до якого він відносить розуміння, бажання, уяву, виховання, свідомість. Усе, що позбавлене мислення (робота серця, органів травлення), належить до тілесних рухів. *«Смерть ніколи не настає внаслідок того, що душа відходить, а внаслідок того, що руйнується один із головних органів тіла».* Декартові концепцію називають *інтроспективною концепцією свідомості*.

Дуалізм Декарта проявився в тому, що машина тіла і свідомість розглядаються як незалежні субстанції. Так само він стверджує, що тіло викликає появу пристрастних станів, а душа може впливати на тіло (наприклад, вольовими зусиллями). Пристрасті душі вивчає з метою оволодіти ними, щоб воля панувала над ними, щоб людина оволодівала свободою. Декарт досліджує умови правильного прийняття рішення для здійснення вчинку, який стверджував би гідність людини.

Пристрасті душі виражають основний акцент психології Декарта. Він стверджує, що якби людина мала тільки тіло чи була б тільки духом,

пристрасті не виникали би. Природа людини вивчається з одною метою – знайти оптимальне рішення для здійснення вчинку. Емоції вже є мотиваційною формою цього здійснення, вони виражають певний стан особистості як відношення до космосу, людини, буття. У Декарта проблема мотивації набуває великого змісту – смиренності й піднесеності.

5.2. Вирішення психофізичної проблеми у вченні Спінози

Б.Спіноза був одним із перших опонентів Р. Декарта. Стверджував, що єдина субстанція – це Бог або природа, що має незліченну кількість атрибутів. Для людини серед цих атрибутів відкриті протяжність і мислення. Людина є цілісною тілесно-духовною істотою. Психічне є так само атрибутом матеріальної субстанції як і фізичне, і саме через те, що душа і тіло включені в один і той самий порядок природи, але представлені під різними атрибутами, вони не можуть впливати один на одного.

Як і Декарт, Спіноза вважає *інтуїцію* вищим інструментом пізнання. Вона виступає способом самовідображення, людською формою існування, зокрема емоційного, охоплює кілька рівнів осягнення світу – від несвідомого до свідомого.

Спіноза розглядає афекти як головні спонукальні сили людської поведінки. Серед них такі: 1) потяг, властивий як для душі, так і для тіла; 2) радість посилює здатність тіла до діяльності; 3) печаль послаблює здатність тіла до діяльності. Таким чином, вчення про афекти Спіноза підносить до вчення про *вчинкову природу людської діяльності*. Це не просто функція емоційного життя людини, а такий акт, який захоплює всю її психіку цілком. Тому афекти й переходять безпосередньо в моральну (аморальну) поведінку людини.

Спіноза цікавиться питаннями, якою мірою людина піддається пристрастям, поневолюється ними, як собі на благо може користуватися розумом, завдяки яким засобам може досягти спасіння і досконалої свободи.

За Спінозою, розум, пристрасті, воління визначаються зовнішньою причиною – у згоді з рефлекторною теорією Декарта. Ідея пристрасті, за Спінозою, вказує на людину як на стражденну істоту, яка причинно цілком залежить від зовнішнього світу. Тому, чим більше власної сутності вона має, тим має більше діяльності і тим менше страждає; будь-яке страждання виникає не із внутрішньої, а із зовнішньої причини.

Увага як логічний осередок у психологічній системі Спінози виявляється феноменологічним механізмом, який здійснює перехід від одного афекту до іншого, тому вона є базовою психічною здатністю. На основі уваги здійснюється прийняття рішення – пояснення феноменів, надання одному з них переваги.

Спіноза висунув ідею про існування єдиного причинного ланцюга, єдиної закономірності або порядку як для ідей (психічне), так і для речей (матеріальне). Він вчить, що існує стільки різних видів афектів (простих: задоволення, незадоволення, бажання) та похідних від них: любов, надія, страх і т.д.), скільки існує різних видів об'єктів, з боку яких людина піддається афектам. Це також пояснюється паралелізмом атрибутів субстанції – ідеального й матеріального.

5.3. Монадологія Г. Ляйбніца

Психологічні ідеї **Г. Ляйбніца** пов'язані насамперед з його вченням про *монади* – єдності тілесного і психічного. Основою єдності вважає духовне начало. Світ, на його думку, складається з нескінченної кількості монад – дрібних частинок субстанційного характеру, що мають здатність сприймати все, що відбувається у Всесвіті.

Ляйбніц заперечує Декарту в тому, що душа усвідомлює всі свої акти, й стверджує, що в ній постійно відбуваються *малі перцепції, неусвідомлювані відчуття*. Усвідомлення цих перцепцій відбувається за допомогою *аперцепції* – *особливого психічного акту, який включає увагу і пам'ять*.

Ляйбніц перебував на рівні мотиваційного принципу в історії. Про це свідчить його уявлення про мотивацію. Воно показує такий зміст, який лише виявляється, будучи споконвічно даним, і не приймає в себе нічого принципово нового у зіткненні зі світом. Більше того, весь майбутній світ уже закладено у світі сучасному. Немає нічого поза світом. Як і Спіноза він відкидає роль випадкових факторів у поведінці людей і тварин.

Душа і тіло є різними позиціями бачення універсуму. Кваліфікуючи душу за її природою безсмертною і неруйнівною, як і універсам, Ляйбніц додає, що *кожна душа – це своєрідне і постійне дзеркало універсаму*. Предмет водночас є і якістю душевною (наприклад відчуттям), і якістю тілесною. Вони є різними дзеркалами, в які дивиться і бачить себе один і той самий світ. Не маючи між собою безпосереднього органічного зв'язку, тіло і душа припасовані одне до одного. Йдеться про психофізичний паралелізм, якого не переступає ні Ляйбніц, ні Спіноза.

Природа субстанцій (тілесної і душевної) змінюється, розвивається, виявляючи здатність до дії.

Ляйбніц наполягає на існуванні *неусвідомленого психічного*. Оскільки людина, виходячи із несвідомого стану, усвідомлює свої сприймання, то значить сприймання мали існувати і безпосередньо перед усвідомленням. Сприймання може походити від іншого сприймання, як рух від руху.

Послідовність в актуалізації минулих сприймань свідчить про здатність пам'яті, яку Ляйбніц уподібнює розумові та вказує на її механізм – *асоціацію* – передвісник ідеї умовного рефлексу (відповідний термін з'явиться пізніше). *«Той, хто отримує відчуття, які вже постали кілька*

раз у певному порядку, чекає на те, щоб знову отримати їх у тій же послідовності. Так, собаки, яких кілька раз побили за якусь провину, очікують на побої, якщо знову зроблять те саме, і тому утримуються від такої поведінки».

Як один із важливих принципів у своїй психологічній системі Ляйбніц висуває *принцип індивідуалізації* та вказує, що монади як одиниці принципово неповторні та індивідуалізовані. Проте говорить, що способів точного визначення індивідуальності кожної речі не існує.

5.4. Вчення Т.Гоббза і Локка

Для **Гоббза (1588-1679)** *самопізнання* виступає головним методом психології. У *зіставленні* особливостей власної психіки із психікою інших людей він бачить ключ не тільки для розуміння прихованих намірів інших людей, а й для усвідомлення намірів власних. Він підкреслює той факт, що образ психічного єдиний в усіх людей, тому пізнати самого себе шляхом об'єктивної інтроспекції – означає пізнати людський рід.

Гоббз продовжує розвивати рефлекторний принцип у психології, переступаючи ту межу, яку не зміг подолати Декарт: *пояснення рефлекторним принципом складних психічних проявів*. Починаючи свій аналіз з простих проявів психічного, він пропонує рефлекторне тлумачення природи і функціонування відчуттів. Закладаючи сенсуалістичну основу тлумачення психічного, Гоббз виводить природу уявлень із відчуттів. Уявлення, які минають, перетворюються на пригадування. З низки пригадувань складається досвід. Зв'язок уявлень, скріплених словами або іншими знаками, Гоббз називає розумінням. Таким чином, уявлення, сформувавшись на базі відчуттів, стає центральним осередком психології в межах мотиваційного принципу.

У проблемі формування мети діяльності мислитель звернув увагу на роль внутрішньої мови. Мову вважає матеріальним і духовним носієм дії. Він розкриває багатоманітні функції мови: реєструючу, повідомлюючу, позначальну і розважальну. На основі мови вся психіка суттєво перебудовується.

У зв'язку з розкриттям функцій мови Гоббз здійснює тонкі спостереження над процесом феноменологічного перетворення психічних здатностей. Зокрема, уявлення, яке викликається і скеровується мовою, стає увагою. Участь мови розкривається також у процесі здійснення довільних рухів. Він поділяє рухи на *органічні* (циркуляція крові, биття пульсу, дихання, травлення), що не потребують уявлення, та *анімальні*, тобто *довільні* (ходіння, говоріння). Гоббз виклав важливе положення про те, що відчуття є результатом рефлекторного руху у внутрішніх органах людського тіла. Цей рух викликано дією речей, які людина бачить, чує

і т.д. Тобто уявлення є залишок одного того самого руху, який зберігся після зникнення відчуття.

Оскільки довільні рухи формуються під впливом думки, уявлення, за Гоббзом, вони і є *внутрішнім, мотиваційним началом цього руху*. Таким чином, мотиваційну засаду людської поведінки Гоббз поклав на структуру рефлексу.

Т. Гоббз відкидає уявлення про душу як особливу сутність, стверджує, що в світі нема нічого, крім матеріальних речей, які рухаються за законами механіки. Саме матеріальні речі впливають на людський організм, викликаючи в ньому відчуття. За законом інерції відчуттів у вигляді їх послабленого сліду з'являються уявлення, які утворюють ланцюги думок. Думки ідуть у тому самому порядку, в якому з'являлися відчуття. Такий зв'язок називається *асоціаціями*.

Д. Локк (1632-1704) критикував Гоббза і вважав, що зв'язки на основі законів асоціацій є результатом звички. Думки поєднуються так, що їх важко роз'єднати. Як *засновник емпіричної психології*, Локк вважав, що в основі свідомості лежать відчуття і рефлексія. Свідомість є сприйманням того, що відбувається в людині, у її власному розумі.

Локк припускає, що душа є *чистою дошкою* без будь-яких знаків чи ідей. Набуваючи від об'єктивного світу значного досвіду, діяльна і безмежна людська уява розмальовує цю дошку. Людське спостереження спрямовується на зовнішні предмети відчуттів або на внутрішні дії душі, що сприймаються і *рефлексуються (обмірковуються)* нами самими. Як сенсуаліст Локк пояснює, що *рефлексія* – друге джерело ідей – є діяльністю людського розуму. Це також внутрішнє відчуття. Рефлексія породжує ідеї про свою власну діяльність. Ідеї відображають буття.

Локк наполягає на тому, що виникнення простих ідей є результатом пасивного акту сприймання; це не залежить від волі та самодіяльності людини і є здатністю самої матерії. Активність розуму, психіки постає тоді, коли вона із матеріалу простих ідей творить складні. Ця творчість здійснюється кількома актами: *сполучення* кількох простих ідей в одну складну, *зведення* двох ідей, *зіставлення* їх таким чином, щоб споглядати їх разом, відтак виникає ідея *відокремлення* одних ідей від інших та поява здатності *абстрагування*, завдяки якій у розумі утворюються загальні ідеї.

Локк розвиває думки про місце людини в житті. Вважає, що суперечності, які людина виявляє при своїх вольових діях (надання переваги чомусь), формують її особистість і свідомість. Разом із змінами, які переживає людина у цих діях, вона залишається тотожною собі. Локк порушує проблему *психологічних засад тотожності особистості*. Цю її якість здійснює свідомість. Якщо людина розглядає себе як одну й ту саму мислячу істоту в різний час і в різних місцях, то це відбувається завдяки свідомості, тобто присутності «Я».

Локк проголошував монадність, замкненість у собі людського існування: це виявляється у незалежному віросповіданні, власній концепції буття, невимушених способах спілкування. Не мечем і насиллям слід об'єднувати людей, проголошував Локк, а Євангелієм миру і святістю мови.

5.5. Бурхливий розвиток медицини, анатомії і фізіології в країнах Європи

Парацельс представив новий погляд на природу людського організму і методи лікування хвороб. Анатомічна школа Везалія, що прийшла на зміну анатомії Галена, у пошуках матеріального субстрату психічних процесів, детально описала тверду речовину мозку, що дозволило дослідникам того часу знову повернутися до уявлень про неподільність психічного. Німецькі схоласти **Гокленіус** і **Кассман** уперше ввели в наукове життя термін «психологія» (1590). Зростаючий інтерес до психологічних явищ забезпечив фактичну базу для більш пізніх успіхів психологічного аналізу Бекона і Декарта.

Спіноза, розвиваючи моністичне вчення про субстанцію, переборює дуалізм Декарта і на основі своїх ідей підійшов до проблеми пізнання та афектів. Він розрізняв три види пізнання – абстрактні поняття окремих речей, загальні ідеї про істотні властивості речей і інтуїтивне пізнання. Тим самим Спіноза намітив рух пізнання від абстрактного до конкретного. Він же виділив три основних афекти – бажання, задоволення і невдоволення. Психологія Спінози – новий після Декарта, важливий крок у становленні свідомості як об'єкта психологічного вивчення. Відбувається остаточне виділення свідомості як предмета дослідження. Виникають передумови для виникнення емпіричної інтроспективної й асоціативної психології.

Метою засновника емпіричної психології **Локка** було дослідження походження, вірогідності й обсягу людського пізнання. Він наполягав на тому, що тільки досвід, як індивідуальна історія життя людини, є джерелом знання. Формування ідей він зв'язував з поняттям асоціації і уперше ввів цей термін у науку. Локк розглядав свідомість як обов'язкову ознаку психічних явищ, що поєднує також переживання, і формує з цієї єдності особистість. Вчення Локка про досвідчене походження душевного життя завоювало популярність у наукових колах того часу і вплинуло на розвиток ідей Берклі, Юма, Гартлі.

Питання для самоконтролю

1. Вчення про душу і тіло в дуалізмі Р. Декарта.
2. Вчення про афекти і свободу Б. Спінози.
3. Вчення Т. Гоббза і Д. Локка.
4. Розкрийте суть монадології Г. Ляйбниця.
5. Особливості розвитку медицини, анатомії і фізіології в країнах Європи.

Тема 6. Психологічна думка епохи Відродження (к. XV – поч. XVII ст.)

6.1. Перехід до мотиваційного етапу в історії психології

Патристика показала внутрішню суперечливість людини, при тому, що компоненти цієї суперечливості – добро і зло – не тлумачились як сторони однієї сутності. Вважалося, що зло є відхиленням від добра, результатом обтяженості предметно-речовим світом, а людська природа – то є добро.

Головна проблема психології патристики – походження психічного з надр верховного буття. Психологія стає похідною від теології.

Оскільки патристика розглядає людину в цілісності її тілесних і душевних якостей, вчення про людину знаходять вияв в антропологічній психології з чітко вираженою матеріалістичною тенденцією. Головна колізія такої психології об'єднує конечну природу людини і безконечність верховного буття.

Психіка і верховне буття – головний пункт колізійності антропологічної психології Середніх віків. Спроба наповнити психічне буття людини певним змістом приводить до необхідності встановити зв'язок із матеріальним світом. Суперечливість патристичної психології виявлялась в тому, що співвідношення (кореляція) – між верховним буттям і людиною – дух, душа мали певний стосунок до ідеальної сутності верховного буття, тоді, як тілесне зависало в повітрі. Тому патристика винайшла поняття «одухотворене тіло».

Новий етап середньовічної психології пов'язаний зі *схоластиком*, яка здійснила спробу відкриття опосередкованого зв'язку людини і верховного буття через безпосередній зв'язок з об'єктивним світом. Це вимагало чіткої диференціації понять, аналізу процесу логічного мислення як відображення великого предметного світу.

Особливого значення схоластика надавала систематизації знання.

Істотну зміну у тлумаченні природи душі здійснив науковий рух XIV – XV ст., названий *гуманізмом*. Гуманісти висловили протест проти досліджень душі тільки з погляду теологічного. Психологія вступила у новий, мотиваційний етап свого розвитку. Головна суперечність ситуативного аспекту вчинку полягала в тому, що:

1) ситуація показувала свою незалежність від намірів і сподівань людини, визначала її вчинки;

2) ситуація виступала проекцією людських пристрастей, вона залежала від людини.

Ці «фаталізм» і «волюнтаризм» ситуації зумовлюють її основну суперечність; людина шукає, де можна повернути хід подій на свою користь. На відміну від попередніх епох, коли ця суперечність усвідомлювалась як залежна не від природи людини, а від вищого

існування, починаючи з Відродження, людина усвідомлює себе саме такою, що з власної волі вибирає свій вчинок.

6.2. «Фаустівська душа» як засада психології мотиваційного періоду

«Фаустівська душа» – це поняття відображає людську душу, яка у великих внутрішніх суперечностях пізнає світ і діє в ньому, душу яка прагне досконалості, повноти вияву, яка несе в собі вічний потяг до безконечного. Фаустовська ідея визначається спочатку через глибину суперечностей людського духу. Це ідея душі, зраненої роздвоєністю. Це пошук ідеалу досконалого індивідуального і суспільного життя, до якого людина наближається вічно з метою розв'язати суперечність, проте досягти його не може. Зрештою цей ідеал примушує людину зіткнутися з чуттєво-практичним життям, де цей ідеал має бути зреалізовано. Проте «фаустівська душа» насправді заперечує можливість практичного розв'язання проблем буття, адже вони перебувають поза життєвою практикою. Людина страждає від суперечностей між ілюзорним і реальним. Психологічно це постає як співвідношення усвідомлюваного і неусвідомлюваного.

Діалектика усвідомлюваного і неусвідомлюваного символічно розкривається у скульптурі «Переможець» Мікеланджело. *Переможець подолав ворога, досяг своєї мети, якої прагнув, ризикуючи своїм життям. Але, здійснивши мету, він бачить її неістинність, він невдоволений тим, що вчинив, тому скульптор у остаточному варіанті своєї роботи відвертає погляд переможця, виражаючи тим самим його незгоду із самим собою.*

Нагадаємо, що розкриття співвідношення свідомого і несвідомого пропонував Р. Декарт, показуючи *інтуїцію* як вихідний пункт філософської та наукової творчості. Поряд з інтуїцією виступають «пристрасті душі», що мають двоїсту сутність: 1) сприяти пізнанню і 2) вводити людину в оману. У праці «Пристрасті душі» (1649) Р. Декарт зазначав, що *пристрасть душі – це все те, що переживає душа, коли її мозок піддається впливам «тваринних духів» (рефлексів)*. Це всі види сприймань, знань. Підкреслюється, що не душа робить їх такими, вона отримує їх від речей.

6.3. Психологія Відродження у світлі історичної психології

Психологія розкривається у поєднанні художнього й наукового відтворення людської природи через творчу діяльність. В цей час бере початок розвиток такої галузі як *психологія творчості*. Наукові положення постають із естетичного узагальнення. Відображення людини у творах мистецтва є наслідком тривалих наукових спостережень. Психологія відродження полягає у поєднанні різних підходів: психіка постає у тілесній і духовній цілісності людської істоти.

Головною установкою часу щодо поглядів на душу був *пантеїзм*. Його головна засада – установка людини на глибоке співпереживання усім проявам всесвітнього буття. Все у світі споріднене саме через пов'язаність із божеством. Проте на цій підставі часто поєднувалися несумісні компоненти світогляду. Так, Відродження увібрало до себе й *поганські вірування*, в яких людина переживала свою спорідненість з усім космосом. Марновірства, які своєрідно відтворювали язичництво, були властиві навіть тим людям, що прагнули самотійно, без тиску авторитетів осмислювати світ. Так, **Нікколо Мак'явеллі** (державний діяч, історик, поет, письменник) *допускав можливість впливу небесних світил на людську долю*. До прикладу, *Папа Павло III не відкривав засідань консисторії, не порадившись зі своїм астрологом*.

Деякі діячі Відродження охоче засвоювали ідеї *неоплатоніків*. Інколи ці ідеї пов'язувалися з *кабалістикою (теософічна система VI-VII ст., завдяки якій нібито можна передбачити майбутнє, використовуючи магію)*. Проголошувалася думка, що весь світ є живим, кожна істота в ньому має власне життя. Крім доступних відчуттям якостей світу, вчені уявляли властивості таємничі – результат поєднання *механіцизму і містицизму, окультизму тощо*. Так, *вірили, що можна викликати грозу, спалюючи печінку хамелеона, приписувалися кабалістичні властивості числам, а силу талісманів – магичним квадратам*.

Віталізм Відродження (доктрина, яка стверджує, що живі організми докорінно відрізняються від неживих предметів тому, що складаються з нефізичних елементів або керуються іншими принципами – «силами життя». Сучасна наука відкидає доктрину віталізму: *вважається, що принципової різниці між живим та неживим нема, що живі організми підпорядковуються тим же фізичним законам, що й уся природа*) підхопив античне вчення про *ентелехію* (у філософії Аристотеля – *внутрішня сила, що потенційно містить у собі мету і остаточний результат; наприклад, сила, завдяки якій з волоського горіха виростає дерево*) вніс в нього елементи кабалістики. Таким чином, людський розум намагався скинути з себе традиційність мислення, створював живі картини світу і разом з ними – незчисленні фантастичні припущення.

У пізнанні своєї діяльності людина усвідомлює себе як творця, звертає увагу на свою творчу особистість. Вона бачить, що плоди її творчості, займають певне місце в суспільстві. Постає *феномен творця*. Він не просто виробляє продукт, цей продукт стає витвором людського духу. У Р. Роллана («Кола Брюньон») є вислів: *«Творець – ніщо, святе його творіння»*, який наголошує на об'єктивному засвідченні майстерності. Виникає ідея *шедевра* як наслідку діяльності визнаного творця.

Людина прагнула бути центром не тільки земного, а й небесного царства. Таку свою позицію вона вважала єдино правильною, особливо

тоді, коли ця позиція підкріплювалася силою і цю силу людина спрямовувала на інших. Кожному здійсненому вчинку надавалося значення незаперечного взірця. Нехтування іншим заради власної мети перетворювалося на звичай. Цей звичай давав право іншому вчиняти так само. Будь-яка спроба іншої людини виразити подібну сваволю призводила до гострого зіткнення: хтось один мусив піти з життя.

Вчинок стає майже самоціллю. Мотиваційна розкутість поведінки (людина визнає свою мотивацію як право вчинити все, що їй забажається) призводила до сваволі та взаємної нетерпимості.

Психологічна своєрідність ренесансової мотивації поведінки полягає в тому, що вона *переходить у дію без урахування індивідуальності іншої людини*, по відношенню до якої здійснюється вчинок.

Те, що у філософських та психологічних працях виступало як мотивація вчинку, у державних справах мало назву тиранія і свавілля (*Варфоломійська ніч*).

З появою можливості виражати свободу совісті у віруванні людина відчула відповідальність за свої вчинки, необхідність боротьби за створення умов для духовного зростання, розвитку ініціативи тощо. Але разом із тим людина злякалася свободи, відчула себе беззахисною, почала «тікати від свободи».

6.4. Загальний поділ психології Ренесансу (друга половина XV ст.): принципи титанізму та гуманізму

Психологія Ренесансу модифікує відношення Бога і душі, підносячи людину до рівня вищої істоти. У результаті виникає *ідеологія титанізму*, яка відображає історичні риси особистості з її особливим характером, творчістю. Водночас окреслюються певні риси психології як дисципліни, предметом дослідження якої є вчення про неповторну ідеалізацію особи. Найповніше ці риси відобразилися на розробці проблем творчості, обдарованості, уяви, наслідування та оригінальності.

Психологія звертається до людини, яка страждає від внутрішніх суперечностей, шукає шляхів її подолання. Лише титанічна особа витримує таке напруження: навіть гинучи, вона стверджує певні духовні цінності.

Розуміння людини як творця, що переживає глибокі суперечності своєї натури і розв'язує своєю творчістю не тільки ці суперечності, а й колізії суспільного життя, приводить до виникнення *гуманістичної психології*. Ця психологія будує образ ідеальної людини в її зовнішній і внутрішній красі. У протиставленнях реального і ідеального розширюється пізнавальний інтерес до минулих здобутків і майбутніх досягнень. Психологія звертається до життєвого шляху людини, до проблем особистості.

Про титанізм як ознаку психології йдеться у працях діячів Відродження, які прославляли людину, підносили її до Бога, а по суті підміняли Бога людиною. *Прирівняна до Бога людина є титаном.* Спочатку титанізм виступає як універсалізм. Людина досягає найвищих успіхів у різних сферах діяльності, розкриваючи свою універсальну обдарованість, яка одночасно є вираженням її неповторності як особистості. Але оскільки титан виявляє себе нестримно, постає *зворотний бік титанізму.*

Спроби диктувати усьому світові свою волю і нав'язувати свої закони породжують нетерпимість до індивідуального. *Зворотний бік титанізму* виявляється в учинках аморальних – убивствах, зраді, розпусті тощо. Титан гине як творець, що не може втілити свій ідеал, що призводить до усвідомлення неможливості творчості. Звідси психологічні пошуки *феномену незавершеності.* Почуття провини за зворотній бік титанізму полягає у тому, що це почуття виникає як по відношенню до іншої людини, так і до себе. Титанічна особистість витримує цю суперечність – в цьому психологізм зворотного боку титанізму. Суперечність між титанізмом і його зворотним боком – шлях до розкриття і подолання суперечностей буття. Прагнення особи ренесансу до цілісності виявляється у *творчому титанізмі.*

Роздвоєність людини можна подолати саме у творчій діяльності, яка ґрунтується на універсалізмі і індивідуації. Ці принципи зумовлюють необхідність *самовизначення, самопокладання особи.* Виражаючись через творчість, титанізм спонукає до розробки психологічних проблем співвідношення задуму та його втілення, ідеалу та його об'єктивації.

Епоха Відродження показує, що благородство людини залежить від її вчинків. У них насамперед виявляється пафос гуманізму – *почуття честі, прагнення слави,* які виступають рушійною силою мотивації та змісту вчинків. В дусі гуманізму розв'язуються кардинальні питання психології, насамперед відношення тіла й душі. Людська поведінка дедалі більше звільнялася від залежності з боку божественної волі. Оцінка вчинків зумовлювалася думкою про переважання в людині волі, або природної необхідності.

У добу Відродження виявляються крайнощі в оцінці людської психології. Так, **Петрарка** поєднує в образі Лаури земне і небесне, у земному він вбачає небесні риси. Сікстинська Мадонна **Рафаеля** – втілення найвищих духовних сил людини, а персонажі **Рабле** – відображають найгірші якості.

Учинок набуває значення і *великого подвигу, і великого злочину.* Так, герої **Сервантеса** – Дон Кіхот (ідеалізує дійсність) і Санчо Панса (постійно турбується про матеріальне благополуччя).

Психологічне пізнання людини почалося не в межах психології як науки. Теоретична психологія ще перебувала під впливом **Аристотеля**. Поки психологія досліджувала абстрактно-категорійні проблеми, художнє пізнання порушило такі питання людської діяльності, які психологія досліджуватиме протягом століть. А поки що вона обмежується вченням про темперамент у зв'язку з поширеним на той час віруванням у вплив планет на людську долю.

Питання для самоконтролю

1. «Фаустівська душа» як засада психології мотиваційного періоду.
2. Особливості психології Відродження у світлі історичної психології.
3. Розкрийте зміст принципів титанізму та гуманізму.

Тема 7. Рух філософсько-психологічної думки нового часу (період наукової революції XVII ст. і епоха Просвітництва XVIII ст.

7.1. Загальні риси просвітництва

Просвітництво висунуло ідею повного оволодіння знаннями, щоби завдяки знанням пізнати людину, природу, суспільство. Гостро критикується нецтво, релігійні марновірства, тиранія держави періоду Середніх віків. К. Гельвецій, Д. Дідро, Й. Песталоцці та ін. прагнули показати вирішальний вплив середовища на виховання людини, виходячи насамперед з ідеї природної рівності й не зісутості людей. Досліджувалися також природні схильності дитини з метою дати їй відповідну реальну освіту.

Дослідження проблем розуму поєднувалось або й витіснялося вивченням вияву почуттів, які розкривали добру природу людини, нерідко протиставляючи їй негативний вплив середовища. Просвітницька художня література (Вольтер, Руссо, Дідро, Міллер, Гете), музика (Гайдн, Моцарт, Бетховен), живопис (Л. Давід, В. Гогарт) свідчили про увагу до почуттів.

Спробу розкрити феноменологію людської духовності, яка насамперед виражається саме в особистих почуттях, здійснював *сентименталізм*. Сентименталізм був вираженням мотивації вчинку, коли прийняття рішення пов'язується з почуттєвим аспектом психіки.

Характерним феноменом розвитку особистості у 18 ст. став *авантюризм*. Особистість шукає пригод, нанизує їх одна на одну, прагне потрапити у несподівані ситуації, а через них – випробовує саму себе: пізнає свої можливості та формує свій авантюрний характер. Пригодництво спонукає людину використовувати інших для своєї мети, не рахується з ними, бачить в них засіб самоствердження, нерідко має ознаки цинізму (*Дон Жуан, Казанова*). Усі вчинки авантюристичної особи

відповідно до іншої людини мотиваційно виглядають так, ніби авантюристична особа зі своїми цілями та прагненнями існує одна у світі, ніхто інший не має своїх цілей, або ними можна нехтувати. У цинічній мотивації дія набуває рис нахабства, коли перекреслюється самотність іншої людини, своєрідність її внутрішнього світу. Мотивація переходить у вчинкову дію, а вчинкова дія – у реакцію на вчинок. У межах післядії виступає така риса вчинку, як самовдоволеність, самозакоханість, *нарцисизм*. Авантюрист – цинік гине, бо починає усвідомлювати, що зневажання інших людей призводять його самого до власного спустошення, духовної смерті.

Цілі пізнання людей у тісному спілкуванні з ними, а разом з тим і цілі самопізнання були властиві не тільки видатним представникам авантюризму. Ідею самопізнання ставили перед собою і *масони* (від франц. – цеглина). Об'єднуючи людей різного світогляду, масонство спиралося на два постулати: визнання існування Великого Архітектора Всесвіту та безсмертя душі. У поєднанні цих постулатів сподівалися знайти універсальний сенс буття. Масони, або Вільні каменярі, проголошували право кожної особистості на вільний розвиток, пізнання себе, самовдосконалення людини в дусі добра, істини і краси. *У ритуалах масонів використовується Біблія, на неї кладуть кут та циркуль, як символи правдивості та міри. У храмі запалюють три свічки перед статуями Мінерви, Венери та Геракла, які уособлюють Знання, Красу й Силу. Із видатних діячів культури Просвітництва масонами були: Вольтер, Дж. Вашингтон, Г. Лессінг, В. Моцарт, Й. Гете, Р. Бернс, Л. Бетховен.*

Епоха Просвітництва характеризується спрямованістю на розкриття питання про відношення інтелекту й волі як провідних чинників у прийнятті рішень. Увага до природи інтелекту (знання) та волі – головні теми в історії психології Просвітництва.

Воля зводиться до детермінованої поведінки. Мислення та воля інтерпретуються як похідні від чуття й самотійного значення в житті людини не мають. Воля ще не структурована й не виділена як самотійна здатність людини. Проголошується стародавня теза про те, що вільна воля є усвідомленою, пізнаною необхідністю.

Оскільки воля дедалі набуває рис незалежності, вона виявляє себе як унікальна здатність, що становить підвалину людської гідності. Вільна воля тепер виступає важливим предметом психологічного й загальнокультурного інтересу. Вона не залежить ні від мислення, ні від почуттів. Розпадається колишня психологічна тріада – почуття, мислення, воля – головні компоненти людської психіки. Просвітництво робить наголос на співвідношення інтелекту й волі.

7.2. Психологія індивідуального існування і трагедія бунтівного індивідуалізму

У 1679 р. англійський парламент прийняв закон про недоторканість особи. Держава підтвердила право особистості визначати себе, а сама особистість набула право шукати відповідний напрям самопізнання та само творення. Ця свобода почала оволодівати глибинними рівнями психіки людини й стала виміром життя попри всі соціальні перешкоди. Людина постала такою, що сама визначала спосіб своєї поведінки. Виникає світорозуміння, яке демонструє гордовите неприйняття людиною світу людей і приводить до бунтівної поведінки індивідуалізму: людина протиставляє себе суспільству саме тому, що воно має на неї вплив.

Ірландський філософ-ідеаліст **Джорж Берклі (1685-1753)** вважав первинним не фізичну реальність, не життєдіяльність організму, а феномени свідомості. Дж. Берклі, розглядав досвід як безпосередньо пережиті суб'єктом відчуття: зорові, м'язові, нюхові та ін. Предмети є комбінацією відчуттів або ідей. Учений робить висновок: а) людина сприймає тільки свої, одиничні ідеї (відчуття); б) ідеї засвоюються безтілесною субстанцією (людською душею); в) душа володіє: розумом – здатністю сприймати ідеї й волею – здатністю в певних межах впливати на них. Берклі доводить, що відчуття є способом сприйняття світу. Таким чином, *«бути» означає «бути у сприйманні»*.

Девід Юм (Г'юм) (1711-1776) – англійський філософ створив суб'єктивно-ідеалістичне вчення, згідно якого пізнання має справу не з об'єктами матеріального світу, що існують незалежно від свідомості, а лише із сукупністю елементарних чуттєвих компонентів. Пізнання за Юмом, – це асоціація різних ідей. Знання причинних відношень в оточуючій дійсності встановлюється досвідом. Пояснюючи дане положення, він наводив такий приклад: *якщо одного разу ви наїлися хлібом, то з'являється впевненість, що подібні об'єкти будуть викликати ті самі дії*.

Томас Рід (1710-1796) – вважав, що пізнання починається із сприймання, для якого відчуття слугує лише представником речей. Відчуття знайомлять нас із вторинними якостями цих речей, котрі насправді є суб'єктивні. Отже, з акту чуттєвого пізнання ми виносимо знання не ідей, а речей.

Місце Т. Ріда в історії психології пов'язується насамперед з визначенням ним мотивації вчинку («здорового глузду»), в якій є усвідомлені й неусвідомлені компоненти. Вони впливають на прийняття рішення, і «здоровий глузд» полягає саме в тому, щоб, визначаючи стихію неусвідомленого в мотивації, попри все здійснювати перехід до дії.

Поєднання відчуттєвих вражень різної модальності має своєрідний механізм – *асоціацію*. Цей механізм зумовлює цілісність живої істоти,

єдність особистості. *Асоціативний принцип як універсальний у психології* вперше застосовується в епоху Просвітництва, хоча асоціація як механізм була відома здавна. Сам термін «асоціація» означає зв'язок між психічними явищами, де актуалізація одного з них тягне за собою появу другого. Поняття асоціації було введено Аристотелем, термін – Локком, але підхід до асоціації як універсального механізму психічного життя був сформульований вперше Девідом Гартлі.

Д. Гартлі (1705-1757) – англійський мислитель, лікар – один із засновників асоціативної психології. Гартлі представив психічний світ людини продуктом роботи організму як вібраційної машини. Вібрації служать фізіологічною основою психічних процесів: відчуттів, сприймань, мислення; основою емоційних станів; рухів. Різниця протікання психічних процесів пояснюється різницею вібрацій. Гартлі розрізняє відчуття як результат впливу зовнішніх предметів на органи чуття та внутрішні чуття, які називає ідеями. Існують ідеї відчуття (прості) та ідеї інтелектуальні (складні). Задоволення та страждання є модифікаціями відчуттів та ідей, оскільки це внутрішні чуття.

Гартлі досліджує такі здатності людини як пам'ять, уяву, розум, афекти й волю. Рухи він ділить на автоматичні, котрі виникають із механізмів тіла й схожі на роботу автоматів і машин, та довільні, породжені ідеями й афектами, тобто належні до духу.

Дж. Прістлі підтримував ідеї Д. Гартлі про вібрації та асоціації. Учений визнавав, що вібрації в мозку супроводжують усі наші ідеї та виступають їхньою причиною, яка й пояснює асоціацію ідей. Він встановив факти відповідності між суб'єктивнопсихічними явищами та функціонуванням мозку як речового субстрату ідеального. Перебуваючи під впливом Гартлі, він був переконаний у тому, що не тільки всі наші інтелектуальні задоволення та страждання, а й усі здатності пам'яті, уяви, хотіння, міркування й усі інші душевні операції є тільки різними видами, або випадками асоціації ідей. Навіть творчі здібності людини Прістлі вважав за можливе пояснити законами асоціації.

Прістлі стверджував, що здатність мислення та певний стан мозку завжди відповідають одне одному. При руйнуванні мозку здатність мислення не зберігається. Ось чому слід дивитися на мозок як на місце розташування думки. Він наводить низку додаткових міркувань на користь матеріальності душі, її тілесного субстрату. Під час непритомності, при порушенні мозкових процесів пригнічується будь-яка здатність мислення. Звідси логічний висновок: якщо всі окремо взяті психічні здатності виявляються смертними, згасають разом із згасанням тіла, то й субстанційне начало, в якому вони існують, також слід визнати смертними. Теза Прістлі, що *«відчуття й думка неминуче виникають у результаті організації мозку»* сприяли формуванню матеріалістичної психології.

Він указує, що свідомість є першопричиною наших дій, а мотиви як причини всіх наших рішень. Душа визначається до дії тільки на основі мотиву. Сама вона не є причиною дії.

7.3. Сенсуалістична психологія

Психологія Просвітництва вказала, що змістом психічного є відчуття. Даний принцип було покладено в основу сенсуалістичної психології. *Сенсуалізм* – чуттєвий досвід. Розкривали його Берклі, Кондільяк і Дідро.

Кондільяк (1715-1780) написав *«Трактат про відчуття»*, в якому доводив, що відчуття – єдине джерело виникнення та формування психічних структур. Його головне завдання було показати, яким чином усі людські знання та здатності походять від відчуттів. Кондільяк виводить із відчуттів емоційну сферу психіки, показуючи, як відчуття залишають сліди в душі у вигляді емоційної відповіді (приємне-неприємне). Саме тому людина прагне одних відчуттів, уникаючи інших. У разі відсутності жаданого виникають такі мотиваційні сили психіки як неспокій, потреба. Будуючи сенсуалістичну систему психології, Кондільяк тлумачить неспокій як перший принцип, який породжує звички дотику, бачення, слухання, смаку, порівняння, судження та інші душевні й тілесні звички.

Загальну мету свого трактату Кондільяк вбачає в тому, щоб показати характер людей, яким вони зобов'язані кожному відчуттю, яким чином ті відчуття у своїй сукупності дають людині знання, необхідні для її самозбереження. Цей індивідуалістичний принцип, набуваючи певних модифікацій, увійде у 19 – 20 ст. як адаптація, реадaptaція, рівновага з середовищем.

Д. Дідро (1713-1784) у праці *«Лист про сліпих для повчання зрячих»* з'ясовував роль відчуттів, їхній вплив на філософські міркування людини, а також моральність. Дідро показує залежність чеснот від способу відчувати й від того, з якою силою діють на людину зовнішні предмети. Він виголошує: *«Як має відрізнитися моральність глухої людини від сліпої! Сліпа, зокрема, була б позбавлена сорому!»*

Як Кондільяк, так інші сенсуалісти, Дідро показує роль рухової активності у формуванні уявлень про фігури. *Якщо сліпий проводить пальцями вздовж натягнутої нитки, він дістає уявлення про пряму лінію. Завдяки повторним дослідом дотику він має згадку про це відчуття. Так починається побудова системи сенсуалістичної психології.*

Наголошуючи на тому, що рухові акти є основою відчуттів і всього психічного світу людини, сенсуалісти продовжили психологічні ідеї Барокко про рефлекторну природу активності організму.

Дідро указує, що смисл буття відчуваючої істоти полягає в усвідомленні самої себе. Це здійснюється передусім на основі пам'яті: свідомість у своїх діях спирається на пам'ять. Без неї людина не володіла

би собою, бо мусила би переживати власне буття тільки на ґрунті безпосереднього сприймання.

Пам'ять долучається як необхідний компонент до структури рефлексу. Дідро уявляє людину як інструмент, обдарований здатністю відчувати й пам'ятати. *Чуття людини – клавіші, по яких ударяє доколiшня природа.* Такий інструмент він називає *резонуючим фортепіано*. Звідси робиться висновок, що основоположна здатність відчуття є загальною властивістю матерії або продуктом її організованості. *Резонуюче фортепіано* – образ, застосований щодо людини, є структурованою сукупністю рефлексів.

Вольтер продовжує розвивати наслідки сенсуалізму, завершуючи побудову системи психології проблемами особистості. Його сенсуалістична теорія особистості розвиває локківські погляди. Він вважає, що чуття – основа пізнання. Вольтер наводить притчу про сліпих, які були у злагоді між собою й добре пізнавали світ, компенсуючи брак зору посиленням інших чуттєвостей.

7.4. Натуралістична психологія

Ж.-Ж. Руссо намагався показати перевагу інтуїції над розумом. Вважав фатальною помилкою людства його відмову від природного життя, коли панувала спільна власність, загальне благоденство, де не знали розкошів та пороків. Стояв на позиції того, що *краще почувати, ніж думати, треба йти серцем, не стримувати ніжної пристрасті, сліз від жалю, вдячності чи любові. Не обманює тільки серце. Життя почуттів – природний стан душі.*

Найрадикальнішою за новизною була його психолого-педагогічна система, описана в творі «Еміль, або Про виховання» (1762). Автор вважав, що людина за природою добра й псується лише суспільством, цивілізацією, то від них її слід оберігати. Дайте їй самостійно мислити, особливо – почувати, тільки допомагайте робити це згідно з її внутрішнім спонуканням, підтримуйте її власний порив. Ця книга була спрямована проти насильницької системи виховання, яка не передбачає простору для самостійних духовних устремлінь дитини. Основою психологічного вчення Руссо була ідея про *особисту автономію*, незалежність людини від будь-якого суспільства, традицій, загальної думки, оскільки *розум* є результатом зусиль людей *мислити однаково*, а *почуття*, навпаки, становлять *найбільш індивідуальне й особисте*, що криється в людині.

Руссо абсолютизує виховання, щоб показати силу зовнішнього впливу. Усе, чого людина не має при народженні й без чого вона не може обійтися у дорослому віці, дає їй виховання – природою, людьми, речами. Внутрішній розвиток здібностей і тілесних органів відбувається під дією природи. Природне, за Руссо, – це не чиста дошка, як у Локка, і не вроджені ідеї. Людина народжується чуттєво сприйнятливою.

«Природа – це початкова динамічна структура психічного, не зіпсована поганою звичкою – результатом хибного виховання». Під тиском необхідності боротися з природою та суспільними установами, – зауважує Руссо, – доводиться обирати одне з двох: створювати або людину, або громадянина, адже не можна створювати одночасно того й того».

Природна людина не втрачає себе в зовнішніх предметах і штучності суспільних відносин, вона відчуває і переживає своє буття у світі.

Від теми природного в людині Руссо здійснює перехід до філософії та психології індивідуалізму, розуміючи під цим вихідний природний стан. Усі страждання походять від надмірної скупченості, адже з усіх тварин людина найменш придатна жити стадом. Звідси заклик – жити близько до природи, в цьому – шлях до оновлення.

Руссо порушив багато проблем вікової психології: раннього дитинства, підліткового віку, юнацтва. Разом із Локком був її засновником. Він аналізує перші відчуття та рухи дітей і при цьому провідною здатністю вважає рухи. Головний інтерес Руссо у дитячій психіці – це перехід від природного до морального, тобто, коли природне (добре) набуває в процесі виховання спотворених рис, стає злим. *(Перший плач дитини є проханням. Якщо не вжити заходів, воно швидко трансформується в наказ. Діти починають із того, що примушують допомагати собі, а закінчують тим, що примушують служити собі).* Процес народження злості Руссо коментує слабкістю дитини. *Зробіть її сильною – й вона буде доброю.* Перехід від одного віку до наступного пов'язується з психологічними кризами. Кризи спричиняються феноменологічним переходом від одного рівня духовного розвитку до порівняно іншого, коли людина усвідомлює важливість розуміння суб'єктивних переживань, людських почуттів.

7.5. Емпірична психологія

Прихильники емпіричної психології мали два шляхи дослідження. Перший полягав у використанні внутрішнього досвіду, тобто дослідженні самоспостереження і самопізнання; другий – наслідував локківську традицію сенсуалізму, тобто розглядалися питання про характер відношення зовнішніх подразників до чуттєвих сприймань. Емпірична психологія мала також вихід у фізіономічні дослідження. Проте їхньою метою було вдосконалення людини, людства, і це повертало психологію до метафізичних проблем, тобто розгляду предметів і явищ відірвано одне від одного.

В останній чверті 18 ст. в європейських країнах захоплювались містичними вченнями. Одне з них реалізував у своїй практиці лікар **Ф. Месмер** із Відня. Він висунув гіпотезу, що на стан людини впливає особлива рідина, яка міститься в усьому тілі. Сила, що криється в цій

рідині, має здатність випромінюватися. При цьому тіло набуває магнетичних властивостей і передає їх іншим тілам. Практика лікаря спиралась на навіювання. Коли було відкрито гіпноз, то ідеї магнетизму витіснилися.

Ф. Галль (1758-1828) відомий створенням френології. Він вивчив будову мозку і дійшов висновку, що різні його ділянки корелюють з різними функціями розуму, психіки в цілому. Його інтерес зосередився на колі розумових здатностей, таких як пам'ять, талант, характерологічних якостей. Проводячи паралелі між психічними властивостями людини та будовою черепа, він спробував створити френологічну карту. Він указував на черепні гугли, які мали би свідчити про такі риси як скупість, честолюбство тощо. Бездоказовість френологічних положень викликала критику не тільки серед учених, а й церкви.

Й. Лафатер (1741-1801) дослідник фізіономіки. На основі аналізу облич людей розпізнавав їхні характерологічні риси. Автор праць «Про фізіономіку», «Фізіономічні фрагменти». Будучи священиком, він вірив у можливість удосконалення людини з допомогою повчань (постраждав під час проповіді від мародера).

7.6. Антропологічний принцип у психології Просвітництва

Ж. Ляметрі (1709-1751) разом із Дж. Прістлі виступив проти ідеалістичної ідеології XVII ст., представленої Р. Декартом, Ляйбніцом. Ляметрі підготував підґрунтя для антропологічного принципу у психології Просвітництва й заявив про непорушну єдність душі й тіла, причому вихідним у цій антропології вважав тілесний фактор: той, хто хоче пізнати властивості душі, має спершу відкрити властивості в тілах, активним началом яких виступає душа. При цьому він підтверджує сенсуалістичний принцип своєї психології та зауважує, що для пізнання душі найбільш надійними є відчуття.

Всі життєві функції він намагається пояснити відкриттями в анатомії та фізіології. Це дає йому підставу ототожнювати душу з *функціонуванням тілесних органів*.

У взаємодії душі й тіла Ляметрі все ж надає більшої ваги тілу, процесам, які підтримують його органічне існування, але при цьому суттєво впливають і на перебіг психічних явищ. *«Влада їжі над нами величезна! Радість спалахує в засмученому серці, проникає в душу співбесідників, знаходячи вираження в їхніх веселих піснях».* Душа живе в шлунку, – переконує Ляметрі. Вважає, що доведенням пріоритету тілесного над духовним є фізіономічні вирази, які є первинними відносно почуттів. Зауважує, що не слід нехтувати і впливом погоди на психічні стани: *«Людське тіло – машина, яка заводиться сама собою. Це живий прообраз безперервного руху».* Дану ідею було розкрито у XIX-XX ст. у кіберетиці.

Вважав, що душа залежить від потреб. Вона тим сильніша і мудріша, чим більше потреб має.

I. Кант (1724-1804) – з його іменем пов'язано виникнення антропологічної психології. Вважає, що систематичний виклад знання про людину – *антропологію* – можна здійснити або з фізіологічної точки зору, або з прагматичної. Перша позиція передбачає дослідження того, якою стає людина в результаті творчості природи. Друга виходить із питання, ким є людина як вільно діюча істота, що робить і має робити саму із себе. Кант висуває принцип активності, активної діяльності й ставить перед собою дослідницьку мету – вивчити людину як громадянина світу. З цією метою антропологія має спиратися на знання загальної історії, біографічний матеріал, художню літературу – адже все це відображує людське життя.

Вихідним пунктом своєї філософії й психології бере чуттєвість, яка поділяється ним на відчуття (споглядання за наявності предмету) та уяву (споглядання за відсутності предмету). Він виокремлює 5 зовнішніх відчуттів, тлумачить певні закономірності в діяльності органів чуття.

Уяву поділяє (що стало вже традицією в психології) на продуктивну, що передує досвідові, та репродуктивну, яка відтворює в душі минулі емпіричні споглядання. При цьому він розрізняє уяву та фантазію. Фантазію тлумачить як недовільну уяву. Щоправда, і продуктивна уява, на його думку, не має абсолютно творчого характеру, адже спирається на матеріал, наявний у досвіді.

Розрізняє три види чуттєвої здатності до творчості: образотворча здатність – споглядання у просторі, асоціювальна – споглядання в часі та здатність спорідненості на основі спільного походження уявлень одного від одного.

Над чуттєвістю як нижчою пізнавальною здатністю Кант надбудовує розсудок – порівняно вищу здатність мислити (уявляти щось на основі понять), судження та розум. Доводить, що розсудок нічого не може вдіяти без чуттєвості.

Почуття задоволення/ незадоволення також розглядав через пізнавальний аспект. Так, задоволення поділяється на *чуттєве* – через зовнішні відчуття (насолада) або уяву (смак) та *інтелектуальне* через наочні поняття або ідеї.

Кант обґрунтовує поділ такого психологічного феномену як бажання на пізнавальні, почуттєві і вольові. Оскільки воля визначається здебільшого афектами й пристрастями, Кант досліджує хтивість, бажання, сум, сміх, плач, здатність до спілкування та інші риси й почуття переважно з характерологічного погляду.

У книзі «Антропології з прагматичної точки зору» подається характеристика способів пізнавати внутрішні стани людини через

зовнішнє, тобто темпераменту і характеру особистості. Виділяє темпераменти почуття: сангвінічний та меланхолійний й темпераменти діяльності: холеричний і флегматичний.

Вважав, що людина пізнає себе тільки через внутрішній досвід, а всякий досвід набувається за життя, тобто, коли душа й тіло пов'язані між собою.

Й. Гердер (1744-1803) – вважав, що людина пізнає себе безпосередньо з історії власного життя, а найбільше – з історії людства. Такими є два основні джерела самопізнання духу в його феноменологічному становленні. Тому Гердер, розглядаючи дану проблему, звернувся саме до всесвітньої історії, чим проклав дорогу в історію психології. Вважав, що свобода людини – у праві її вибору. Говорячи про еволюцію форм органічної будови живих істот, Гердер відкриває науковий підхід у тлумаченні походження життя на Землі. Людина об'єднала в собі всі аспекти становлення живого. В результаті в ній було поєднано *розумну здатність, свободу й дух гуманності*.

Й. Фіхте (1762-1814) – чітко поставив питання про методологію побудови психології у зв'язку з логічним осередком вчинку. Всі його твори об'єднані ідеєю, що *головне призначення людини здійснюється через діяльність*. Наголошує: головне в людині – вважати себе вільною й незалежною. *Мету* характеризує як особливе визначення того, що відбувається в людині. Вона має подвійний сенс: як суб'єктивне (мислення) та об'єктивне (дія). Мислення має спрямовувати діяльність і стає лише засобом для досягнення мети. Керує вчинком – совість.

Г. Гегель (1770-1831) – засадничим поняттям його психології є діяльність, у якій реалізується життєвий шлях. Феноменологію розглядає як науку про досвід свідомого і несвідомого в їхній взаємозалежності. Видатним психологічним твором є «Феноменологія духу».

Свідомо діяльність – єдиний матеріал, за яким можна вивчити психологію людини. Індивідуальність виражається у продукті діяльності людини. Характер людини – це низка її вчинків. Зріла свідомість має визначати свою мету й діяти, рахуючись з необхідністю. В цьому основа зрілого задоволення в діяльності, житті. Психічна зрілість полягає в тому, що для свідомості закон доброчесності виступає як істотний, індивідуальність з її примхливістю повинна підкоритися дисципліні загального.

Таким чином, епоха Просвітництва підготувала два напрямки розробки проблем психологічного пізнання: а) вивчення психіки як функції високоорганізованої матерії – головного мозку. Це сприяло експериментальному дослідженню тих явищ, які вважались породженням безтілесного зв'язку людини з Богом – душі; б) напрямок, згідно якому індивідуальна психіка ґрунтується в соціальних формах, моралі, обрядах.

Отже, перші теорії Нового часу засвідчують наступну проблематику:

1. Про світ і душу.

Дуалізм: існує дві незалежні субстанції (першооснови) – душа і тіло (Декарт). Вони не впливають один на одного і володіють різними властивостями: душа – мисленням (головна властивість душі), тіло – тяжінням. Душа і свідомість тотожні, безсвідомих процесів немає.

Матеріалізм: єдина субстанція – природа (Спіноза, Гоббс). Вона має декілька властивостей, із яких дві основні – душа і тіло, володіючи властивостями мислення і простору. Мислення – головна властивість душі, яка також ототожнюється із свідомістю, не припускається наявність безсвідомого.

Ідеалізм: першооснова світу – монада (Лейбніц), яка володіє властивостями сприйняття і прагнення. В душі виділяються рівні перцепції і апперцепції, тобто безсвідомого і свідомого. Зміст душі ширший за зміст свідомості.

2. Про пізнання.

Сенсуалізм: у розумі немає нічого, чого немає у відчуттях (Локк, Гоббс). Єдиний процес пізнання є сходженням від часткових знань про одиничні речі до загальних понять, тобто дані органів відчуттів узагальнюються розумом. Вроджених ідей немає, всі поняття з'являються в процесі навчання. Відчуття пасивні, тому суб'єктивність відчуттів приводить до первинних і вторинних якостей і визнання неможливості повного пізнання світу.

Раціоналізм: пізнання складається із двох ступенів: перша дає знання про світ на основі логічного узагальнення даних відчуття. Ці дані неповні і неадекватні. Друга ступінь – інтуїтивне мислення (раціональна інтуїція) – дає можливість істинного пізнання світу. Загальні поняття існують або у вигляді ідей (Декарт), або у вигляді їх передумов (Лейбніц). Загальність законів у світі ідей і речей є основою істинності знань (Спіноза). Пізнавальна активність людини обумовлює суб'єктивність її знань, що не суперечить з їх істинністю (Лейбніц).

3. Про свободу і регуляцію поведінки.

Емоційна регуляція: емоції регулюють поведінку, направляють діяльність людини. Емоції або пристрасті пов'язані з оточуючим світом, тому і людина не вільна від впливу оточуючого світу. Розумне усвідомлення цього впливу і розуміння причин виникнення емоцій дають людині свободу, тобто свобода – це усвідомлена необхідність (Спіноза).

Регуляція на основі рефлексу: тіло – незалежна субстанція, його поведінка регулюється рефлексом, за законами механіки. Рефлекс може змінюватися в залежності від звички і навчання. Душа лише частково впливає на поведінку, змінюючи напрямок рефлексу за допомогою активних бажань.

Питання для самоконтролю

1. Асоціанізм Д. Гартлі, Д. Прістлі.
2. «Бути – значить бути сприйнятим» – Дж. Берклі. Поширення принципу асоціацій на процес пізнання Д. Юмом.
3. Психологічні погляди філософів епохи просвітництва (Кондільяк, Вольтер, Дідро, інші).
4. Психологічні погляди німецьких філософів.
5. Розвиток асоціанізму в ХІХ ст. (Спенсер, Дж.Міль, Т.Браун).

Тема 8. Зародження і розвиток асоціативної психології

8.1. Асоціаністський напрямок у ХVІІІ ст.

Асоціанізм став початком виокремлення психології у самостійну, незалежну від філософії, науку. В руслі асоціанізму змінилася і орієнтація психології з філософської на природничо-наукову методологію, а також почалися пошуки об'єктивного методу дослідження і становлення експериментальної психології. Термін «асоціанізм» був введений Локком, а саме поняття використовувалось ще Аристотелем, який розробив і перші закони асоціацій. Потім, уже в Новий час це поняття повернулось в психологію, однак асоціації Декарт і Лейбніц тлумачили, на відміну від Аристотеля, не стільки як механізми переробки інформації, скільки як такі феномени, що заважають істинному розумінню речей.

Деякі питання асоціативної психології розроблялися в працях Берклі, Юма, однак появу асоціанізму як психологічної школи пов'язано з іменем Д. Гартлі, який побудував на механізмі асоціативної переробки свою психологічну теорію.

Англ. філософ **Д. Берклі (1685-1753)** поклав за основу своєї концепції положення Локка про ведучу роль відчуттів у формуванні понять. Відкинув ідею про зв'язок відчуттів із зовнішнім світом і ввів поняття про внутрішній досвід. Відтак став засновником крайньої форми суб'єктивно-ідеалістичного погляду на зовнішній світ і психічне життя. Його гасло пізнання: «*Бути означає бути у сприйнятті*», тобто за Берклі, те, що люди приймають як незалежні від свідомості речі, є ні що інше, як комплекс їхніх внутрішніх відчуттів (по термінології Берклі, «ідей»), які ніяк не відображають стан зовнішнього світу. Поки людині здається, що вона бачить чи чує певний об'єкт, він реально існує, але варто їй заплющити очі, то зникає не тільки відчуття, а й об'єкт.

Заперечуючи можливість конкретної людини перевіряти істинність чи хибність її знань, Берклі підкреслює, що все ж існує певний критерій істинності в сукупності ідей багатьох людей, в їх досвіді.

Ідеї Локка і Берклі отримали розвиток в роботах англ. психолога і філософа **Давіда Юма (1711-1776)**. Єдиним джерелом пізнання розглядав наші сприйняття, на ґрунті яких ми творимо свої судження про зовнішній світ и про себе. Джерелом знань є переживання людини, які поділяються ним на враження і спогади (або досвід). При цьому прості ідеї походять від простих вражень, а складні не пов'язані безпосередньо з досвідом. Так, *можна собі уявити коня з крилами чи золоту гору, які людина ніколи не бачила і не побачить*. Міркуючи про механізми складних ідей, Юм прийшов до обговорення ролі асоціацій, які є основою мислення. Він виділяв їх за подібністю, контрастом (як і Берклі), суміжності в просторі і часі, а також за законом причинного зв'язку.

Берклі і Юм, розробляючи закони асоціацій і пов'язуючи їх з особливостями психіки людини, все ж розглядали ці закони як окремий випадок своєї концепції.

Засновником асоціативної психології вважають **Д. Гартлі (1705-1757)**. Отримавши богословську, а потім медичну освіту, Гартлі намагався створити таку теорію, яка би не тільки пояснила душу людини, а й дозволила керувати її поведінкою. Таким універсальним механізмом психічного життя він обрав асоціації.

За основу теорії Гартлі поклав ідею Локка про дослідний характер знань, а також принципи механіки Ньютона. Взагалі розуміння людського організму, принципів його роботи, зокрема і нервової системи за аналогією із законами механіки, відкритими на той час, було характерною ознакою психології XVIII ст. Не уникнув цієї помилки і Гартлі, намагаючись пояснити поведінку людини, виходячи з фізичних принципів.

Його ідея про асоціацію заснована на *вченні про вібрації*. Проаналізувавши структуру психіки людини, Гартлі виділив в ній два кола – велике і мале. *Велике коло* проходить від органів чуття через мозок до м'язів, тобто є фактично рефлекторною дугою (Гартлі, по суті створив свою, другу після Декарта *теорію рефлексу*, яка пояснювала за допомогою законів механіки активність людини). На думку Гартлі, зовнішні впливи, викликаючи вібрацію органів чуття, запускають рефлекс. Вібрація органів чуття призводить до вібрації відповідних частин мозку, що в свою чергу, викликає роботу певних м'язів, стимулює їх скорочення і рух тіла. *Мале коло* є основою психічного життя, процесів пізнання і навчання. Говорячи про розвиток психічних процесів, він виходив з того, що в їх основі лежать різні асоціації. Він вважав, що в основі мислення лежить асоціація образів предметів зі словом (зводив мислення до процесу утворення понять), а в основі волі – асоціація слова і руху.

Погляди Гартлі мали вплив на розвиток психології, достатньо сказати, що теорія асоціанізму проіснувала майже 200 років і, хоча її критикували, основні її постулати стали основою подальшого розвитку психології.

8.2. Загальна характеристика асоціативної психології у ХІХ ст.

На поч. ХІХ ст. асоціативна психологія залишалася єдиною психологічною школою, предмет якої – *свідомість* – визнавали всі вчені без винятку. Зміст свідомості розглядався як *комплекс відчуттів і вражень, поєднаних законами асоціації*.

Найбільш досконалий класичний вигляд теорія асоціанізму набула в праці **Джеймса Мілля (1773-1836)**. «Аналіз явищ людського духу», 1829 р. Мілля вважав, що закони асоціацій, як і закони фізики, слугують ключем до всіх людських проблем. За аналогією з фізичними законами він розробив і закони психіки, назвав свою теорію *ментальною фізикою*. При цьому одиницею психіки, ментальним атомом ставало відчуття. Мілля сформулював закон (за аналогією закону Спінози), в якому відображено підхід класичного асоціанізму до змісту свідомості: *«Порядок і зв'язок ідей такі, як і порядок і зв'язок відчуттів»*. Таким чином, існують первинні стани свідомості (відчуття, ментальні атоми) і їхні копії. З цих елементів утворюються прості і складні комплекси і ланцюги ідей, коли у певній послідовності, завдяки частоті повторень, одні стани свідомості викликають інші. Відмінність складних ідей від простих пояснював символізацією, яку вносить слово.

Німецький психолог і педагог **І. Ф. Герbart (1776-1841)** поєднав основні принципи асоціанізму і традиційні підходи німецької психології – ідеї аперцепції, активності душі, ролі несвідомого.

Герbart виходив з того, що наш внутрішній світ відносно пов'язаний зі світом внутрішнім, тому говорити про адекватне відображення оточуючих речей, неможливо. Праці Гербарта стали новим етапом в розвитку асоціанізму. Душу розумів як центр, в якому зберігаються і переробляються знання, які слугують джерелом активності особистості, а не просто поєднують в собі різні психічні процеси. Розвиваючи теорію Лейбніца про структуру душі, Герbart писав, що в душі можна виділити – *аперцепцію, перцепцію і несвідоме*. При цьому під *аперцепцією розумів чітку, ясну свідомість, а під перцепцією – нечітку свідомість*. Таким чином, і для Гербарта область душі була ширшою за область свідомості, і для нього як і для Лейбніца велике значення мало несвідоме.

Розвиток асоціанізму в XVIII-XIX ст.

Дослідник	Предмет психології	Зміст психіки	Метод дослідження
Гартлі	Свідомість	Відчуття, уявлення, почуття. Фактичний зміст психіки ширший за предмет психології	Інтроспекція
Берклі, Юм, Мілль, Браун	Свідомість	Відчуття, уявлення, почуття.	Інтроспекція
Мілль	Свідомість	Елементи психіки (відчуття, уявлення, почуття), психічні процеси	Логіка
Герbart	Перцепція і аперцепція	Свідомі, несвідомі уявлення	Інтроспективне вивчення динаміки уявлень
Бен	Зв'язок свідомості і поведінки	Елементи психіки (відчуття, уявлення, почуття) і акти поведінки	Вивчення спроб і помилок при переході від спонтанної поведінки до вольової
Спенсер	Асоціації між зовнішнім і внутрішнім	Психічні процеси і акти поведінки	Інтроспекція і спостереження
Вундт	Елементи психіки, їх зв'язки і закони, психологія мас	Елементарні і складні (вищі) пізнавальні процеси, складні і прості рухові реакції	Експеримент, інтроспекція, аналіз продуктів творчості

Важливим фактором, що мав вплив на розвиток психології в цей період (термін став загальноживаним із другої половини XVIII ст. після робіт Християна Вольфа), була поява еволюційної теорії **Ч. Дарвіна (1809-1882)**, яка повертала психологію до природознавства. Ідея про те, що метою психічного розвитку є адаптація до середовища, структурувала відкриті на той час факти. Нова, біологічна детермінанта давала можливість співвіднести рівні розвитку свідомості і поведінки, переглянувши предмет психології. Докладно вивчалися психіка тварин, «примітивних народів», дитяча психіка, *психіка при розумовому недорозвиненні*. Найбільше досягнення цього періоду полягало в тому, що перестало ігноруватися середовище, що оточує людину.

Заперечуючи дослідникам, що не в змозі були остаточно розірвати з дуалізмом, **Герберт Спенсер (1820-1903)** стверджував, що *«психічна діяльність співвідносна і полягає в безупинному пристосуванні організмом його внутрішніх відносин до зовнішніх»* і що психічні явища не можна вивчати у відриві від навколишнього світу. **Томас Гекслі (1825-1895)**, інший послідовник Дарвіна, підводячи підсумок рівню науки, говорив: *«У наші дні ніхто з тих, хто стоїть на висоті сучасної науки не засумнівається в тім, що основи психології треба шукати у фізіології нервової системи»*.

Пошуки причини, що лежить в основі психічної діяльності, продовжувалися, з'явилися тенденції точно локалізувати деякі психічні процеси у визначених місцях головного мозку (психоморфологізм). В інших дослідженнях відстоювалося положення про ведучу роль і всепідпорядковуюче значення волі і т.д.

Питання для самоконтролю

1. Загальна характеристика асоціативної психології.
2. Зародження і розвиток асоціативної психології.

РОЗДІЛ 3. Науковий період розвитку психології та дослідження в області клінічної психології

Тема 9. Природничонаукові передумови виникнення експериментальної психології

9.1. Природничонаукові передумови розвитку експериментальної психології

Психологія, що входила до структури філософських знань, була здебільшого вченням про душу і посідала, як правило, центральне місце в цій системі, адже пов'язувала знання про природу, суспільство, з одного боку, і моральні, *екзистенційні* (*екзистенція – унікальна особистісна сутність людини, що втілює в собі духовну, психоемоційну неповторність особи*) засади поведінки – з іншого. Але психологічні питання, котрі виникали в межах філософських систем, стосувалися межових проблем – походження душі, змісту психічних феноменів, смертності, або безсмертя душі, її монадної замкнутості, або відкритості світові тощо. Незважаючи на те, що ці питання виступали у формі паралогізмів, неможливих до однозначного вирішення, вчений світ зробив спробу їх розв'язання, спираючись на наукові засади. Хід цих досліджень мав дві провідні форми, що визначали психологічні напрями:

- 1) зв'язок з інтроспективною психологією;
- 2) зв'язок із природничонауковою психологією.

Вони відрізнялися предметом і методами дослідження, але нерідко мали в собі й риси протилежного напрямку.

Головні проблеми психології як природничої науки дістали переважно біологічне або фізіологічне тлумачення, внаслідок чого сама психологія стала прив'язаною до реального життєвого процесу. Подальші дослідження мали деталізувати структуру психічного.

Елементи внутрішнього досвіду насамперед були піддані випробуванню в їхній залежності від органів чуття та подразників. Психофізіологія органів чуття таким чином продовжує вивчення психологічних феноменів. Проте якості елементів вона пояснює головним чином як продукт діяльності органів чуття, продукт їхньої структури. З реальної взаємодії об'єктивного подразника та органів чуття немовби береться один компонент, і всі якості відчуттів як елементів суб'єктивно-психічного досвіду виводяться зі специфічної активності цих органів. **Й. Мюллер** (німецький фізіолог перш. полов XIX ст.) та **Ч. Белл** (англ. анатом і фізіолог) висувають *ідею специфічної енергії органів чуття*.

Ця своєрідна констатація специфічних особливостей у діяльності органів чуття ще не є їхнім справжнім тлумаченням і тяжіє до френології

Галля, який пояснював характерні властивості особистості наявністю спеціальних ділянок мозку, що продукують специфічні характерологічні риси. Й. Мюллер також вказує на взаємодію розуму й органів чуття, проте вихідним матеріалом залишаються відчуття.

Г. Фехнер (1801-1887) став засновником психофізики. З самого початку психофізику було задумано як науку, що має встановити точним шляхом із застосуванням математичних обчислень закономірні зв'язки між процесами душевними й тілесними. Проте кількісні залежності не розкривають ні специфіки тіла, ні специфіки душі.

Вебер і Фехнер висунули гіпотезу про те, що зміни відчуття пропорційні відносній зміні у подразненні. На основі численних спостережень Фехнер установив закон, згідно з яким *постійні різниці в напруженнях відчуттів у певних межах постійно пов'язані з однаковими відносними різницями в силі подразнень. Якщо на один орган чуття діють різні подразнення, напруження яких становить геометричний ряд, то виникають відчуття, напруження яких становить геометричний ряд.*

Проте математичні обчислення не могли дати відповіді на питання про відношення тіла й душі. Зазначене стало предметом критики Гельмгольца у його дослідженнях із фізіологічної оптики. Г. Фехнер, спираючись на дослідження Е. Вебера, спробував розкрити інше відношення, в яке вступають відчуття, а саме – відношення до сили подразника. Робота органів чуття його не цікавить. У відношенні подразника й відчуття існують певні закономірні зв'язки, які було названо *психофізичними*, а науку, що їх досліджувала, *психофізикою*.

Психофізику було піддано критиці. В. Вундт і Г. Еббінгауз заперечили теоретичну можливість психофізики, запропонувавши теорію *паралелізму*. Ця теорія постала як система *безпосереднього досвіду*.

Психологія безпосереднього досвіду є антиподом природничонаукової психології з її еволюційним методом. І в цьому сенсі психологія в цілому зазнає певної історичної втрати. Проте структурна психологія має перевагу над еволюційною в тому, що перші кроки експериментальної психології могли бути здійснені лише за аналогією до експерименту у природничих науках – віднайдення елементів та їхніх зв'язків. Еволюційна психологія обмежувалася лише нагромадженням даних об'єктивного спостереження.

Найважливішою рисою структурної психології є тлумачення нею психічного як одного з аспектів цілісного досвіду, який вбирає й досвід фізичний.

В. Вундт одним із перших почав розрізняти психологію експериментальну (квазіприродничу) та соціально-історичну (етнічну).

У середині ХІХ ст. психологія здійснює зміну акцентів, висуває на перший план таку психічну здатність як *свідомість*, що інтегрує в собі й

відчуття, й уявлення, й мову. Досліджується характер зв'язків цих елементів. Постає *психологія свідомості* як напрям. У межах цього напрямку розробляються психофізичні й психофізіологічні закономірності, методи дослідження психології.

9.2. Дослідження Й. Мюллера й Г. Гельмгольца

Й. Мюллера (1801-1858) вважали фізіологічним ідеалістом. У вченні цього фізіолога стверджувалося, що відчуття світла виникає при подразненні ока різними енергетичними впливами. Отже, про характер самих подразників людина нічого певного сказати не може. Заперечував, що причиною відчуттів є матеріальний вплив ззовні на відповідний тілесний орган. Відмінність наших відчуттів пояснював тим, що кожному відчуттю властива своя специфічна енергія. Вона прихована в органі і звільняється з нього при допомозі зовнішніх стимулів.

Спостерігаючи за роботою органів чуття, Мюллер цілком правильно вказує, що відчуття на основі спеціальних властивостей певних нервів дають нам можливість довідатися про стан нашого тіла; крім цього вони інформують організм про якості та зміни, що відбуваються в зовнішній природі. Зміни ці приводять до виникнення відчуттів, властивих усім органам чуття. Відчуття виникають у тому разі, коли чутливі нерви отримали подразнення. Мюллер зауважує, що уява та інтелект мають своєю метою пояснити зміни у стані самих нервів під впливом зовнішніх подразнень, проте він не показує, що уява та мислення вносять певні корективи в роботу органів чуття, показуючи, правильно чи неправильно відбувається процес відображення. Отже, кваліфікація вірогідності свідчень органів чуття не може бути здійсненою в межах самих органів чуття.

Вчений не зміг пояснити виникнення більш загальних форм чуттєвого пізнання, зокрема просторових образів. Так само, як і І. Кант, він вважав, що просторові схеми властиві свідомості апріорно (першопочатково).

Розвиваючи ідеї щодо діяльності органів чуття, Мюллер формулює другий важливий для його теорії закон: *ті самі внутрішні причини збуджують у різних органах різні відчуття. Механічний удар, трясіння збуджують в очах відчуття світла й кольору. При сильному натисканні на очі, може з'явитися світлове коло. У деяких людей цей тиск може викликати мінливі кольорові явища.*

Встановлено ще одну закономірність: своєрідні відчуття кожного чутливого нерва можуть бути збуджені кількома різними причинами – внутрішніми й зовнішніми. Досліджувалося виникнення відчуття світла внаслідок дії електричних, механічних та інших подразників, відчуття звуку – через механічні, електричні впливи, вживання наркотиків і т.д. Отже, нерв кожного органа чуття має власні особливі якості, або *енергію*,

тобто кожний нерв має специфічну збудливість у результаті певних впливів.

Питання про адекватність відображення світу тільки в межах органів чуття слід вважати неадекватно поставленим. Адже яким би простим він не здавався, він виявляє незліченну кількість якостей, вступаючи у взаємодію з тими чи іншими органами живої істоти.

Отже, Мюллер протиставив чуттєвий і раціональний рівні відображення дійсності. Він розумів психічне тільки як сукупність окремих здатностей.

Г. Гельмгольц (1821-1894) свої наукові інтереси розвивав під впливом Й. Мюллера. Вніс у психологію низку ідей, найбільше пов'язаних із фізіологією органів чуттів, а також міркувань про умовисновки, що мають несвідомий характер, тобто про умовнорефлекторну діяльність (хоча так теорія ще не була сформульована).

Усупереч ідеям Мюллера довів, що швидкість нервового збудження можна виміряти. Винайшов *офтальмоскоп і офтальмометр, дослідив акомодациі ока*. Створив теорію сприймання кольорових вражень, віднайшов зв'язок між нервовими подразненнями й відповідними психічними враженнями. Вважав, що відношення відчуттів до зовнішнього світу має форму символів, в змісті якого немає нічого подібного до реальних властивостей предмета.

Важливим моментом, з'ясованим в експериментах Гельмгольца, виявилась залежність сенсорної діяльності від зовнішніх об'єктів, на які вона спрямована. У всіх випадках спостерігалась потреба у виразному баченні предмета.

9.3. В.Вундт – засновник експериментальної психології

В. Вундт (1832-1920) першим заснував лабораторію в Лейпцигу, де проводилися психологічні експерименти. Він став засновником лабораторного експерименту. Автор 10 томів «Фізіологічної психології», чіткий виклад психологічної системи Вундта міститься в його «Нарисах психології».

Стверджував, що немає спеціальних внутрішніх чуттів, які би були протиставлені зовнішнім чуттям як знаряддям пізнання природи. За Вундтом, зовнішній і внутрішній досвід – поняття, що означають не різні об'єкти, а різні точки зору. Будь-який досвід складається з двох чинників: змісту і сприймання цього змісту. Перший – об'єкт – є предметом природознавства, другий – суб'єкт – є предметом психології і становить безпосередній досвід. Отже, для Вундта експеримент має опору в *інтроспекції*, а предметом психології для нього є свідомість.

На противагу метафізичній психології Вундт будує психологію *емпіричну* і стає на позицію *пояснювальної психології*. У ній він розрізняє

інтелектуалістичну й волюнтаристичну психології, стаючи на бік останньої.

У волюнтаристичній психології головне значення надається суб'єктові, і типові психологічні явища постають вольовими процесами. При цьому наголошується на зв'язку психічних процесів. Волюнтаристична психологія стверджує, що *воля* разом із почуттями й афектами *становить таку саму невідривну частину психологічного досвіду, як відчуття й уявлення*, які слід розуміти за аналогією з вольовими як *події, котрі постійно змінюються у часі*.

На його думку, свідомість існує як зв'язок психічних утворень і тому не мислиться окремо від психічних процесів. Стани, за яких ці процеси порушуються (сон, непритомність), Вундт називає *несвідомим*. Свідомість буває індивідуальною й колективною. Індивідуальну свідомість він пов'язує з її фізіологічним органом – корою великих півкуль головного мозку. Визнаючи мозок органом психічного, Вундт не помічає, що це суперечить його ідеям про психологію як науку про безпосередній досвід. Він відкидає будь-яку думку про матеріальний субстрат психічного.

На основі розгляду мови, міфів, звичаїв Вундт висуває ідею про *колективну свідомість і колективну волю*.

9.4. Програма емпіричної психології Ф.Брентано

Ф. Брентано (1838-1917) – німецький філософ і психолог. Почав свою діяльність науковими працями про Аристотеля, в якого запозичив ряд понять та ідей, пристосовуючи їх до сучасного йому рівня науки. Свої міркування прагнув оперти на емпіричну, а не експериментальну психологію.

Розмежування різних психологічних явищ належить, за Брентано, до сфери психології, яку він назвав психологією *описовою, або аналітичною*. У психологічних переживаннях вирізняє насамперед зміст і акти: перший – це предмет спостереження (речі, кольори, звуки), другий – чинники розуму. Дослідження психічних станів та їхніх сполучень він вважає головним завданням психології. Таку дисципліну назвали *психологією актів*.

У своїх теоретичних дослідженнях Брентано виходить із філософії Аристотеля і схоластики: будь-який психічний акт має свій предмет.

Він розрізняє три класи психічних явищ – *уявлення, судження і рух почуття*. Новими для традиційної психології є два моменти: 1) розрізнення акту і змісту уявлення; 2) розрізнення уявлення і судження як двох самостійних класів психічних явищ. Перша ідея започаткувала *функціональну психологію*, друга – *нову психологію мислення*.

Брентано виділяє генетичну та описову психологію як дві окремі й глибоко різні науки. Генетична – індуктивна, емпірична, застосовує природничонауковий метод. Описова – апіорна, як математика, бере

психічні феномени із внутрішнього пізнання і приходять до достовірних положень, аналізує та кваліфікує феномени.

У праці «Психологія з емпіричної точки зору» зазначається, що не існує психічних явищ, котрі не були би усвідомленням певного об'єкта. Виникає питання, чи є несвідомі психічні акти? На той час більшість філософів і психологів визнавали існування несвідомих психічних актів. Але, за Brentano, навіть творчий процес є свідомим. Підсумовуючи свої ідеї, Brentano зауважує: ніколи не буває психічного явища, про яке ми не мали би жодного уявлення. *Несвідомої свідомості не існує. Це було принципове завершення психології свідомості як наряду.*

9.5. Програма побудови психології як науки про поведінку I . Сеченова

I. Сеченов (1829-1905) – фізіолог за фахом, зосередив свої інтереси на психології як природничій науці, спрямувавши розв'язання психологічних проблем фізіологічними методами. Засаднича теза його теорії – *мозок є органом психічного.*

Сеченов розпочинає дослідження психіки з довільних рухів. Послідовно доводить, що форми довільної діяльності можна розкласти на рефлекси, які починаються з чуттєвого збудження, продовжуються у певному психічному акті й закінчуються м'язовим рухом. Сеченов знаходить джерело довільного руху у збудженні чутливого нерва.

Розкриваючи механізм довільності, Сеченов показав, що відтворити будь-яке уявлення як причину рухової реакції довільного типу неможливо без зовнішнього подразника. Усі свідомі рухи, що їх називають довільними, є рефлекторними.

Коли рефлекс не завершується рухом, а рух затримується, також проходить повний рефлекторний акт, але за допомогою м'язів-антагоністів. Ось тому Сеченов наполягав на тому, що в усіх випадках, коли свідомі психічні акти залишаються без зовнішнього вираження, ці явища зберігають природу рефлексів. Затримка рухів, за Сеченовим, сприяє утворенню вміння мислити.

Зіставляючи психічні явища з нервовими процесами. Сеченов закладає, за його словами, підвалини *аналітичної психології*. Під цим терміном він розуміє завдання психології щодо вироблення загальних принципів розчленування та аналізу психічних явищ (тут немає нічого спільного з аналітичною психологією К. Юнга).

Сеченов простежує психічний розвиток людини від її народження, позначає найголовніші фази розвитку в тому чи іншому періоді та виводить кожен наступний етап з попереднього. У дитинстві всі психічні явища мають характер рефлексів. Перехід до мислення вчений розглядає як продовження аналітико-синтетичної діяльності органів чуття.

Науковим досягненням ученого є відкриття так званих *елементів думки*, що становлять вихідну позицію в розвитку абстрагованих форм мислення. Такими елементами є: 1) встановлення роздільності двох об'єктів, 2) зіставлення їх один з одним, 3) умовисновок. Елементи думки Сеченов схильний вважати осередком психічного, зводячи до них інші психічні явища, зокрема такий психічний акт як *упізнавання*. Впізнавання предметів несе в собі істотні характеристики мислення. Це принцип пояснення всіх інтелектуальних процесів – від чуттєвих до абстрактних – сприймання, фантазії, мислення, почуття, волі.

Сеченов у статті «Предметна думка і дійсність» розкриває ідею причинних зв'язків рефлексорної теорії психіки. Цю ідею він виводить з того, що у будь-якому віці як акті, що триває в часі, є початок, послідовні фази і кінець. Він підкреслює, що у предметному світі немає причинового зв'язку між чинниками явищ, а є лише взаємодія, що відбувається завжди у просторі і часі.

Незважаючи на певні труднощі в методології процесу пізнання, Сеченов утверджує існування об'єктивного світу поза людською свідомістю, показує складність процесу пізнання. *«Предметний світ існував і існуватиме щодо кожної людини раніше її думки; отже первинним чинником у розвитку думки завжди був і буде для нас зовнішній світ з його предметними зв'язками і відношеннями».*

9.6. Експерименти Германа Еббінгауза (1850-1909)

Всього через кілька років після заяви Вундта про неможливість експериментального дослідження вищих психічних функцій, німецький психолог-одинак **Герман Еббінгауз (1850-1909)**, який працював поза будь-якими університетами, почав успішно застосовувати для вивчення цих процесів саме експерименти. Г. Еббінгауз став першим психологом, який вивчав пам'ять і навчання за допомогою експериментального методу. Таким чином, він не тільки довів, що Вундт помилявся в цьому питанні, але й змінив сам спосіб дослідження процесів проведення асоціацій та навчання.

До Еббінгауза загальноприйнятим методом – у найбільш відомих роботах британських послідовників емпіричної та асоціативної психології – було вивчення асоціацій, що вже склалися. Дослідники працювали якби у зворотному напрямку – намагаючись визначити природу встановлених зв'язків. Еббінгауз підійшов до питання з іншого боку: з формування асоціацій. Так, він міг контролювати умови виникнення асоціацій і, отже, зробити дослідження процесів пам'яті об'єктивнішими. Вивчення Еббінгаузом процесів заучування і забування – визнаний приклад воістину геніальної роботи в експериментальній психології – було першим досвідом розгляду власне психологічних, а не фізіологічних проблем (на

відміну від експериментів Вундта). Як наслідок, дослідження Еббінгауза значно розширили горизонти експериментальної психології.

Приблизно за три роки до заснування власної лабораторії Еббінгауз купив у лондонського букініста книгу Фехнера «Елементи психофізики». Цьому випадку судилося не тільки круто повернути життя самого Еббінгауза, а й суттєво вплинути на долю нової психології.

Математичний підхід Фехнера до психічних явищ став для молодого Еббінгауза справжнім одкровенням. Він вирішив, вдавшись до суворих систематичних вимірів, зробити для психології те, що Фехнер зробив для психофізики. Еббінгауз задумав *застосувати експериментальний метод до вивчення вищих психічних функцій*, предметом своїх майбутніх наукових досягнень вибрав психологію пам'яті.

Ще ніхто не брався досліджувати процеси навчання та пам'яті експериментальним шляхом. Вільгельм Вундт авторитетно заявляв, що це неможливо. Адже Еббінгауз працював самостійно, не мав ні академічної посади, ні підтримки з боку будь-якого університету, та все ж, протягом п'яти років він провів ряд дослідів, єдиним випробуванням у яких виступав він сам. За головний критерій процесу навчання Еббінгауз взяв запозичений у асоціативної психології метод, заснований на законі, що встановлює зв'язок між частотою виникнення асоціацій та якістю запам'ятовування. Еббінгауз стверджував, що труднощі матеріалу, що заучується, можна оцінити кількістю повторів, потрібних для того, щоб відтворити цей матеріал досконало. Це ще один приклад впливу Фехнера, який вимірював опосередковано відчуття, шляхом вимірювання інтенсивності подразника, необхідного для фіксації ледь помітної відмінності у відчуттях. Схожий підхід Еббінгауз використовував для вимірювання пам'яті: він підраховував кількість спроб, чи повторів, потрібних для запам'ятовування матеріалу. Як матеріал для запам'ятовування Еббінгауз використовував безглузді списки трилітерних складів, він повторював їх із такою частотою, щоб бути впевненим у точності результату експерименту. Так він міг виключити помилки, що виникають під час повторів, і отримати якесь середнє значення оцінки запам'ятовування. Еббінгауз підходив до своїх експериментів так методично, що підпорядкував їм розпорядок всього свого життя – для того, щоб була можливість щодня в один і той же час заучувати необхідний матеріал. Тітченер пізніше зазначав, що використання безглузвих складів стало першим помітним кроком у цій галузі з часів Аристотеля, його винахід кардинально змінив вивчення процесу навчання. Еббінгауз бачив труднощі у використанні як матеріал для запам'ятовування віршів чи зв'язкових історій. У людини, знайомої з цією мовою, слова викликають певні асоціації. Ці асоціації можуть полегшити процес запам'ятовування і оскільки вони вже будуть присутні у

піддослідного під час експерименту, дослідник не зможе їх контролювати. Еббінгауз хотів використати у своїх дослідах матеріал абсолютно однорідний, що не народжує жодних асоціацій і абсолютно незнайомий – матеріал, зв'язок з яким у випробуваного мінімальний. Його безглузді склади, що склалися, як правило, з двох приголосних і одного голосного (наприклад, *lef, bok* або *yat*), задовольняли цим вимогам. Він розписав усі можливі трилітерні поєднання на картках, отримавши запас із 2300 складів, з яких навмання вибирав склади для заучування.

При прискіпливому вивченні історичних даних – тобто власноручних записів Еббінгауза – з'ясовується: позбавленими сенсу повинні бути не окремі склади (хоча більшість із них такими були) – беззмістовним, що не викликає жодних асоціацій, має бути список загалом.

Завдяки цим новим відомостям з'ясувалося, що Еббінгауз володів англійською та французькою так само вільно, як і рідною німецькою; вивчав латину та грецьку. Насправді йому було досить важко знайти такі поєднання літер, які для нього звучали б абсолютно безглуздо. Деякі з його послідовників марно намагалися придумати абсолютно беззмістовні склади, що не народжують асоціацій».

Еббінгауз задумав провести кілька експериментів з використанням безглузких складів для визначення особливостей навчання та запам'ятовування у різних умовах. У ході одного з них він досліджував різницю у швидкості запам'ятовування безглузлого списку складів та швидкості запам'ятовування осмисленого матеріалу. Для цього він вивчив уривки з поеми Байрона «Дон Жуан». У кожній із строф було по 80 складів, і, за підрахунками Еббінгауза, для запам'ятовування однієї строфи йому потрібно було прочитати її приблизно 9 разів. Коли він вивчив 80 складів, то підрахував, що йому довелося повторити їх не менше 80 разів. Еббінгауз дійшов висновку, що *беззмістовний і такий, що ні з чим не асоціюється матеріал, запам'ятовується майже в дев'ять разів важче, ніж матеріал осмислений*. Також Еббінгауз досліджував залежність кількості повторів, потрібних для бездоганного відтворення представленого для запам'ятовування матеріалу від його обсягу. Він зробив висновок, що чим більше обсяг матеріалу, тим більше повторів потрібно для його заучування, а отже, і більше часу.

Робота Еббінгауза цінна своєю ретельністю, суворим контролем за дотриманням умов експерименту, математичним аналізом даних. На основі вивчення впливу фактора часу на процеси пам'яті Еббінгауз склав *криву забування («крива Еббінгауза»)*, відповідно до якої найшвидше матеріал забувається в перші кілька годин після запам'ятовування, а потім швидкість забування повільно знижується.

9.7. Прагматичні парадокси із психологією свідомості

В. Джемс (1842-1910) проголосив себе прихильником психології свідомості. Жоден із представників теорії свідомості не розкрив, мабуть, так детально психологічну структуру свідомості, як це зробив Джемс. Структуру психічного життя Джемс пов'язує з функціонуванням нервової системи і встановлює відповідні психічні функції: 1) відчуття, 2) центральна дія, 3) рух.

Беручи відчуття як первинні елементи свідомості, Джемс застерігає, що в чистому вигляді їх можна переживати в найперші дні життя, а для дорослих з розвиненою пам'яттю та великою кількістю асоціацій такі відчуття неможливі. У цьому разі відчуття належать до більш складних утворень – сприймань.

Джемс указує, що свідомість виникла як певний доцільний продукт. Вона відіграє певну роль у фізіологічних процесах, уможливує акт вибору. Щоб вибирати, свідомість має бути активною. Вона може спрямовувати нервові процеси тим шляхом, який приводить до найкращих для неї результатів. Те, що видається найбільш сприятливим для свідомості, є найбільш сприятливим і для організму. Так можна зрозуміти функціонування почуттів задоволення та страждання, які вказують організмові шлях оптимальної адаптації. Через біологічний функціоналізм Джемс намагається подолати теорію психофізичного паралелізму.

Джемс розкриває чотири властивості свідомості.

1. Кожний стан свідомості прагне бути частиною особистісної свідомості. Свідомість, що виражається у займенниках: моє, ваше, я мислю тощо, – є особистісною. Вона має індивідуальну цінність. Використовуючи ідеї Ляйбніца, Джемс твердить, що *думки кожної особистісної свідомості відокремлені від думок іншої: між ними немає безпосереднього обміну, жодна думка однієї особистісної свідомості не може стати безпосереднім об'єктом для думки іншої свідомості.*

2. У межах особистісної свідомості її стани є змінними. Джемс зазначає: *жоден минулий стан свідомості не може знову виникнути і точно повторитися.* Стани свідомості впливають на відчуття, сприймання.

3. Особистісна свідомість є безперервною послідовністю відчуттів. *У кожній особистісній свідомості процес мислення певним чином безперервний.* У свідомості можуть бути «білі плями», прогалини. Проте попередні стани свідомості належать до однієї й тієї самої особистості. Ось чому свідомість по суті безперервна, має характер цілісності та не подрібнюється на частини. Це річка або *«потік свідомості»* думки або суб'єктивного життя. Розчленити потік свідомості так само безглуздо, як *«різати ножицями воду».*

Сприймання сильного звуку можливе лише за умови попередньої тиші. *Єдність свідомості визначається через особистість, єдність*

особистості – через свідомість. Такими чином висувалася думка про цілісність і динаміку свідомості, що задовольняє потреби індивіда.

4. Одні об'єкти свідомість сприймає охоче, інші відкидає, тобто робить між ними вибір. Вибіркова діяльність свідомості починається вже на рівні органів чуття. Одні сприйняті риси чи предмети людина оцінює як правильні, необхідні, інші – як неправильні, випадкові. У мисленні добираються ланки міркування відповідно до мети. В етиці проблема вибору є провідною. Вона стосується мотивації вчинку. В результаті самостійного рішення людина вибирає свій спосіб дії і таким чином формує свою індивідуальність.

В теорії особистості Джемс виокремлює дві сторони «Я»: 1) «Я» емпіричне, що пізнається, та 2) чисте «Я» як елемент свідомості, що пізнає. Як елемент, що пізнається, особистість є сумою того, що людина може назвати своїм. Його складає фізична особа людини – її тіло, одяг, майно, батьки, дружина, діти. В них – наша сутність. Нам соромно за їхні негативні вчинки. Сюди належить також *соціальна особистість*, і Джемс зауважує, що людина має стільки соціальних особистостей, скільки індивідів визнають у ній особистість та мають про неї уявлення. Цей факт тяжіє до гармонії соціальної особистості або ж до її роздвоєння. *Духовна особистість* являє собою повне об'єднання окремих станів свідомості. Тут центр «Я» полягає у почутті активності, самооцінці, що приводить або до задоволення, або до зневажання самого себе. Природно, що особистість виявляє турботу про всі свої компоненти – *фізичний, соціальний, духовний*.

Свідомість, за Джемсом, може функціонувати, модифікуючись у певні психічні здатності, які в сучасній психології визначаються як психічні процеси. Він відшуковує найпростіші форми такого вияву свідомості.

Існує велика кількість подразників, однак лише вузьким струмком вони входять до мозку. Безперервність свідомості пояснюється увагою саме тому, що увага виступає функцією особистості. Увага підтримується тим, що об'єкт розкривається внаслідок своєї привабливості. Не можна безперервно зосереджувати увагу на потоці думки, що змінюється. Для зосередження її на певному об'єкті Джемс радить постійно відкривати в ньому дедалі нові й нові аспекти. Увага виступає своєрідною модифікацією станів свідомості, *«вхідними дверима»*.

Розглядаючи феномен пам'яті, Джемс зауважує, що пам'ять – це знання про події або факти, які усвідомлюються тепер як такі, що мали місце в нашому минулому. Пам'ять є чимось більшим, ніж простим віднесенням факту до відомого моменту минулого. Чим більшу кількість фактів ми асоціюємо з конкретним фактом, тим краще працює наша пам'ять. Пов'язування фактів один з одним становить основу *системного знання*.

За Джемсом, будь-який стан свідомості пов'язаний із процесами руху, з тілесною активністю. Нервова система з фізіологічного погляду є машиною,

що перетворює стимули на реакції. Інтелектуальний бік нашого життя пов'язаний лише з центральними або проміжними моментами в діях, що реалізуються цією машиною. Джемс розрізняє три класи рухів – *емоційні, інстинктивні і вольові*.

Значущим був опис Джемсом почуттів і емоцій, які зумовлюються різними структурами і частинами особистості, насамперед опис *самооцінки* (самозадоволення і незадоволення собою), про роль якої вперше заговорив саме він. Розглядаючи вплив самооцінки на вчинки людини, Джемс сформулював формулу самоповаги, що становить дріб, у чисельнику якого – успіх, а в знаменнику – домагання. Ця формула лежить в основі ієрархії особистостей, прагнення людини до самовдосконалення і успіху, хвороб і неврозів, оцінки себе й емоцій, які відчують люди.

Вивчаючи роль периферійних реакцій в емоціях, **В. Джемс і Г. Ланге** побудували психологічну теорію емоцій, так звану *периферійну теорію*. Згідно з цією теорією емоція – це усвідомлення тілесного збудження, яке ми відчуваємо безпосередньо після сприймання факту, який це збудження викликає. Зовнішні враження чисто рефлекторно, без участі вищих нервових центрів, спричиняють зміни в організмі. Подальше їх усвідомлення шляхом проекції на кору головного мозку і становить емоцію.

Джемс твердив, що його теорія на противагу матеріалістичній обстоює проблему цінностей. Свою теорію він аргументує такими міркуваннями: викликаючи зовнішні прояви, ми повинні переживати й саму емоцію; зокрема втеча посилює почуття страху. За теорією Джемса-Ланге тілесні зміни викликані органічними проявами емоцій. Саме органічні зміни є першопричинами емоцій. Прихильники периферійної теорії, виходячи з тези, що без вегетативних вісцеральних реакцій немає емоцій, перебільшують роль органічних змін в емоціях (*«ми відчуваємо сум, тому що плачемо, боїмося, бо тремтимо»*), що призводить до хибного висновку про периферійну зумовленість емоцій.

9.8. Форми життя Шпрангера

В «описовій психології» **В. Дільтея (1833-1911)** та його продовжувача **Е. Шпрангера (1882-1963)** вказувалося на те, що психіку людини не можна вивчати експериментальними методами, а можна лише розуміти.

Головне в особистості, за Шпрангером, це ціннісна орієнтація, яка є включенням суб'єкта в пізнання. Ціннісна орієнтація є духовне начало, що визначає світобачення і є похідною частиною загального людського духу. Е. Шпрангер виділив 6 типів пізнання світу, 6 форм життя і відповідних їм типів людей:

1) *теоретична людина* (цікавість до пізнання закономірностей світу, відносин між людьми; головна ціннісна орієнтація – осмислення в

теоретичному плані того, що відбувається навколо неї; життя представлено у вигляді «віяла проблем»);

2) *економічна людина* (шукає користь у пізнанні, спрямована на створення чогось корисного на основі природничонаукових знань і техніки; цінність пізнання пов'язана з тим, що приносить користь їй самій, сім'ї, колективу, людству);

3) *естетична людина* (сприймає довкілля як щось гармонійне, пізнає світ через естетичні враження у вигляді форми, кольору, ритму; має потяг до самовираження в естетичній формі);

4) *соціальна людина* (прагне знайти себе в іншій людині, живе заради інших людей. Тягнеться до всеосяжної любові до людства. В цій любові розчиняються межі індивідуальності);

5) *політична людина* (прагне до влади, що відповідає вищим духовним вимогам; базується на істинних духовних цінностях і на цій основі детермінує мотиви та дії інших людей);

б) *релігійна людина* (ціннісна орієнтація полягає у пошуку вищого смислу життя, першопричини буття).

Отже, цінності духовної орієнтації утворюють духовну індивідуальність особистості, її духовну сутність.

Розуміюча психологія відкрито протиставляє себе природничим наукам і має умоглядний характер. Позитивно оцінюючи критику цього напрямку на адресу емпіричної психології, її висновок про неможливість природничого пояснення в психології звучить поверненням до старої ідеалістичної психології як науки про душу. Зроблена у цьому напрямі спроба співвіднести структуру окремої особистості з «духовними цінностями і формами культури» створеними історично, з ідеалістичного їх розуміння представляла розвиток вищих психічних функцій ідеалістично, як суто духовний процес. *«При такому розумінні історії та культури і при такому розумінні психології сказати, що психологію слід вивчати історично, це значить, по суті, що духовне слід зближувати з духовним... психологія, що розуміє, далека від адекватної розробки проблем культурного розвитку».*

9.9. Клінічна практика 20-30 рр. ХХ ст

У зазначений період клінічна практика віддалено пов'язана з теоретичною психологією. Діяльність більшості клінік, в яких працювали клінічні психологи, була зосереджена на проблемах дитячої психології, у той час як панівні теорії особистості стосувалися переважно психології дорослої людини. Після відкриття першої Дитячої консультаційної клініки (Child guidance clinic) Вільямом Хелі в Чикаго в 1909 р. з'явилося багато подібних медичних закладів. У їхній штат входила терапевтична група, що складалася з психіатра (він був керівником групи), психолога і

працівника соціальної служби, за кожним з яких закріплювалися певні обов'язки. Психолог займався тестуванням дітей, проводив інтерв'ю та допомагав у вирішенні проблем, пов'язаних із взаємовідносинами у школі. *Психологів вважали фахівцями переважно у галузі освіти, а не медицини.*

Психотерапією займалися лише деякі фахівці того часу, за винятком тих, хто пройшов практичну підготовку в галузі психоаналізу та мав можливість вести приватну практику з кредитоспроможними дорослими людьми, які платили за лікування великі суми. До того ж у США для отримання ліцензії на відкриття приватної психоаналітичної практики стали дедалі частіше вимагати отримання медичної ступеня, попри те, що З. Фрейд заперечував проти цього обмеження (Freud, 1950).

Питання для самоконтролю

1. Природничонаукові передумови розвитку експериментальної психології.
2. Психофізика. Відкриття Фехнером і Вебером основного психофізичного закону.
3. Програми створення нової, дослідної психології. В. Вундт – засновник експериментальної психології.
4. Програма емпіричної психології Ф. Brentano.
5. Програма побудови психології як науки про поведінку І. Сеченова.
6. Психологія «потоків свідомості» В. Джеймса.
7. «Форми життя» Е. Шпрангера.
8. Клінічна практика 20-30 рр. ХХ ст.

Тема 10. Період «відкритої кризи» в психології. Основні напрямки розвитку психології на межі ХІХ – ХХ ст.

10.1. Загальна характеристика ситуації в суспільстві, науці і психології на початку ХХ сторіччя

Розвиток психології як експериментальної науки, одержання нових емпіричних даних, боротьба думок у теоретичній області психології, розширення областей практичного застосування психології, ріст числа власне прикладних психологічних досліджень наприкінці ХІХ – у першому десятилітті ХХ ст. привело до росту протиріч між суб'єктивно-ідеалістичними методологічними основами і конкретно-науковими результатами проведених досліджень. Склалася ситуація, коли теорія істотно почала відставати у своєму поясненні даних психологічних досліджень, що й привело до розвитку кризи в психології. За оцінкою Л.С. Виготського, це була криза методологічних основ психології. початку 10-х рр. ХХ ст. вступила в період відкритої кризи. Можна говорити про

три групи факторів і умов, у контексті яких виникла і розвивалася криза в психології: суспільно і культурно історичні, положення в науці і філософії і ситуація в самій психологічній науці.

Періодизація кризи в психології

Перший період кризи – період виникнення кризової ситуації – третя чверть 70-х рр. XIX ст. – перше десятиліття XX ст. Теоретичні ідеї, на яких базувалася психологія Вундта, найбільш розповсюджені напрямок у європейській психології в другій половині XIX ст., з моменту свого обґрунтування відрізнялися подвійністю. Ввівши в психологію експеримент (що було, безсумнівно, позитивним фактом), Вундт, разом з тим, обмежив можливості його застосування областю тільки елементарних процесів. Чим успішнішою була у психології емпірична робота, яка розширяла поле психологічних явищ, що вивчалися, тим очевиднішою ставала невідповідність її версії про свідомість як замкнутий світ суб'єкта, що бачиться йому одному завдяки натренованості інтроспекції. З широким впровадженням експерименту в психологію ставало очевидним, що не свідомість є предметом психологічної науки, і не інтроспекція – її основним методом. Таким чином, криза центрувалася навколо проблеми свідомості і була підсумком розвитку психології як науки про свідомість.

На початку 10-х рр. XX ст. психологія вступила в *другий період кризи* – *період «відкритої кризи»*, що продовжувалася до середини 30-х рр. XX ст. і була пов'язана з виникненням нових теоретичних напрямків психології, які прийшли на зміну асоціаністичній вундтівській психології і, що заявили про себе як про нові загальпсихологічні теорії. Розвиток експерименту супроводжувався швидким нагромадженням нових фактів, які вимагали і нових теоретичних узагальнень. У Європі, поряд із психологією Вундта й у полеміці з нею, народжується психологія актів Ф. Brentano, формується психологія функцій К. Штумпфа, оформляється вюрцбургська школа психології мислення. В Америці, поряд із психологією Е. Тітченера, великий вплив одержала система В. Джемса і на її основі сформувався функціоналізм, а також об'єктивні напрямки в дослідженнях на тваринах (Е. Торндайк). Тим самим на зміну пануючому асоціанізму Вундта і його американському варіанту – *структуралізму*, приходять *функціоналізм*, *біхевіоризм* і *геіштальтпсихологія*, які у перші десятиліття XX сторіччя оформляються як провідні світові психологічні системи. Основним змістом періоду відкритої кризи було виникнення нових психологічних напрямків, які зробили великий вплив на сучасну психологію. Це такі напрямки психологічної думки: *біхевіоризм*, *психоаналіз*, *геіштальт-психологія*, *французька соціологічна школа*, *описова психологія*. Кожен з цих напрямків виступив проти основних

положень традиційної психології, основи якої були закладені ще в XVII ст. Декартом і Локком і які зберегли свої найбільш істотні риси протягом XVIII-XIX ст.

Третій період кризи характеризується занепадом напрямків періоду відкритої кризи, змішанням одних напрямків з іншими, розмиванням чітких кордонів між ними, появою нових психологічних концепцій, таких як, наприклад, екзистенціальна, чи гуманістична психологія (К. Роджерс, А. Маслоу Г. Олпорт), когнітивна психологія (У. Найсер, Н. Ліндсей, Д. Норман) і ін. Цей період починається із середини 30-х рр. XX століття і продовжується на даний момент. Його характерною ознакою є відсутність загальної психологічної теорії і сумнів у можливості коли-небудь її створити.

Змінити розуміння свідомості, а не відмовитися від нього як конструктивної категорії в психології, пояснити умови її виникнення і функціонування – ось у чому складалася задача, рішення якої дозволяло перебороти кризу теоретичної психології. Її рішення вимагало нових методологічних орієнтирів.

10.2. Становлення і розвиток нових психологічних шкіл

Межа століть ознаменувалася для психології першим поділом раніше єдиної психології на низку шкіл. Однак тоді це ще було пов'язано з відмовою від єдиного підходу до розуміння предмета психологічної науки і методів дослідження психіки. Йшлося, швидше, про різні аспекти у вивченні психіки, які здебільшого ототожнювались зі свідомістю. При цьому у центрі уваги психологів залишалися переважно пізнавальні процеси, хоча школи відрізнялися одна від іншої розумінням місця цих процесів у загальній картині психічного життя. Головні ж розбіжності були пов'язані з визначенням змісту свідомості і меж її експериментального вивчення.

Структуралізм, очільником якого був американський учень Вундта Е. Тітченер, розвивав теоретичні постулати асоціанізму. Тітченер був переконаний, що саме елементи є основою структури психіки. А Вундт своє завдання вбачав у досконалому вивченні цієї структури і зв'язків. Шлях до цього – це удосконалення методу інтроспекції, який можна поєднати з експериментальним дослідженням простих психічних актів.

Перші розбіжності серед психологів виникли саме з питання про можливість експериментального вивчення вищих психічних процесів. Якщо дослідження Еббінгауза здійснювалися ще в руслі традиційного асоціанізму, то роботи *Вюрцбургської школи* сягали за межі її теоретичних постулатів. Ця школа відома тим, що вперше розпочала експериментальне вивчення мислення. При цьому була спростована думка Вундта про те, що

продукти аперцептивного зв'язку неможливо вивчити експериментально, як і його гіпотезу про образний характер мислення.

Роботи *функціоналістів* похитнули основні підвалини структурної психології й, що особливо важливо, методологію асоціанізму, на якій ґрунтувалися попередні школи, адже доводили, що психіка – це не структура, що складається з незмінних елементів, а постійно мінливий потік свідомості. Приймаючи положення про те, що закони психічного життя неможливо вивчити об'єктивно, функціоналісти зробили висновок про необхідність описувати не закони, а функції психіки, котрі допомагають людині в реальному житті.

Французька психологічна школа, не заперечуючи основні положення традиційної психології, у центр своєї уваги поставила дослідження тих чинників, які визначають зміст психіки. Вони вперше розпочали серйозно вивчати роль соціального оточення у процесі становлення психіки, а також різноманітні форми відхилень від норми. Вивчення патологічних варіантів психічного розвитку, як і дані про особливості становлення психіки в різних культурах, стали важливими методами, що дають матеріал для розуміння об'єктивних закономірностей психічного життя. Роботи французьких психологів показали необхідність урахування культури як чинника, що впливає на психіку людини. Ця тенденція найбільш повно втілилася у психології Дільтея, котрий вважав, що переживання – і свідомі, і безсвідомі, пов'язують окрему людину з духовним світом, втілені у предметах мистецтва. Ще одним суттєвим моментом концепції Дільтея стало усвідомлення тих методологічних проблем, які ґрунтувалися на орієнтації психології тільки на природничі науки. Усвідомлення того, що безпосередні методи вивчення духовного життя не можуть бути визнані в цій парадигмі об'єктивними, призвело його до думки про необхідність відмовитися від пояснення психічного життя та перейти до його описання.

Психологічні школи в кінці XIX – на початку XX ст.

Школи	Психологи	Предмет і завдання психології	Зміст психіки	Метод дослідження
Структуралізм	Е. Тітченер	вивчення структури свідомості	елементи психіки	удосконалена інтроспекція
Вюрцбурзька школа	О. Кюльпе, Н. Ах, К. Бюлер, О. Зельц	вивчення динаміки протікання пізнавальних процесів і факторів, які на неї впливають	елементи психіки, розумові образи та їх значення, установки	методи систематичної експериментальної інтроспекції (словесного обрахунку)
Функціоналізм (Європа – США)	Брентано, К. Штумпф, В. Джемс, Дж. Дьюї, Д. Енджелл, Р. Вудвортс	дослідження психічних актів, спрямованих на будь-який предмет або дію, які виконують певну функцію	інтенціональні акти. Потік думок і переживань, в яких виділяються ті, що стосуються зовнішнього світу і себе, потік активності, що об'єднує суб'єкт і об'єкт	спостереження (як самоспостереження і об'єктивне спостереження зі сторони), аналіз продуктів діяльності
Французька школа	Т. Рібо, П. Жане, Е. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль, Г. Тард	вивчення фактів і закономірностей психічного життя. Головним об'єктом є хворі люди (або люди з обмеженими психічними станами), а також соціальні спільноти різного рівня (група, нація, плем'я)	свідомий і безсвідомий рівні психіки, змістом яких є знання про світ і про себе, а також вчинки людини	клінічний і кроскультурний методи
Описова психологія	В. Ділтей, Е. Шпрангер	опис і аналіз психічних явищ як окремих процесів життєвого цілого, втілених у духовних, культурних цінностях	цілісні й цілеспрямовані душевні процеси	ґрунтується на аналізі безпосередніх переживань «Я»

На межі XIX і XX ст. структуралізм був провідною психологічною школою в США. Засновник цієї школи **Е. Тітченер (1867–1927)** народився в Англії і одержав психологічну освіту в Оксфордському університеті, який закінчив 1885 р. Там же 1890 р. він одержав свій

перший вчений ступінь магістра. Однак центр вивчення психології на той час перемістився з Англії в Німеччину, насамперед у лабораторію Вундта. Саме в Лейпцігу у 90-і роки переїхав Тітченер, щоб продовжити психологічну освіту під керівництвом Вундта, і став одним з його найвідданіших учнів. У Лейпцігу він вивчав біноккулярний зір і вимір часу реакції під час пізнавальних процесів. 1892 р. він переїхав у США, де в Корнельському університеті створив наукову школу, аналогом якої скерувала Лейпцігська лабораторія. Тому Тітченера іноді називають американським Вундтом. Тітченер називав свою теорію структуралізмом, оскільки вважав, що предметом психології повинен стати зміст свідомості, упорядкований у визначену структуру, незалежно до того, як ця структура працює. Головні завдання структуралізму він бачив у гранично точному визначенні змісту психіки, виділенні вихідних інгредієнтів цього змісту і законів, за якими вони об'єднуються у структури. При цьому психіка і свідомість ототожнювалися Тітченером, а усе, що знаходиться за межами свідомості, відносилося ним до фізіології. У своїй чотиритомній праці «Експериментальна психологія» (1901–1905) Тітченер виклав основні досягнення цієї науки з позицій структуралізму. Свідомість Тітченер розумів як людський досвід у його залежності від того, що переживає суб'єкт. Сам цей досвід, на його думку, складається з найпростіших елементів – відчуттів, образів і почуттів, які він знаходив завдяки організованій інтроспекції. Кожен з елементів при спеціальній установці свідомості відкривається суб'єктом з метою діагностики його чотирьох характеристик: якості, інтенсивності, тривалості і виразності (ясності). Тітченер склав список елементарних відчуттів, що охоплював більше 44 тисяч сенсорних якостей, більшість із яких були зоровими (32 820) і слуховими (11 600). Щоб виокремити і описати вихідні елементи структури, Тітченер прагнув удосконалити метод інтроспекції, аби він відкривав експериментатору реальну картину свідомості, тому що під свідомістю, згідно з його думкою, варто розуміти зовсім не те, що повідомляє звичайне самоспостереження, властиве кожній людині. Він підкреслював, що розуміє під свідомістю «екзистенційний термін», тобто психічну реальність, яку не слід ототожнювати з даними традиційної інтроспекції. Наприкінці життя він навіть термін «структурна психологія» часто замінював визначенням «екзистенційна психологія», підкреслюючи відмінність наукових даних про свідомість від життєвих, чи даних, отриманих в інших дисциплінах (наприклад, у фізіології). Свідомість має власну структуру і зміст, які приховані за явищами, що в ній виникають, як від звичайного сприйняття дійсності приховані реальні процеси, які вивчаються фізикою і хімією. Щоб зрозуміти реальну картину свідомості, необхідне спеціальне тренування випробувачів, оскільки вони схильні повідомляти про зовнішній об'єкт (стимул), який викликає відчуття, а не

про власні відчуття. Наприклад, говорять, що бачать яблуко, але не предмет визначеної форми, кольору чи розміру. Тому що об'єкт майже завжди впливає на процес сприйняття, інтроспекція ефективна тільки тоді, коли уникає «помилки стимулу», тобто не змішує відчуття об'єкта з об'єктом відчуття.

Зробивши, як у вченні Вюрцбурзької школи, висновок про необхідність систематичної експериментальної інтроспекції, Тітченер кардинально по-іншому проаналізував отримані результати. Він відкинув також їхню концепцію, відповідно до якої до відокремлених Вундтом елементів свідомості варто приєднати особливі утворення у вигляді розумових образів чи значень, які не мають сенсорного характеру. Це положення суперечило і основам структуралізму, тому що сенсорні елементи (відчуття, явища) не можуть створювати несенсорні, суто інтелектуальні структури. На противагу цьому Тітченер запропонував «контекстну теорію значення». Йшлося про розмежування образу і значення. Вільний від чуттєвих образів психічний зміст, названий Вюрцбурзькою школою значенням, зводиться, згідно з твердженням Тітченера, до особливого різновиду чуттєво-образного досвіду. Уявлення про який-небудь об'єкт формується із сукупності чуттєвих елементів. Значна їх частина може сягати за свідомість, у якій залишається лише сенсорна серцевина, достатня, щоб відтворити всю сукупність. Якщо досліджуваний під час вирішення розумової задачі не усвідомлює чуттєво-образний склад значень, то це пов'язано тільки з недостатньою тренуваністю інтроспекції.

Тітченер протиставляв свій підхід функціональному напрямку. Полемізуючи з функціоналістами, Тітченер доводив, що, тільки вивчивши структуру свідомості, можна досліджувати питання про те, як вона працює. Дотримуючись такої установки, він повністю відкидав використання даних психології у будь-якій сфері практики, тому що вважав її фундаментальною, а не прикладною наукою.

Оскільки *функціоналізм* у 10-і роки ХХ ст. став панівним напрямом в американській психології, Тітченер протиставив свою школу всім іншим школам і напрямам. Щоб організаційно відокремитися від них, він не ввійшов в Американську психологічну асоціацію і створив свою групу «Експерименталісти», що проводила щорічні конференції. Надалі видавав «Журнал експериментальної психології».

Вюрцбурзька школа. Вюрцбурзька школа в психології відома насамперед тим, що саме в ній вперше розпочато експериментальне вивчення мислення. Вона була заснована німецьким ученим **О. Кюльпе (1862–1915)**. Кюльпе, як і Тітченер, був учнем Вундта; під його керівництвом він навчався в Лейпцизькому університеті, відтак писав докторську дисертацію, яку захистив 1887 р. Вундту ж він присвятив свою

першу книгу «Нарис психології, заснованої на експерименті» (1893). Після закінчення університету він працював у Вундта асистентом, згодом – екстраординарним професором. 1894 р., одержавши запрошення від університету Вюрцбурга, він переїхав у це місто і 1896 р. створив психологічну лабораторію. У перші роки своєї діяльності він частково повторював експерименти, які проводилися у Лейпцизькій лабораторії, певною мірою удосконалював інтроспективний метод. Зміна інструкції, яка дається досліджуваному перед початком експерименту, призвела до того, що головна увага в роботах Кюльпе та його співробітників була сконцентрована вже не на результатах діяльності (швидкості відповіді, його точності та ін.), а на її процесі. Поставивши перед досліджуваним завдання і спостерігаючи за його вирішенням, Кюльпе фактично розпочав експериментальне вивчення процесу мислення.

Відтак була спростована думка Вундта про те, що експериментальному вивченню доступні тільки елементарні (сенсорні) процеси та що свідомість становить сенсорну мозаїку, тобто комплекси взаємопов'язаних сенсорних елементів – відчуттів та уявлень.

Експерименти Вюрцбурзької школи довели, що досліджуваний під час виконання завдань здійснює розумові операції, які зазвичай не усвідомлює. З цього було очевидно, по-перше, що поряд із сенсорним «матеріалом» у «тканину» психологічного життя людини включені елементи, які не зводяться до відчуттів, по-друге, що ці елементи пов'язані з діями суб'єкта, його розумовою діяльністю й, нарешті, по-третє, що неусвідомленість цих актів у момент їх здійснення вимагає внести корективи у метод інтроспекції.

Робота Кюльпе над модифікацією методу інтроспекції призвела до його перетворення в метод «систематичної експериментальної інтроспекції». Вирішуючи інтелектуальне завдання (наприклад, установлюючи логічний зв'язок між поняттями), досліджуваний повинен був дати ретроспективний звіт про стани свідомості, пережиті ним у процесі вирішення. Цей самозвіт називався систематичним, оскільки увесь процес точно розподілявся на часові відрізки і повторювався безліч разів з метою корекції описання. Було встановлено, що думку, з психологічної точки зору, можна охарактеризувати не тільки негативно (як якісно відмінну від сенсорних даних), але і позитивно, як оперуючою значеннями. Відтак докорінно змінилося уявлення про зміст свідомості, до складу якого вводилися нові феномени – розумові образи. Ці висновки спрямували О. Кюльпе на розробку власної програми лабораторних досліджень свідомості, яку успішно реалізували його учні (були видані 1920 р. К. Бюлером).

Кюльпе ділився своїми думками і гіпотезами з молодими психологами, був досліджуваним у їх експериментальних заняттях. Його

м'який характер і доброзичлива критика сприяли створенню в невеликому колективі творчої атмосфери, завдяки якій цей колектив виявився більш ефективним генератором нових ідей, ніж десятки інших лабораторій у різних країнах.

1906 р. **Н. Ах** розпочав, слідом за вивченням мислення, досліджувати вольовий акт. Він спирався на те, що принцип побудови цих актів однаковий (що підтверджував і Вундт) та реагування у відповідь на подразник натисканням на ключ не відрізняється від реагування словом. На основі отриманих результатів він увів поняття *детермінуючої тенденції*, що спрямовує хід діяльності в обох процесах і допомагає досягти кращого результату.

В експериментах **К. Бюлера** досліджуваному пропонувалися логічні й арифметичні завдання. Розмірковуючи над ними, він повинен був визначити шлях до їх вирішення. У результаті Бюлер і Уайт зробили висновок про те, що сприйняття завдання є головним чинником, що визначає процес мислення, тобто саме завдання, його зміст, спрямовує і регулює цей процес. Отож, мислення розпочало розглядатися не як одномоментний акт, а як процес, що має початок, час протікання і результат. Більш детально вивчення динаміки мислення допомогло виявити нові важливі закономірності. Насамперед до них належить поняття установки, що визначає хід мислення, регулюючи відповідно до завдання добір ідей. Поняття установки, прийняте у Вюрцбурзькій школі, істотно відрізнялося від його сучасного трактування, але також припускало несвідому спрямованість на вирішення завдання, яке виникло у досліджуваного в момент прийняття цього завдання як мети. Залежно від цієї установки (яка певною мірою розглядалася і як аналог сучасної мотивації) досліджувані виконують завдання швидше чи повільніше, більш чи менш продуктивно. Зміст спрямованості на вирішення завдання пов'язали зі значенням цього завдання або ситуації в цілому для досліджуваних. Так у психології з'явилося нова категорія, яка трактувалася доволі широко, – це значення розумового образу, значення інструкції, значення ситуації в цілому.

О. Зельц досліджував залежність процесу мислення від структури завдання. Серед найважливіших відкриттів Зельца особливе місце посідають поняття антиципаторної схеми, що збагатило уяву про процес рішення ідеєю про можливість передбачати його результат уже на початку мовленнєвої діяльності.

З багатьох учнів Кюльпе необхідно згадати і про М. Вертгеймера, одного з творців гештальтпсихології, також Дж. Енджелла, одного з лідерів американської функціональної психології. Експериментальне дослідження мислення, розпочате у Вюрцбурзькій школі, було продовжене іншими дослідниками і стало однією із найширших галузей

експериментальної психології. Однак перші матеріали отримали саме Кюльпе і його співробітники, головними досягненнями яких стало розповсюдження експериментального методу на вищі психічні процеси (мислення і волю). В експериментах, які здійснювалися у Вюрцбурзькій школі, було вперше доведено, що мислення – це процес, який не зводиться до чуттєвих образів, і залежний від різноманітних чинників, зокрема від установки, яка виникає під час сприйняття завдання. Ці дані наочно довели, що психологічні закономірності мислення не зводяться до логічного.

Роботи Вюрцбурзької школи довели неможливість звести зміст психіки до набору окремих елементів, які становлять основу сенсорної мозаїки. Наочно було продемонстровано і те, що психічна активність має визначену спрямованість, мету. Це узгоджувалось і з висновками Бена і Спенсера, які співвідносили психічну діяльність із потребою живого організму в адаптації до навколишнього світу. Відтак у психології основною стала проблема дослідження змісту не структури, а *функцій психіки*, які б розкрили саме психологічні особливості взаємозв'язку живого організму із середовищем. Відкидаючи погляд на свідомість як пристрій «з цеглин і цементу», вчені, які розробляли новий напрям у психології, – функціоналізм – зробили висновок про необхідність вивчати динаміку психічних процесів і чинників, що обумовлюють їхню орієнтацію на визначену мету.

10.3. Методологічна криза кінця XIX – початку XX століття

Фундаментальна методологічна криза, що окреслилась у світовій психології на межі XIX–XX ст., понині не розв'язана. Тоді, на початку XX ст., суть сформованої проблеми вбачалася у тому, що предмет – свідомість, перший предмет психології як науки, став неприйнятний у зв'язку з вимогами, висунутими до наукового знання. Уведені Декартом ще наприкінці XVI ст. поняття «свідомість», «мислення» і «рефлексія» виявилися занадто невизначеними для подальшого дослідження. Іншими словами, криза пов'язувалася тоді з відсутністю предмета, що задовольняв би канонам наукового пізнання. Дискусії точилися переважно навколо того, що «призначити» предметом психології: поведінку, несвідоме або гештальт (останнє тільки поглибило кризу, оскільки призвело до існування «різних психологій»). Лише деякі мислителі (А. Бергсон, Е. Гуссерль, З. Фрейд, К. Левін, Л. Виготський) угледіли тоді проблему не у визначенні предмету окремої дисципліни, а в самому принципі побудови наукового знання.

На межі століть здавалося, що суперечності приведуть до єдиної думки й сформується методологія нової, позитивної психології. Загальною тенденцією був перехід від психології, що вивчає феномени свідомості, до

психології, яка досліджує цілісну систему «організм-середовище». Однак логіка розвитку перших шкіл довела, що існує кілька шляхів побудови такої психології, які кардинально відрізняються один від одного не тільки в розумінні пріоритетів і завдань психологічної науки, але навіть у визначенні її предмета й змісту психіки. Різним був і підхід до динаміки психічного розвитку, його закономірностей та умов, що сприяють чи перешкоджають йому.

Методологічну кризу пов'язують і з труднощами, які виникали під час пошуку об'єктивних методів дослідження психіки. Запропоновані функціональною психологією, структуралізмом, Вюрцбурзькою школою методи за більш пильного розгляду були необ'єктивні, що доводилось і тими розбіжностями, які виникали під час обговорення отриманих результатів. З'ясувалося, що знайти прямий та об'єктивний метод вивчення психічного стану людини, змісту його свідомості, а тим паче несвідомого, практично неможливо. Вихід був або в трансформації методу, який перетворювався в опосередкований, або в такій зміні предмета, що зробило би реальним його безпосереднє експериментальне вивчення (наприклад, зробити предметом зовнішню активність), або у відмові від спроб пояснити закони психіки, замінивши їх описом явищ, як пропонував Дільтей.

На зміст і динаміку протікання методологічної кризи в психології вплинули, крім логіки становлення самої науки, й інші чинники – соціальна ситуація, відкриття в інших дисциплінах. Перша світова війна викрила такі негативні, асоціальні шари людської психіки (агресію, жорстокість, ірраціоналізм), які потребували наукового пояснення. Ці факти зв'язувались і з ідейною кризою межі ХІХ – ХХ ст., яка найбільш повно виявлялася у провідних філософських школах того часу.

О. Шпенглер, Е. Гуссерль, А. Бергсон доводили, що культура наближається до заходу, що свобода волі може привести людину до відходу від розуму, яка поступається місцем інтуїтивному знанню, несвідомому. **А. Бергсон (1859–1941)** зауважував про те, що в процесі розвитку людство робить «творчу еволюцію», яка безпосередньо пов'язана з духовною активністю, що відрізняє живий організм від неживого, і призводить до універсалізації понять. Висунувши ідею про походження інтелекту з потреби практичної дії, він довів, що логічне знання одностороннє, а найбільш повним способом пізнання є інтуїція.

Учень Brentano – **Гуссерль**, заперечуючи психологізм, тобто ідею про те, що психологія може стати методологією всіх наук про людину, висунув метод «*феноменологічної редукції*», який дозволяє визволити свідомість від нашарувань культури, особистого досвіду, пристрастей людини. Ці «*чисті феномени*», утворені в результаті інтенціональної спрямованості свідомості (ідея Brentano) на зовнішній світ, і становлять

його сутність. Фактично цей підхід позбавляв і філософію, тим паче психологію, можливості зрозуміти психічний стан, «життєвий світ» особистості, який формується самим суб'єктом завдяки властивій їй творчій активності. Однак те, що ця, іманентно властива людині, творчість структурує світ із зовнішнього досліду, значною мірою робило людей іграшкою непередбаченої долі, зовнішньої ситуації, агресії інших.

Тому філософські концепції, доводячи необхідність перегляду старих основ психології, не могли в той період допомогти їй у формуванні нових. Зате таку підтримку могли надати природничі науки, які знаходилися тоді на піку власного розвитку.

Відкриття в біології, фізиці, генетиці сприяли становленню психологічних напрямів. Дані генетики, які показали широкі можливості пристосування й зміни організму, лабільність і пластичність нервової системи, вплинули на аналіз ролі середовища в процесі розвитку психіки, розуміння можливостей і меж навчання. Досягнення фізиків, які допомогли й психологам по-новому побачити можливості експерименту, розкрили перспективи вивчення пізнавальних процесів. Закони й методи дослідження фізичного поля гештальтпсихологи намагались застосувати під час аналізу психічного поля, динаміки сприйняття й мислення.

На розвиток психології, зокрема на дослідження сприйняття, вплинула й теорія **Е. Маха (1838–1916)**. Розробляючи свою концепцію в руслі основних положень позитивізму, він дотримувався принципу емпіричної доказовості теоретичних положень. Використовуючи дані, отримані під час дослідження фізіології органів чуттів, Мах доводив, що фізичне, як і психічне, має один й же субстрат – «нейтральний дослід», що складається з елементів. Механізмом з'єднання цих елементів у цілісну картину є всі ті ж асоціації, які пов'язують окремі відчуття в образи, які запам'ятовуються в нашій пам'яті й відображаються в мові. У такий спосіб завданням психології є вивчення окремих елементів досліду (кольору, форми і т. д.), які, поєднуючись, утворюють цілісні об'єкти, зокрема образ «Я». Загалом ця програма не була новою для психології, її використовували і представники класичного асоціанізму, і Вундт, і структуралісти.

Новим тут були експериментальний підхід до дослідження відчуттів, оригінальні методика, придумані Махом, *принцип енергетизму*, сутність якого полягала у тому, що існує єдина енергія і для психічного, і для фізичного, кількість якого зберігається незмінною і переходить від руху до мислення і навпаки. Погляди Маха вплинули не тільки на перші психологічні школи (наприклад структуралізм), але і на погляди біхевіористів і гештальтпсихологів. Перші запозичили в Маха і його послідовника Р. Авенаріуса ідею трактування організму як апсихічного апарата, інші – думку про тотожність гештальтів (свідомих образів) у

структурі реальних предметів. Про необхідність перегляду психологічних постулатів свідчили і запити практики, які не могли ігноруватися ученими. Орієнтація на практику виражалась не тільки у філософії прагматизму, особливо популярної в США, але й у розробці міжпредметних питань, насамперед разом із медициною і педагогікою.

Якщо клінічні дані великою мірою вплинули на французьку психологію (про що йшлося вище) і на формування глибинної психології, то завдання вивчення й виховання «нової людини», розробка нових підходів до проблем соціалізації вплинули на розвиток біхевіоризму.

Різні наукові інтереси, методологічні принципи й соціальна ситуація, у якій діяли вчені перших десятиліть ХХ ст., не сприяли загальному розумінню мети, предмета психології та її методів. Ця ситуація рефлексувалась ученими як криза психології.

Отож, фактично вже до 20-х років ХХ ст. психологія розділилася на окремі школи, які по-різному формували свої концепції про зміст і структуру психіки, розглядаючи провідну пізнавальну, мотиваційну чи поведінкову сфери психічного. Тоді сформувалися три провідні напрями – біхевіоризм, гештальтпсихологія і глибинна психологія, кожний з яких мав власний предмет психології та свій метод дослідження психіки.

Предметом біхевіоризму стала поведінка, яку досліджували шляхом експериментального вивчення факторів, що впливають на її формування, тобто на утворення зв'язків між стимулами і реакціями.

Гештальтпсихологія досліджувала цілі структури, з яких складається психічне поле (насамперед поле свідомості), причому для вивчення цих гештальтів застосовувалися нові методи, які розроблялися за аналогією з методами вивчення фізичного поля.

Глибинна психологія обрала своїм предметом глибинні, безсвідомі структури психіки, методом вивчення яких став психоаналіз.

Згодом, у другій половині ХХ ст., виникли нові школи – *гуманістична й когнітивна психологія*.

Як бачимо, ні предмети, ні методи в цих школах не збігалися, а тому на перших етапах становлення шкіл неможливо було й говорити про об'єднання. Минуло кілька десятиліть самостійного розвитку, накопичено багато нових фактів кожним із напрямів, перш ніж знову заговорили про об'єднання, створення єдиної психології.

Питання для самоконтролю

1. Психологічні школи к. ХІХ – поч. ХХ ст.: огляд проблематики.
2. Методологічна криза кінця ХІХ – початку ХХ століття: причини.

Тема 11. Фрейдизм і неофрейдизм

11.1. Психоаналіз як аналіз несвідомої післядії

З. Фрейд (1856 – 1939). На його думку, людина страждає саме тому, що вимушена постійно вирішувати особистісні проблеми – розв’язувати вузол біологічного та соціального, які він зробив психологічними феноменами. Їх зіставлення, порівняння та виявлення антагонізму привели до виникнення особистості.

Особистість має два плани існування – внутрішній і зовнішній. Взаємний перехід цих планів передбачає *соціальну персону* – особу, повернуту до суспільства, а також до світу інтимних переживань. Взаємоперехід одного світу в інший складає людську культуру. Прямий безпосередній перехід інтимного в персону нерідко виражається в нахабності, цинізмі, що суперечить культурній тенденції людства. *Вчинки* людини є дійовим *компромісом* між світом інтимного і персоною як маскою. Ця подвійність структури людської особистості виражає подвійність людського існування – як індивіда і як соціальної істоти.

Визнаючи багатоманітність людських відносин та захопившись розкриттям їхніх антагоністичних відношень, Фрейд випустив з поля зору позитивний бік цих відношень. В цьому однобічність його психології особистості.

На думку **В. А. Роменця, І. П. Манохи**, справжня особистісна цілісність людини залишалася невирішеною проблемою психоаналізу. Те, що Фрейд запропонував і на чому ґрунтовно наполягав, була проблема антагонізму різних сторін психічного, а не соціального і біологічного.

У 1930 р. підсумком психоаналітичних міркувань З. Фрейда про відношення людської природи до суспільства стало невдоволення культурою. Людина, за Фрейдом, стає *невротиком*, тому що не може знести обмежень, які накладаються на неї суспільством, що прагне своїх культурних ідеалів. При цьому термін «культура» означає всю суму досягнень та інституцій, які відрізняють сучасне життя від життя наших предків із тваринного світу. Ці інституції слугують двом цілям – захисту людини від природи та врегулюванню відносин між людьми.

Фрейд переконаний, що для людини її ближній є не лише можливим помічником або сексуальним об’єктом, а й предметом спокуси для задоволення агресивності, робочою силою, яку можна використати без винагороди. За Фрейдом, через цю «*споконвічну ворожість*» людей один до одного культурному суспільству постійно загрожує розвал. Загальні трудові інтереси не здатні утримати культуру від розвалу, адже «*пристрасті первинних потягів сильніші за розумні інтереси*». Агресивність – не викоренена риса людської культури. Завжди можна об’єднати людей, якщо вказати їм на ворога – об’єкт агресії.

Конкретизує зміст потягів Ерос і Танатос: у садизмі бачить сплав потягу до любові з прагненням до руйнування, а в мазохізмі – поєднання руйнівності з сексуальністю. Задоволення від сліпого руйнівного осканення Фрейд пов'язує з винятково сильною нарцисичною насолодою, оскільки вона дає «Я» втамувати її давню жадоу до всемогутності.

Проблема лібідо і танатоса як вираження двох антагоністичних спрямувань у людській істоті для Фрейда є визначальною. Схильність до агресії вважає первинною і самостійною інстинктивною схильністю людей, а культура в ній зустрічає свою найбільшу перешкоду. Ерос прагне об'єднати людей в сім'ю, плем'я, народи, нації, людство – такою є його активність. Людські маси повинні бути об'єднані лібідозно, оскільки праця їх не може втримати разом. Проте цим прагненням культури протидіє природжений потяг до ворожості кожного до всіх і всіх до кожного. Смысл розвитку культури бачить у боротьбі між Еросом і Смертю, між інстинктом життя і потягом до руйнування, вважаючи, що така боротьба складає зміст життя взагалі. Він називає її «битвою гігантів». Фрейд відшуковує два джерела вини – *страх перед авторитетом і більш пізній страх перед «понад-Я»*. У найпростішій формі почуття вини є вираженням *конфлікту амбівалентності*, вічної боротьби між Еросом та Танатосом.

Увесь комплекс *особистісно-етичних форм поведінки* Фрейд виводить із взаємовідношень між *Id, Ego та Супер-его*. Це дало йому можливість вказати на гостру конфліктність людської психології. Його психологія, охоплюючи різноманітні сфери діяльності людини – від первинних потягів до соціальності – є енциклопедичною наукою про людську поведінку. *Фрейдизм* можна назвати *інтровертованим поведінковим напрямом із психологізуванням різних рівнів життєдіяльності людини*.

У праці «Невдоволеність культурою» Фрейд розмірковує про релігію як чуття безкінечності, вічності, чим людина пов'язується з великим світом. Одне з первісних почуттів злитості «Я» і світу стає джерелом релігійних потреб. Фрейд виводить саму релігійність із дитячої безпорадності та обожнення батька.

Стати щасливим не можна, стверджує Фрейд. Людина дії перетворює світ, але не досягає цілі. Невдоволеність призводить до *втечі в невроз*. Релігія применшує цінність життя, залякує інтелект, насаджує психічний інфантилізм, створює масове безумство. А джерела нещастя залишаються: це всесія природи, тлінність нашого тіла, недоліки державних установ, наші нещастя від культури. Культура має регулювати відносини між людьми. Тут виступає вимога обмежень задоволень потягів. Проте індивід не хоче визнавати цих вимог, посилаючись на право, справедливість. Свобода обмежується разом із розвитком культури.

Усвідомлення вини, спокутування її тлумачаться як потреба кари. Феномени совісті поєднуються з феноменом вини. Вся мораль, за Фрейдом, вміщується між Еросом і Танатосом. Почуття вини породжуються амбівалентністю конфлікту між ними. Почуття вини – найважливіша проблема розвитку культури. Платою за культурний прогрес є зменшення щастя як наслідок зростання почуття вини, як страх перед «понад-Я».

Розробка відповідних *форм учинку*, де вину визначено як вихідну, основоположну в культурній моралі, є важливим заповітом психоаналізу для розробки проблем культури.

11.2. Механізм індивідуалізації психічного

А. Адлер (1870-1937) розробив індивідуальну психологію. Вона мала підкреслити творчу активність індивіда і вивести психоаналіз із фаталістичної передвизначеності людської поведінки біологічними та соціальними факторами.

Провідну ідею індивідуальної психології щодо моністично-цілісного тлумачення діяльності організму Адлер сформулював, виходячи з принципу компенсації, і встановив кореляцію між поняттями «*комплекс приниженості*» і «*комплекс переваг*».

Запозичена у німецького філософа Г. Файгінгера *теорія «фіктивної цілі»* стала важливою підвалиною індивідуальної психології. Згадані комплекси перешкоджають усвідомленню об'єктивного стану речей. Життєві цілі, які у такій ситуації ставить перед собою людини, мають фіктивний характер, проте спрямовують її поведінку. Людина вчиняє неадекватно, не усвідомлюючи цього. В цих її діях на основі «фіктивної цілі» – причина *неврозу*. Усвідомлення неадекватності таких цілей і відповідної поведінки має ліквідувати невроз.

Замість агресії та лібідю вводить «*ідею соціального інтересу*», яка зводиться Адлером до інтересу індивіда. Характер розкриття людиною суперечностей між ідеалом і дійсністю становить «*життєвий стиль*» людини.

Адлерівська ідея «фіктивної мети» є видозміненим тлумаченням *ідеалу поведінки*.

Процес побудови індивідуальної психології як окремого напрямку психологічної думки починався з висунення Адлером антитез класичного психоаналізу, які полягали в наступному:

1. *В основі всієї людської активності лежить одна вихідна рушійна сила* – у напрямку від переживання негативної ситуації в бік ситуації позитивної.

2. Існує потяг здійснити свій специфічний напрям у зв'язку з індивідуально поставленою *унікальною метою або самоідеалом*, який хоч

і піддається впливові соціального й біологічного факторів, проте є творінням самого індивіда. Оскільки існує ідеал, мета стає фікцією.

3. Мета є лише маревом, завуальованим від погляду індивіда. Це означає, що вона йому незнайома і він її не розуміє. Це і є адлерівське визначення *несвідомого*: невідома частина поставленої мети.

4. Мета стає кінцевою причиною. Позаяк мета передбачає ключ до розуміння індивідуальної психології, вона є робочою гіпотезою психолога.

5. Усі психічні процеси формують структуру самостійної особистості, що являє собою *стиль життя*.

6. *Уявлення індивіда про самого себе та світ* – все це як аспекти стилю життя впливає на кожний психологічний процес.

7. Індивідуальна психологія досліджує індивіда як заглибленого в *соціальність*.

8. Всі важливі життєві проблеми, в тому числі задоволення потягів, виявляються *соціальними проблемами*, а всі цінності – *соціальними цінностями*.

9. *Соціалізація індивіда* не може бути досягнута ціною репресії, а за посередництва природженої людської здатності – *соціального відчуття*, або *соціального інтересу*. Оскільки індивід включається в соціальну ситуацію, соціальний інтерес стає вирішальним у його пристосуванні до неї.

10. Невдале пристосування характеризується зростанням *почуття неповноцінності*.

Ідея цілісності організму, за Адлером, виявляється в різних *формах компенсації*. Дефекти зору можуть бути компенсовані посиленою уважністю. *Шіллер страждав хворобою очей, проте його поезія багата на зорові образи*.

Твердив, що все життя людини побудоване на фікціях (фіктивних цілях), примарних, уявних структурах, які виявляються *неусвідомлюваними детермінантами (причина, що визначає виникнення явища)* поведінки. Такою фікцією може бути уявлення про «нормальну людину». Якщо дорослий фіксує себе на цілях, не відповідних його віку, можна говорити про невротичне явище.

Адлер бачить *причину неврозу* у характері постановки та реалізації мети. Вважає ефективним, якщо терапевт підведе клієнта до розуміння фікцій-цілей як причин поведінки. Як для Фрейда усвідомлення травми, так для Адлера усвідомлення фіктивності мети мало ліквідувати невроз. Але що замість зруйнованої фікції? Адже без неї доцільна поведінка неможлива. Більше того, зруйнування приводить до психічної травми. Створювати нову мету має сам клієнт. А це справжня творча робота вчинкового характеру з вибором, боротьбою мотивів.

Позитивний момент адлерівської психології полягає у відході від фаталістичної зумовленості поведінки двома факторами – біологічним та соціальним, зосередивши увагу на утворенні самого психічного.

Проблема співвідношення свідомого і несвідомого у постановці фіктивних цілей потребує коригування. Фіктивна ціль повністю перебуває на рівні свідомості. Те, що не усвідомлюється є тільки певним рівнем невідповідності між фіктивною ціллю та реальним станом індивіда. Усвідомлення має привести до заміни однієї фіктивної мети іншою – більш адекватною життєвим умовам індивіда.

Адлер підкреслював, що людина не є пасивним продуктом біологічних або соціальних обмежень. Вона сама себе творить, використовуючи свої здібності. Як і Фрейд він вважав, що створення стилю життя починається з раннього дитинства, де у формуванні індивідуальних рис характеру великого значення набувають сімейні обставини. Особливості поведінки пов'язані з лібідо, входять у цей стиль життя, але позбавляються Адлером домінуючого змісту.

Центральним поняттям є фіктивні цілі, які визначають індивідуальні риси психіки. На противагу принципу вчинку Адлер висунув фіктивну ціль, тобто по суті – проблему ідеалу. Саме цей ідеал є узагальненням особистісних форм поведінки. Ідеал здійснюється у вчинках. Невідповідність ідеалу та вчинку приводить до необхідності нового вчинку.

11.3. Аналітична психологія К. Юнга (1875 -1961)

У 1913 р. заснував самостійну школу *аналітичної психології*. Незважаючи на критику ортодоксального (класичного) фрейдизму, він залишається в рамках психоаналізу: провідним у людській психіці та поведінці визнає *несвідоме*.

Юнг тлумачить лібідо не суто сексуально, а як генералізовану енергію. Ця енергія нібито виявляється в рості, відтворенні та в інших видах життєвої активності організму. Він також відкидає ідею Едипового комплексу.

Юнг схвально говорить про психологічні теорії, в яких панівним компонентом визнається підсвідоме, що конфронтує зі свідомим. Він зауважує, що без цього аспекту людину не можна вважати цілісною, реальною істотою, і прямо називає цей бік людської природи «звіром», «звіриною душею». Юнг був прихильником теорії Ніцше про «надлюдину», яка підкоряється темним силам і «долає саму себе». Він писав: *«Воля до влади є таким же великим демоном, як і Ерос, і така ж споконвічна, як і він»*.

На його думку, обидві теорії істинні, тому що неврозу властиві дві протилежні якості, одну з них представлено в теорії Фрейда, а іншу – в теорії Ніцше та Адлера.

Одне з кардинальних питань його психологічної системи – питання про типи життєвих установок. Він приділяє велику увагу проблемі установки і доходить висновку про існування двох людських типів – *інтровертів і екстравертів*. Визнає, що в дійсності такі установки рідко трапляються в чистому виді. Зважаючи на це, Юнг вводить додаткові критерії типологічних відмінностей: вік, стать, активність, емоційність, рівень психічного розвитку, а також 4 орієнтаційні функції свідомості: сприймання, мислення, почуття та інтуїція. Виходячи з цього, він описав 8 груп типологічних відмінностей.

У книзі «Мандри й символи лібідо» Юнг наполягає на спадковості людських уявлень, що панували в далекі стародавні часи і підходить до іншого свого відкриття – ідеї про найглибший шар несвідомого – *архетипів колективного несвідомого*. За визначенням Юнга, *архетипи – це комплекси якихось пережитих подій, які постають фатальним чином, а їхня дія починається в нашому особистому житті* (спирався на ідею Платона про потойбічний світ ідей). Таким чином, постають два шари несвідомого – той, що належить особистості, і той, що властивий колективу, спільноті. Первісні колективні образи є водночас і думкою, і почуттям. Їх уявляють як образи домінуючих законів і принципів, що спрямовують формування пізнавального інтересу людини.

Зв'язки свідомого з несвідомим, переживання цих зв'язків були названі Юнгом *трансцендентною функцією*. Спираючись на реальні та уявні, або на раціональні та ірраціональні дані, вона перекриває розрив між свідомим і несвідомим. Енергія, що виникає внаслідок їхньої взаємодії, виражається у фантазіях, мареннях та сновидіннях.

Уточнюючи зміст колективного несвідомого, Юнг вміщує в ньому не тільки людські функції, а й функції тваринних предків людини. Про існування тваринних рис у людській психіці свідчить, за Юнгом, зміст сновидінь: тваринна символіка в них указує на позалюдське, надособове. Прагнучи показати вирішальний, а саме негативний вплив архетипів колективного несвідомого на психіку людини, він аналізує велику кількість міфів, сказань. Зруйнування негативного впливу архетипів здійснюється ним через процес *індивідуації*, який має привести людину до формування і розкриття її неповторних творчих рис. Індивідуація – складне поняття, що, з одного боку є продовженням розвитку архетипного образу – *тінь* (це все погане в людині, яке не може бути реалізоване нею у зв'язку з соціальними нормами; Юнг вважає тінь джерелом творчості), *аніма і анімус*. З іншого боку, індивідуація має бути запереченням самої архетипності. Мета індивідуації – позбавити «Я» оманливого одягу

персони (маска зумовлює певні стандарти поведінки в певних суспільних ситуаціях; це ті маски, які ми одягаємо, в залежності від виконуваних нами ролей) і сугестивної сили первісних образів. Долаючи ці дві перешкоди, людина підходить до свого істинного стану.

На думку Роменця, перевага принципу автономності у тлумаченні психологічних даних є істотною вадою вчення Юнга, тому що не можна розколювати єдину психіку людини.

11.4. Новий психоаналіз: зміщення акценту з природного на соціальне

Інтерперсональна теорія катарсису **Гаррі Саллівена (1892-1949)** розвилася в рамках психіатрії, але її вагомий доробок мав відношення і до соціальної психології.

Вносить певні корективи у теорію класичного фрейдизму. Лібідо не входить в його систему, секс розглядається в його вузькому значенні, хоч і впливає на психічний розвиток індивіда починаючи з раннього підліткового віку.

Підкреслює соціальний аспект розвитку, хоч і не ігнорує біологічний фактор.

За Саллівеном, головним об'єктом психіатричного виявлення *неврозів та психозів* має бути не психічна структура (розум, особистість і т.д.), а *види поведінки*, які виникають між людьми. Перше міжособистісне відношення постає між дитиною і матір'ю. Звідси і перші дитячі реакції на соціальне оточення.

Саллівен використовує поняття *самості* (було і в Адлера, і в Юнга, коли мова йшла про самість як про певні зв'язки всередині організму), проте надає перевагу системам звичок, які характеризують *інтерперсональні реакції* індивіда. Страх, що виникає у стані напруження, вчить його відрізнити схвальну і несхвальну поведінку.

«*Я- система*» або «*Я-динамізм*» являє собою сукупність таких звичок, які засновуються на схваленні або несхваленні з боку інших.

Визначив три способи досвіду, які реалізуються успішно. Найпростіший спосіб – *прототаксис* – характеризує найбільш ранній невпорядкований досвід дитини, в якому ще немає ні суб'єкта, ні об'єкта, немає уявлення про час і простір. Поступово світ дитини починає набувати рис організованості. Дитина усвідомлює певні звуки (голос матері тощо). Це *паратактичний спосіб*.

Дитина починає застосовувати мову символів до певних об'єктів і людей. Це *синтаксичний спосіб*. На наступних рівнях дитина застосовує логічні засоби міркування, вона усвідомлює, що якщо люди погоджуються з її точкою зору, то спілкування на цій основі легше і спокійніше.

Саллівен виділяє *стадії розвитку*, які відображають генетичний розвиток на основі досвіду взаємодії з певним оточенням. *Дитинство*, як

перша стадія, триває від народження і до того часу, доки дитина набуде певної легкості в мовній діяльності. Дитина пізнає об'єктивний світ, формує інтерес до поведінки людей, навчається витримувати малі напруження, пов'язані з тілесними потребами. Тоді ж починає кристалізуватися *шкала цінностей* щодо людей, яких вона приймає чи не приймає.

Коли ж дитина вже готова перейти від спостережень за сім'єю до спостережень за групами інших дітей, виникають труднощі в *освоєнні цивілізації*. В цей час виникає злість як природна реакція на життєві поразки. Саллівен називає це переживання *способом нейтралізації хвилювань*. Увесь світ вважається вороже налаштованим щодо неї.

Особливий інтерес має до підліткового періоду. Близько 8 років між дітьми виникає дружба, коли друга посвячують у коло своїх таємниць, а він у свою чергу робить те саме. Збіг у психічних особливостях однолітків може стати основою для виникнення певних груп. Саллівен вважає ці відношення справжнім проявом любові у житті дитини в тому розумінні, що все, що задовольняє друга, є також важливим для самої дитини, і вона готова на будь-яку жертву, щоб довести це.

У підлітковому віці одностатева дружба відкриває шлях до *еротичного динамізму*. Саме тут протилежність між позиціями Фрейда і Саллівена стає найгострішою. На думку Саллівена, на цьому ступені виявляється сексуальний потяг, а інтерес спрямовується до протилежної статі. Логічно було б думати, що безкорислива любов цього періоду буде продовжуватись і знайде нову форму в гетеросексуальній поведінці. Проте це дуже рідко трапляється – навіть у періоди змужнілості та повної зрілості (дружба між жінкою і чоловіком).

За основу своєї психоаналітичної теорії поклав *міжособистісні відношення*. На думку Саллівена, у дитини розвиваються *компульсивні механізми*, необхідні для встановлення контакту з соціальним середовищем. Вони згодом складають основу структури характеру дорослої людини. Свідомість зрілого індивіда спирається, за Саллівенем, на несвідомі механізми «Я», так звані *самодинамізми*, і здійснюватиме опір будь-якій загрозі, звідки б вона не йшла. Саллівен вважає, що від між персональних відношень залежить, чи розкриє індивід своє справжнє інтегроване «Я», чи ні. Те, що ми думаємо про себе, залежить від того, що інші думали про нас в роки формування нашої особистості. Все внутрішнє в особистості, таким чином, береться з історії її спілкування з іншими людьми.

Карен Хорні (1885-1952) – відома як дослідниця проблеми, що неврози породжуються культурою. Антагонізм між культурою та індивідом виражається у базовому глобальному страху, що переслідує людину з раннього дитинства. Фрейд і Адлер указали на первісну натуральну агресивність людини, Хорні намагається з'ясувати саме культурні джерела страху людини в лоні культурного оточення.

Отже, висунута нею психоаналітична концепція полягає в пошуку *причини неврозів в рамках соціального середовища*, яке їх спровокувало. Розглядає такі симптоми неврозу:

- 1) низький рівень адаптації до нових умов середовища;
- 2) великий розрив між потенційними можливостями людини і її реальними досягненнями.

Джерелом цих симптомів є почуття тривоги, страху. Воно може проявлятися ще в дитинстві, коли дитина в недостатній мірі оточена любов'ю і турботою батьків. Тривожність може стати стійкою, якщо близькі люди своєю любов'ю не повернуть їй впевненість у собі. Таким чином, потреба в безпеці і свободі від страху, а не сексуальні потяги рухають людською поведінкою.

Незадоволення потреби в безпеці призводить до виникнення у дитини почуття образи та гніву щодо батьків (*базальної ворожості*). Це відчуття вступає в конфлікт із дитячою залежністю від батьків. У результаті цього конфлікту негативні відчуття витісняються. Але і будучи витісненою, базальна ворожість впливає на психіку дитини, наповнюючи її відчуттями безпорадності, страху, любові й провини. Цей комплекс відчуттів отримав назву *базальної тривоги (відчуття самоти і безпорадності перед потенційно небезпечним світом)*.

Етіологія неврозу. На відміну від Фройда, Хорні не вважала, що тривога є необхідним психічним станом. Вона зазначала, що тривога виникає в результаті відсутності відчуття безпеки в міжособистісних стосунках. На думку Хорні, виражена базальна тривога у дитини призводить до формування неврозу у дорослої людини. Щоб упоратися з відчуттям недостатньої безпеки, безпорадності і страху перед навколишнім світом дитина вдається до різних *захисних стратегій*. Виражені в поведінці, ці стратегії «орієнтують» людину на досягнення, «набуття» чого-небудь, тому для їх опису Хорні ще застосовувала термін «*невротичні потреби*».

Учена описала 10 таких стратегій невротичних потреб.

1. *Потреба в любові й схваленні* – виявляється в постійному невтамованому бажанні бути улюбленими й отримувати захоплення з боку інших. Пов'язана з підвищеною чутливістю і сприйнятливістю до критики, яка може розцінюватися як відкидання і вияв недружелюбності.

2. *Потреба в керівництві* – виражається в надмірній залежності від інших людей і боязкості відмови (у близьких стосунках) або самоти. Пов'язана з переоцінкою любові та переконаністю в тому, що любов може вирішити всі проблеми.

3. *Потреба в обмеженнях* – виражається в перевазі чітких вказівок і обмежень, переоцінці ролі порядку в житті. Пов'язана з невимогливістю щодо умов життя, задоволення малим, прагненням підкорятися.

4. *Потреба у владі* – виражається через домінування і прагнення контролювати дії інших, як самоціль; презирство до людських слабкостей.

5. *Потреба в експлуатації інших* – виражається в боязні бути використуваним іншими або страху виглядати безглуздо в їхніх очах. На відміну від випадків «норми», не спостерігаються спроби змінити себе або ситуацію.

6. *Потреба в суспільному визнанні* – виражається в бажанні бути об'єктом захоплення інших; самооцінка надмірно залежна від соціального статусу.

7. *Потреба в захопленні собою* – виражається в прагненні створити прикрашений образ себе, позбавлений недоліків і обмежень. Пов'язана з потребою в компліментах і лестощах з боку інших.

8. *Потреба в честолюбстві* – виражається в сильному прагненні бути найкращим, незважаючи на наслідки; пов'язана зі страхом невдачі.

9. *Потреба в самодостатності й незалежності* – виражається в уникненні будь-яких стосунків, що передбачають які-небудь зобов'язання, дистанціюванні від людей.

10. *Потреба в бездоганності й неспростовності* – виражається в постійних спробах бути морально непогрішним і бездоганим в усіх аспектах, прагненні підтримувати враження непогрішності та досконалості.

К. Хорні вважала, що ці стратегії присутні у всіх людей. Вони допомагають нам упоратися з неминучими в житті засмученнями і розчаруваннями, відчуттями ворожості, знедоленості й безпорадності. Але, якщо здорова людина легко замінює одну стратегію на іншу в ситуації, що змінилася, то *невротик* прагне реалізувати лише одну з наявних стратегій, причому у всіх соціальних ситуаціях. Тобто можемо сказати, що стратегія/потреба має невротичний характер, якщо особистість перетворює її задоволення у спосіб життя.

Хорні розділила цей список потреб на три загальніші категорії. Кожна з цих категорій є стратегією оптимізації міжособистісних стосунків; кожна спрямована на зниження відчуття тривоги, досягнення відчуття безпеки; кожній стратегії відповідає певна орієнтація в стосунках із людьми.

1. *Орієнтація на людей (поступливий тип)* – передбачає залежність, нерішучість і безпорадність, як стиль взаємин. Такій людині необхідно, щоб її потребували, любили, захищали і керували нею. Мета стосунків, у яких вони задіяні, – уникнути відчуття самоти й непотрібності. Проте під маскою люб'язності й залежності можуть ховатися пригнічена ворожість, прагнення поводитися агресивно.

2. *Орієнтація від людей (відособлений тип)* – характеризується відсутністю зацікавленості в людях, уникненням тісних міжособистісних стосунків. Для таких людей характерні прагнення до відокремленості, незалежності й самодостатності.

3. *Орієнтація проти людей (ворожий тип)* – це такий стиль поведінки, для якого характерні домінування, ворожість до інших людей і прагнення їх експлуатувати. Життя розглядається як боротьба всіх проти всіх. Вся поведінка спрямована на підвищення власного престижу, статусу або задоволення особистісних амбіцій.

Як і невротичні потреби, такі міжособистісні орієнтації різною мірою використовує кожна людина в життєвих ситуаціях. Проте, як і у попередньому випадку, здорова людина здатна гнучко змінювати орієнтації згідно зі змінними обставинами і залежно від своїх цілей. Невротик не може зробити адекватний вибір і прагне використовувати лише одну з наявних орієнтацій. Крім того, і у здорової людини, і у невротика ці орієнтації суперечать одна одній.

Проте у здорових це протиріччя не містить такий емоційний заряд, як у невротиків, завдяки гнучкому використанню всіх трьох орієнтацій. *У невротиків воно стає основою базального конфлікту.*

Базальний конфлікт невротика полягає в протиріччях у стосунках, які у нього виникають з іншими людьми. Породжується цей конфлікт несумісними типами орієнтацій, складових ядр неврозу. Орієнтації невротика негнучкі, не відповідають ситуації, що змінюється; одна з орієнтацій регулярно використовується, останні пригнічуються.

Людина намагається здолати цей конфлікт, використовуючи різні шляхи. По-перше, вона може пригнічувати певні сторони своєї особистості, актуалізуючи протилежні риси до пригнічуваних.

По-друге, людина може створити таку дистанцію між собою та іншими, яка перешкодить виникненню конфлікту.

По-третє, людина може створити образ себе, що ідеалізується, який сприйматиметься як реальне «Я». Образ, що ідеалізується, додає реальну впевненість у собі і реальну гордість.

Наступний варіант уникнення базального конфлікту – *екстерналізація* його (*сприйняття внутрішніх процесів, начебто вони виникали поза людиною*), проекція власних недоліків, перенесення відповідальності за стосунки на інших людей. Інші варіанти уникнення конфлікту – виборча «сліпота» щодо найбільш явних протиріч, фрагментація життя на окремі частини, суворий самоконтроль тощо.

Наслідками незадоволених базальних конфліктів можуть бути *страхи*. Один із найбільш поширених – страх руйнування захисних утворень (страх божевілля, загибелі тощо). Інші види страхів, пов'язані з базальним конфліктом, – страх викриття (захисний прийом), страх власних змін тощо. Страхи утворюють перешкоди на шляху вирішення базального конфлікту й інтеграції особистості, тому під час лікування неврозів, вважала К. Хорні, обов'язкова робота зі страхами пацієнта.

Ще один наслідок незадоволеного базального конфлікту – «збіднення особистості». К. Хорні розуміла під цим терміном відчуття слабкості, нерішучості, спустошеності, внутрішню напругу, відчуження від власного «Я» тощо. Це призводить пацієнта до зниження рівня щирості й зростання егоцентризму.

Хорні зображує *порочне коло соціальної поведінки*, де власні невдачі поєднуються з почуттям заздрості щодо більш успішних, більш забезпечених осіб. Ця заздрість може бути виявлена чи пригнічена під тиском страху.

Хорні розвиває ідею про замкнений цикл людської поведінки, що повертається до вихідної позиції – страху та конкуренції. Тут навіть більше трагізму в оцінці культури, цивілізації, ніж у Фрейда. Якщо той не виключав перемогу Ероса над Танатосом, то Хорні зовсім відкидає Ерос. Місце Танатоса посіли первісний страх і конкуренція. Ніякі позитивні сили їм не протиставлено.

Ерік Фромм (1900-1980). Компоненти психоаналітичної творчості були запозичені ним у Достоєвського, Фрейда і Адлера. Жодних позитивних моментів у людській поведінці він не виявляє. Соціальний характер людини має головні цілі в тому, щоб добитися творчої індивідуалізації через свободу своєї діяльності. Проте, отримавши свободу, людина певною мірою відчуває свою самотність у конкурентній боротьбі. Людина винаходить певні форми втечі від нестерпної свободи – форми так званої *ескіпації* (*авторитарна залежність, деструктивізм*).

Погляди Фромма – суперечливі й еклектичні. Це спроба зблизити марксизм і фрейдизм. У Фрейда Фромм запозичує і далі розвиває вчення про несвідоме. Спільне у К. Маркса і Фрейда він бачить у тому, що вони звільнили людину від ілюзій, ніби свідомість керує поведінкою людини і всесвітньою історією. Розходження між ними в тому, що Маркс був оптимістом, вірив у прогрес, можливість удосконалення людини. А Фрейд був скептиком і в людській історії вбачав трагічний смисл.

Фромм намагався вирішити проблему співвідношення в людині соціального та психічного. Зв'язок цей він уявляє через *соціальний характер* людини як її *соціальне несвідоме*. Несвідоме, за Фроммом, це вся людина мінус та її частина, яка виражає суспільну природу людини, злитої з космосом, включаючи рослини, тварин, дух, його минуле і майбутнє. На противагу цьому свідоме виявляє соціальну природу людини, показує її обмеженість рамками історичної ситуації. Несвідоме виявляється своерідною первісною властивістю людини; її гуманістичні якості часто спотворюються в ході соціально-історичного розвитку.

Фромм цікавиться трансформаціями *смыслу свободи* в сучасному світі.

Вона центральна в усій його теорії. Фромм твердить, що його вчення допомагає конкретно поставити проблеми добра і зла та свободу вибору.

Фромм вказує на те, що в первісному суспільстві людина рятувалася, ідентифікуючи себе з групою. В часи Середньовіччя безпека гарантувалася тим, що кожен знав своє місце в соціальній системі. Відродження зруйнувало стабільність: людина отримала свободу, яка давала їй можливість самостійно обирати мету й шляхи її досягнення та звітуватись за це лише перед собою. Така ситуація забрала в людини безпеку, посилила її залежність від інших. Тому виникають *механізми втечі від свободи*. Серед них є такі: *садизм* (прагнення до необмеженої влад над іншими), *мазохізм* (прагнення підкорятися), *деструктивізм* (прагнення зруйнувати світ, щоб він не зруйнував індивіда) і *конформізм* (узгодженість поведінки з соціальними нормами, яка виключає оригінальність).

Фромм зауважує: *свобода відшукується у підкоренні собі іншого: людей, природи. І в цьому найважливіший сенс осмислення свободи. Відносно мене інші несвободні, тому я маю підставу відчувати себе вільною істотою, хоч об'єктивно кожна істота, в тому числі гомосап'єнс, водночас є вільною і залежною.*

На думку Фромма, сутність людини може бути представлена не через іманентну субстанцію, а як протиріччя, нерозривно властиве людському буттю. Це протиріччя виявляється у двох формах.

По-перше, за своєю природою людина – це тварина. Але її біологічної природи (інстинктів) недостатньо для виживання. Вона може вижити, лише виробляючи матеріальні блага, задовольняючи свої потреби і розвиваючи культуру.

По-друге, людина – це єдина тварина, що володіє інтелектом і самосвідомістю. Відтак, вона знаходиться одночасно усередині природи (як жива істота) і поза нею (оскільки може усвідомити себе окремо від природи). Це усвідомлення себе робить людину чужою в світі і сповненою страху. Така унікальна ситуація визначає основні пристрасті і бажання людини. *Людина, на думку Фромма, – це єдина тварина, для якої її існування є проблемою; вона повинна її вирішити, цього їй не уникнути.*

Людина може реалізувати в своєму житті два варіанти вирішення цього протиріччя, які стають *модусами (способами) її існування: Мати або Бути.*

Мати – означає звернутися до власних інстинктивних прагнень і біологічних потреб, що виникають з інстинкту самозбереження. Задоволення примітивних потреб здійснюється переважно у формі накопичення матеріальних благ, що приносить людині відчуття ілюзорного благополуччя і самодостатності. Ілюзорного тому, що це життя «відриває» людину від інших людей, від соціуму, і врешті-решт від власного «Я». А без цього справжня реалізація себе, щастя і самодостатність неможливі.

Бути – означає віддавати, жертвувати собою заради інших. Ця тенденція знаходить силу в специфічних умовах людської екзистенції. Зміст людської історії – це безперервне прагнення людей знайти себе, реалізувати ті потреби, які визначають їх екзистенціальну суть. Суспільство може сприяти розкриттю цього потенціалу, але може і перешкоджати розвитку цих внутрішніх спонукань. У результаті такої дії особистість або розвивається (*синдром зростання*), або деформується (*синдром розпаду*).

Питання для самоконтролю

1. Психоаналіз як аналіз несвідомого післядії.
2. Наукові та історико-соціальні передумови виникнення фройдизму.
3. Розвиток вчення про несвідоме у А. Адлера і К. Г. Юнга.
4. Анатомія невротичної особистості К. Хорні.
5. Гуманістичний психоаналіз Е.Фромма.

Тема 12. Розвиток біхевіоризму

12.1. Загальна характеристика біхевіоризму

Методологія біхевіористської концепції була закладена американським ученим **Д. Вотсоном (1878-1958)**, у роботі якого «Світ, як його бачить біхевіорист» (1913), новий напрямок вперше заявив про себе. Проте перше експериментальне вивчення зв'язку (конекції) між стимулом і реакцією, що стало ядром дослідницького методу біхевіоризму, з'явилося раніше і було здійснено **Е. Торндайком (1874-1949)**. Торндайк, строго кажучи, ще не належав до цього напрямку і розробляв свої експерименти, орієнтуючись переважно на близький до біхевіоризму функціоналізм. Але саме ці роботи, відкриті ним методики та закони стали провідними у роботах біхевіористів. Це дає підстави зарахувати концепцію Торндайка до біхевіоризму. В своїй першій експериментальній роботі він досліджував дітей дошкільного віку. Метою дослідження було підвищення чутливості дитини за допомогою підкріплення. Досліди показали, що заохочення цукеркою дає бажаний результат.

Як вже було сказано, біхевіоризм зробив предметом свого дослідження поведінку, з чим пов'язана і нова назва психології (*behavior* – поведінка). При цьому під *поведінкою* розумілася *система реакцій організму, що об'єктивно спостерігається, на зовнішні і внутрішні стимули*. Така зміна предмета дослідження пояснювалася завданням зробити психологію об'єктивною наукою. Це прагнення відповідало духу часу і стало причиною *методологічної кризи психології*, про яку вже говорилося вище. Після функціоналістів біхевіористи вважали, що необхідно вивчати цілісні реакції

організму як функції, створені задля забезпечення якогось процесу чи досягнення певної мети. Недарма і Чиказька, і Колумбійська школи функціоналізму стали фундаментом появи концепції біхевіоризму.

Аналізуючи розвиток психології, Вотсон прийшов до думки про те, що прямого та об'єктивного методу дослідження внутрішнього змісту психіки, змісту свідомості не існує. Тому він висунув ідею необхідність переглянути завдання психології, яка може ставити собі за мету стати об'єктивною і експериментальною наукою, яка має об'єктивний метод дослідження основного предмета. На думку Вотсона, необхідно переглянути цей предмет, замінивши його тим, який буде пов'язаний з психічною сферою людини і одночасно доступний об'єктивному спостереженню та експериментальному дослідженню. Саме таким предметом і служить поведінка, яка, як довели у своїх роботах А. Бен, Г. Спенсер, І. М. Сеченов та інші вчені, є такою самою складовою психіки, як свідомість. Дотримуючись цих теорій, Вотсон доводив, що поведінка є єдиний об'єкт, доступний вивченню, тому психологія повинна виключити свідомість зі свого предмета, залишивши у ньому лише поведінку.

12.2. Класичний біхевіоризм Дж. Вотсона

Дж. Вотсон (1878-1958) – вважається класичним біхевіористом. У статті «Психологія, якою її бачить біхевіорист» виклав програму нової психології. Вважав, що слід відмовитися від суб'єктивної психології і взятись до аналізу об'єктивної поведінки людини, яка може бути неодноразово перевірена, описана математично.

В дусі класичної формули біхевіоризму: стимул – реакція, Вотсон намагався побудувати теорію, що могла б прогнозувати поведінку людини та керувати нею. Крім того, на основі біхевіоризму можна буде побудувати нове суспільство, вважав Вотсон. Він заперечував свідомість, суб'єктивне – те, що було предметом інтроспективної психології. Усупереч сподіванням Вотсона біхевіоризм виявився у практичному сенсі зовсім безпорадним. Дослідженню, за Вотсоном, підлягає лише те, що лежить на поверхні об'єктивного спостереження. Визначаючи реакцію на основі стимулу, виявилось, що при одному й тому самому стимулі реакції не повторюють одна одну. Тобто біхевіоризм стикається з фактом неможливості передбачити поведінку, що і було основним його постулатом.

Ідея про те, що в основі розвитку поведінки лежить формування нових зв'язків між стимулами і реакціями, привела біхевіористів до переконання, що провідним фактором у процесі генези є соціальне, навколишнє середовище. Цей підхід, названий соціогенетичним (на відміну біогенетичного, у якому провідним чинником виступає спадковість), отримав найповніше втілення саме у класичному біхевіоризмі. Роботи Вотсона показали, що в психіці практично немає

вроджених поведінкових актів, крім кількох інстинктивних рухів (смоктальний, хапальний і т.д.). На цих кількох рефлексах і вибудовується весь зміст психічного життя. Таким чином, формування психіки, змісту свідомості відбувається в процесі життя людини під впливом тієї інформації про стимули та найбільш адекватні реакції на них, які постачає середовище. При цьому з усіх можливих реакцій відбираються та закріплюються ті, що сприяють кращій адаптації, пристосуванню до середовища. Отже, адаптація у цій школі, як й у функціоналізмі, є головною детермінантою, визначальною напрям психічного розвитку.

Сам психічний розвиток, таким чином, ототожнюється з навчанням, тобто з будь-яким придбанням знань, умінь, навичок, не тільки спеціально формуються, а й виникають стихійно.

Виходячи з того, що навчання залежить переважно від умов життя, тобто від стимулів, що постачаються середовищем, біхевіористи відкидали ідею вікової періодизації, доводячи, що немає єдиних для всіх дітей закономірностей розвитку на цей віковий період. Доказом служили дослідження навчання дітей віком різного віку, які показали, що у цілеспрямованому навчанні вже дво-трирічні діти вміють читати, писати і навіть друкувати на машинці. Значить, періодизація залежить від середовища, і яке середовище, такі і закономірності розвитку конкретної дитини.

Проте неможливість створення вікової періодизації не виключала, з їхньої точки зору, необхідність створення функціональної періодизації, яка б дозволила вивести етапи навчання, формування певної навички. З цієї точки зору, етапи розвитку гри, навчання читання або плавання є функціональною періодизацією.

Роботи **Торндайка і Вотсона** започаткували велику кількість експериментів, що вивчають різні аспекти формування поведінки. Ці дослідження показали, що не можна пояснити все психічне життя виходячи зі схеми $S > R$, неможливо зовсім не враховувати внутрішній стан живої істоти. Це призвело до модифікації класичного біхевіоризму і появи так званого *необіхевіоризму*, в якому з'являються внутрішні змінні, які пояснюються по-різному різними вченими (когнітивні карти, потреби і т.д.). Ці різноманітні змінні і змінюють реакції живої істоти залежно від його стану, спрямовуючи досягнення потрібного результату.

Модифікація класичного біхевіоризму була пов'язана і з тим, що соціальна поведінка, яка також стала предметом дослідження, потребувала нового методу, оскільки не могла вивчатися на тваринах. Це призвело до виникнення *соціального біхевіоризму*, що розглядав рольову поведінку людини у соціумі. Аналіз факторів, що впливають на інтерналізацію ролі, варіативність її виконання різними людьми, також довели неспроможність положень, що ігнорували мотиви та очікування людей.

12.3. Необіхевіоризм

Необіхевіоризм – напрямок у психології, представники якої роблять спробу подолати прямолінійність і спрощену схему класичного біхевіоризму.

За **Е.Толменом**, поведінка людини пояснюється не осередком «стимул – реакція», а *мотивованим процесом*, спрямованим до певної мети. Під назвою *проміжних перемінних* (*потреби, установки, значення, антиципація та ін.*) цей процес опосередковує реакцію організму на середовище.

К. Галл здійснив спробу моделювати умовнорефлекторну діяльність для побудови системи, яка змогла б виявити можливість навчатися методом «*спроб і помилок*». На відміну від Толмена, Галл визнав проміжні перемінні реальним фактором, а не операціоналістською побудовою експериментатора. Таким фактором стала *навичка*. Тому вихідний поведінковий акт визначається як навичка, стан нервової системи (SHR). Іншими проміжними перемінними виступають фізіологічна потреба (SFR), гальмування та ін. Енергетичний аспект перемінних Галл пов'язував з інформаційним. Характерною для Галла є спроба причинного пояснення психічних закономірностей.

Теорії **Б. Скіннера** властиве заперечення потреби як у поняттях нейродинаміки, так і в поняттях проміжних перемінних. Для отримання позитивного психологічного знання досить буде фіксації функціональних залежностей між стимулом і реакцією.

12.4. Ідея мети Е.Толмена

Е. Толмен (1886 – 1959) висловив ідею мети в поведінці, узагальнивши свої дослідження в книзі «Доцільна поведінка у тварин і людини» (1932). Мета стає головною категорією його психологічної системи. *Поведінка* здійснюється доти, вважав Толмен, доки не досягається *мета*. Правда, як біхевіорист, Толмен не цікавився переживаннями тварин в лабіринті, коли вона шукає мету. Стосовно людини він займав таку саму позицію. Суб'єктивне, суто особистісне не може бути предметом науки. Описати відчуття червоного як такого не можна. І все ж до інтроспективної психології Толмен був менш негативно налаштований, ніж інші біхевіористи, і включав до своєї системи поняття гештальтпсихології та психоаналізу.

При цьому в своїх головних позиціях Толмен прагнув не робити компромісів, хоча поняття *проміжних перемінних*, тобто перемінних, що опосередковують стимул і реакцію, є типовим компромісом. Ці поняття мають виправдати введення ідеї доцільності. Більше того, вони мають розкрити зміст мети. Правда, вже в самому стимулі виступає ідея мети. Адже реакцію спрямовано на стимул – у позитивному чи негативному

сенсі, – щоб засвоїти його, перетворити, зруйнувати. Толмен лише продовжив аналіз поведінки Вотсона. Зміна подразника відповідно до мети, природно, вимагала ввести ще цілу серію перемінних: експериментальних або поведінкових. Проміжний процес мав змінюватися разом з експериментальними перемінними, щоб дати початок поведінковим перемінним.

Відступ від класичного біхевіоризму виявився також у застосуванні Толменом поняття «цінність». Воно передбачає те, що об'єкти мети розташовуються в порядку надання переваги, який визначається минулим досвідом індивіда. У своїй когнітивній теорії навчання Толмен твердив, що організм будує розумне знайомство з проблемною ситуацією.

Обмежені можливості вивчення складних форм людської поведінки призвели до внутрішнього розладу поведінкових шкіл. В Радянському Союзі це відбулося порівняно швидко, і рефлексологія відійшла від психології. У США поведінковий напрям здійснив тривалу, але малопродуктивну еволюцію, обмежившись здебільшого дослідженнями процесу навчання у тварин або ставши опорою соціальних наук.

12.5. Оперантна поведінка Б.Скіннера

Другим після Галла провідним необіхевіористом вважається **Беррес Скіннер (1904-1990)**. Він переконливо дотримувався крайньої біхевіористської позиції, згідно з якою «суб'єктивні сутності», такі як розум, мислення, пам'ять, не існують зовсім, а є лише «вербальними конструктами», в які людська раса потрапила з розвитком мови.

Теорія, яку прагнув створити Скіннер, мала підсумувати його однібічні дослідження: все, що ми робимо і чим ми є, детерміновано нашою історією *нагород і покарань*.

На думку Скіннера, необхідно знати зовнішні причини поведінки та її результати, які можна спостерігати. Тільки виходячи з таких припущень можна дати зрозумілу картину активності організму як *поведінкової системи*.

Важливим внеском Скіннера в поведінкознавство є його концепція *оперантного зумовлення*. Підкріплювальний рух приводить до оперантного зумовлення. При підкріпленні серії невеликих випадкових рухів експериментатор може «створювати» поведінку тварини. Таким чином можна побудувати оперантну поведінку, яка ніколи не з'явилася би в репертуарі організму іншим чином.

Скіннер уподібнив оперантне тренування тварин, птахів дитячому навчанню розмовляти, співати, танцювати, грати, а з часом і всьому репертуару поведінки, створеному із дрібних ланок простих поведінкових актів. Він вважав, що оперантна поведінка може бути більш ефективною для навчання ніж традиційні методи. *Складні предмети можна*

розчленувати на прості кроки в логічній послідовності; студентам можуть бути поставлені запитання, і викладачеві слід відразу відповісти, чи їхні відповіді правильні. Тут наявна підкріплена поведінка через знання.

Скіннер також мав успіх у розкритті причин *розумових і емоційних розладів*. Система підкріплень для невеликих змін у бік здоров'я дає можливість змінити поведінку пацієнта. Цей прийом назвали *«поведінковою модифікацією»* (депресивна жінка – відмова їсти і пити – кімната без комфорту – поїла – повертали певні предмети комфорту).

У своїх працях Скіннер також показав неспроможність методології біхевіоризму як цілком об'єктивної науки, оскільки ігнорування проміжної змінної, тобто свідомості та несвідомого, не давало повного уявлення про поведінку, а введення цієї змінної знижувало точність дослідження. Так, уже в новий період вчені приходили до думки про складність (навіть неможливість) повністю та об'єктивно вивчити, пояснити психічне. Труднощі, які постали як перед біхевіоризмом, так і іншими напрямками, привели вчених останніми роками ХХ в. до думки про необхідність з'єднати досягнення біхевіоризму з відкриттями інших шкіл, створивши знову загальну, синтетичну психологію.

Основні теорії біхевіоризму

<i>Вчений</i>	<i>Предмет та завдання дослідження</i>	<i>Основні результати</i>
Е. Торндайк	Експериментальне дослідження умов та динаміки навчання шляхом аналізу способів вирішення завдання у проблемній скриньці	Закони освіти конекції (зв'язку), тобто закони навчання. Метод навчання шляхом проб та помилок
Д. Вотсон	Вивчення поведінки, аналіз її формування шляхом утворення зв'язку S-R. Спостереження за природним становленням поведінки, емоцій, понять, мовлення	Доказ при життєвості освіти основних знань, умінь, переживань людини та можливості вплинути на їх зміст
Е. Толмен	Вивчення діяльності системи організм-середовище, формування цілісного, молярного підходу до проблеми поведінки	Внутрішня змінна, опосередкований зв'язок S-R, поняття про когнітивні карти та латентне навчання
К. Халл	Формування гіпотетико-дедуктивного підходу до вивчення поведінки, аналізу факторів, що впливають на характер зв'язку S-R	Поняття первинного та вторинного підкріплення, закон редукації напруги
Б. Скіннер	Розробка методів цілеспрямованого навчання, управління та корекції поведінки. Вивчення оперантної поведінки	Закони оперантної навчання, програмоване навчання, методи корекції поведінки
Д. Мід	Дослідження соціальних взаємодій, що лежать в основі освіти «Я»	Поняття ролі та системи ролей як основи особистості, розкриття ролі гри та очікувань оточуючих у становленні «Я»
А. Бандура	Дослідження соціального навчання, вивчення механізмів формування соціальної поведінки та наслідування, а також способів корекції поведінки	Поняття непрямого підкріплення, розкриття ролі моделі наслідування, дослідження самоефективності, що впливає на регуляцію персональної поведінки

Питання для самоконтролю

1. Розуміння психології як науки про поведінку: Дж. Уотсон. Проблема поведінки і процесу навчання.
2. Необихевіоризм Е. Толмена і його вчення про проміжні змінні.
3. Оперантний біхевіоризм Б. Скінера.
4. Соціально-когнітивний біхевіоризм: Альберт Бандура, Джуліан Роттер.

Тема 13. Гуманістична психологія

13.1. Наукові передумови виникнення гуманістичної психології

В 60-ті рр. ХХ ст. в американській психології виник новий напрям, що отримав назву гуманістична психологія, чи «*третя сила*». Цей напрям на відміну від неофрейдизму чи необихевіоризму, не був спробою ревізії чи адаптації до нових умов певної вже існуючої школи. Навпаки, гуманістична психологія як «третя сила» мала намір вийти за межі ділеми біхевіоризм-психоаналіз, відкрити новий погляд на природу психіки людини.

Основні принципи гуманістичної психології:

- 1) підкреслення ролі свідомого досвіду;
- 2) переконання в цілосному характері природи людини;
- 3) акцент на свободі волі, спонтаності і творчій силі індивіда;
- 4) вивчення всіх факторів і обставин життя людини.

Витоки гуманістичної психології (тобто передумови лежать у більш ранніх психологічних концепціях):

- Брентано: його критика механістичності наукового підходу в психології, наполягання на необхідності переважаючого звернення до свідомого;

- О. Кюльпе: довів, що далеко не весь зміст свідомого може бути зведено до елементарних форм і пояснено в термінах «стимул-реакція».

- В. Джемс: наполягав на необхідності звернення до сфери свідомого і врахування цілісного характеру психіки людини.

- Гештальт-психологи також підкреслювали необхідність цілісного підходу до вивчення свідомості.

- К. Хорні, А. Адлер, Е. Еріксон і Г. Олпорт наполягали на тому, що людина – істота перш за все свідомо і наділена свободою волі, сутність її в свободі і здатності самій бути причиною своєї поведінки. Людину характеризують не тільки події минулого, а й цілі і надії на майбутнє. Вони відмічали в людині перш за все її творчі здібності самій формувати своє Я.

В цілому можна сказати, що всі ці напрямки втілюють своєрідний новий дух часу. Поява гуманістичної психології відображала зростаючу невдоволеність механістичним і матеріалістичним характером всієї західної культури в цілому. Це так звана контр-культура 60-х створювалась недоученими студентами, більш відомими як хіппі. Багато з них вживали галюциногенні наркотики, які мали їх віднести у вищі сфери свідомості. Як певна культурна група, вони поділяли деякі загальні цінності, сумісні з основними положеннями гуманістичної психології: орієнтація на реалізацію особистості, віра в можливість самовдосконалення людини, орієнтація на теперішній момент, гедонізм і тенденція до максимального саморозкриття людини.

Гуманістична психологія як *«третьа сила»* протиставляла себе двом напрямкам – психоаналізу (критика елементів жорсткого детермінізму у фрейдівському психоаналізі: перебільшення ролі несвідомого і, відповідно, недостатня увага до свідомої сфери, а також переважаючий інтерес до невротиків і психотиків, а не до людей з нормальною психікою) і біхевіоризму (заперечення уявлення біхевіоризму про людину як істоту, чия поведінка будується лише на основі детермінізму і повністю визначається стимулами зовнішнього середовища. *Ми – не лабораторні щурі і не роботи, людину не можна повністю об'єктивувати, прорахувати і звести до сукупності елементарних актів типу «стимул-реакція»*). Послідовники нової наукової школи мали намір «вийти» за межі дилеми «біхевіоризм – психоаналіз» і відкрити новий погляд на природу психіки людини.

Серед ранніх попередників гуманістичної психології можна назвати Ф. Бреннано (критика механіцизму і прагнення розглядати свідомість як молярний феномен), О. Кюльпе і В. Джемса. У межах гештальтпсихології також простежувалася тенденція розглядати свідомість як «законну» і плідну для психології сферу дослідження. Ідеї, що лягли в основу гуманістичної психології, виникали також у межах психоаналізу. Адлер, Хорні, Еріксон, Фромм протилежно поглядам Фрейда також наполягали на тому, що людина насамперед – істота, свідомою і наділена свободою волі. Ці психоаналітики бачили суть людини в її свободі, спонтанності й здатності самій бути причиною своєї поведінки. Людину характеризують не лише події минулих років, але і її цілі та надії на майбутнє. Ці теоретики підкреслювали у людині здатність створювати власне «Я» і насолоджуватись своїм життям.

Загалом усі ці ідеї відображали своєрідний дух того часу – зростаюче незадоволення механістичним і матеріалістичним характером західної культури, ідеї добра, свободи, миру і ненасильства, тісно пов'язані з контркультурою хіппі.

13.2. Основні положення гуманістичної психології

У доповіді асоціації гуманістичної психології вказувалося, що гуманістична психологія вивчала ті здібності і можливості людини, які не аналізували ні представники позитивізму, ні біхевіоризму, ні психоаналізу, а саме – любов, творчість, розвиток, сенс життя і так далі. Це – психологія, метою вивчення якої є здоровий творчий індивід. За словами Шарлоти Бюлер: *«гуманізм передбачає вивчення людини-індивіда як цілісності, а не як сукупності її якостей і вчинків. Це робиться для того, щоб допомогти людині стати щасливішою. З етичної точки зору гуманізм означає встановлення таких правил життєдіяльності, які ґрунтуються швидше на потребах людини, ніж у нижчих тварин, законах неживої природи або заповідях Бога»*. Основні принципи гуманістичної психології:

1. Хоча людське буття має межу, людина завжди володіє свободою і необхідною для неї незалежністю.

2. Найбільш важливим джерелом інформації є екзистенціальний стан людини, її суб'єктивний психічний досвід, доступний їй через її усвідомлення ситуації «тут і тепер».

3. Людська природа визначається не тим, що робить людина, а тим, як вона усвідомлює своє буття; її природа ніколи не може бути визначена повністю, вона завжди прагне до безперервного розвитку, до повної реалізації можливостей людини.

4. Людина єдина і цілісна. Ця цілісність «Я» створює унікальний характер переживань кожної людини. У людині неможливо розділити органічне і психічне, усвідомлюване і неусвідомлюване, почуття і думку.

5. Свідомість людини не може зводиться ні до її основних потреб і захистів (як у психоаналізі), ні до поведінкових феноменів (як у біхевіоризмі).

Етичні постулати гуманістичної теорії:

1. У житті людина відповідає за свої вчинки.

2. Людські взаємини повинні ґрунтуватися на визнанні внутрішнього суб'єктивного світу один одного і того, що кожна людина – творець свого життя.

3. Кожна людина живе лише «тут і тепер» і саме вона суттєва для буття.

Для людей, що засвоїли гуманістичну етику, характерний пошук досвіду, який призводить до розвитку особистості. Тому в практичному аспекті основна тема гуманістичної психології – використання внутрішнього досвіду організму для вивчення і зміни її особистості. Наслідком цього положення є переосмислення всієї дослідницької парадигми. Дослідницька парадигма ґрунтується на зіставленні наукового (scientific) і заснованого на досвіді (experiential) підходів до вивчення людини. Гуманістична психологія (найперше Карл Роджерс) спирається на

другий підхід. Згідно з цим підходом, наука існує лише в людині. Це те, що суб'єктивно приймається членами наукового співтовариства. Наукове знання зароджується (творчий період), розвивається, передається і використовується людьми, на основі їх суб'єктивного досвіду. Прийняття або неприйняття нового знання, вибір теми, методу дослідження тощо завжди залежить від конкретних людей. Тому наука, як і психотерапія та інші аспекти життєдіяльності, бере початок у внутрішніх органічних переживаннях, які можуть бути передані лише частково і відносно неповно. Використання наукового результату – також суб'єктивний вибір. Наука сама собою ніколи не маніпулює, не контролює і не деперсоналізує. Це роблять лише люди. Що більше людина закривається від свого суб'єктивного досвіду захисними реакціями, то більша ймовірність антисоціального використання науки. Що відкритіша людина своїм переживанням, то вища ймовірність того, що вона використовує результати наукових досліджень у творчих цілях. Відтак наука – це не щось безособистісне, а лише людина, яка формує образ навколишнього світу, спираючись на деякі загальноприйняті правила і свій життєвий досвід.

Категорія особистості основна в гуманістичній психології. Вона виражається за допомогою системи понять, що охоплюють: а) поняття, що визначають спосіб існування людини як особи; б) поняття, що виражають уявлення про цілі існування людини як особистості; в) поняття, що визначають умови і засоби досягнення тих цілей.

Особистість розглядається як відкрита система. Йдеться про наявність у людини здібностей до зміни і розвитку у взаємодії з довкіллям. Ця зміна є способом адаптації відкритої особистості до її довкілля, тоді як прагнення до стабільності – відмінна риса «закритої особистості».

«Відкрита» особистість означає те, що вона не існує поза системою своїх виборів, вона ними створюється. Особистість – це проект, вкорінений у біологічній природі людини, можливість, яка не завжди реалізована. Міра реалізації цього «проекту» – міра відповідальності людини за свою долю. Особистість – це одночасно і активне, і потенційне. Є відмінність між тим, хто людина є, і тим, ким вона хоче і може стати. Виявлення потенціалів особистості гуманістична психологія вважає одним із найважливіших своїх завдань, прагнучи не лише описати спосіб набуття людиною досвіду, але і вирішити питання щодо його розширення, збагачення і осмислення.

Гуманістична психологія вирізняє три потенціали, без реалізації яких не можна говорити про власне особистісний спосіб існування:

а) творчий потенціал людини. Це одне з найважливіших уявлень про людину в гуманістичній психології. Креативність властива кожній людині і виявляється не лише в тому, що прийнято вважати творчістю, але у всіх формах самовираження особистості;

б) Здатність до автентичного існування – це існування, в якому людина досягає ідентичності своєї природи.

Мотивація як структурне та ієрархічне утворення становить найзначніший аспект способу існування людини як особистості. Згідно з теорією **А. Маслоу**, людські мотиви природжені і можуть бути систематизовані у вигляді висхідної ієрархії:

- 1) основні фізіологічні потреби;
- 2) потреба в безпеці;
- 3) потреба в любові й приналежності;
- 4) потреба в самоповазі;
- 5) потреба в самоактуалізації особистості.

Ця схема ґрунтується на припущенні, що домінуючі потреби нижчого рівня мають бути задоволені, перш ніж індивід зможе усвідомити вищі потреби: коли одна потреба задовільняється, інша, вища виникає, усвідомлюється і стає реальною. Для Маслоу ця схема була основним принципом, що визначає мотивацію людини. Маслоу стверджував, що ієрархія потреб доволі широка, і що вище особистість здатна піднятися в цій ієрархії, то більше в ній індивідуальності, то вона ближче до власне людського способу існування й психологічного здоров'я. Маслоу визнавав, що можливі відхилення від цієї ієрархії мотивів. Він зазначав, що творчі особистості можуть розвивати й виражати свій талант, незважаючи на серйозні труднощі і соціальні проблеми. Деякі люди можуть створювати власну ієрархію потреб завдяки особливостям своєї біографії, наприклад, надавати пріоритет потребам пошани і самоповаги перед потребою любові тощо.

Маслоу стверджував, що потреба ніколи не буває задоволена повністю. Потреби частково збігаються, і людина може бути одночасно мотивована на кількох рівнях потреб.

На відміну від Маслоу, який розглядав мотиваційну сферу особистості у вигляді складної ієрархічної структури, **Карл Роджерс** постулював існування єдиного мотиву, що визначає поведінку людини. Згідно з теорією Роджерса, поведінка людини спонукає і регулюється об'єднувальним мотивом, який він назвав тенденцією до актуалізації. Тенденція актуалізації, за висловлюваннями Роджерса, універсальна для всіх форм життя – вона властива всьому живому. На різних рівнях організації життя (рослини, тварини, людини) вона набуває різних форм. На нижчих рівнях організація життя виражається в прагненні збереження свого організму, а також в його (організму) зростанні, розвитку і постійному оновленні. На рівні особистості тенденція актуалізації виражається в прагненні людини реалізувати свій потенціал і стати повноцінно функціонуючою особистістю. Такі поняття, в яких відображено уявлення про особистісний спосіб існування, розроблені в

межах гуманістичної психології. Зауважимо, що поняття самоактуалізації посідає центральне місце в уявленнях про цілі існування людини як особистості.

Однією з основних цілей і цінностей особистісного способу існування є самоактуалізація. Поняття самоактуалізації не лише формує уявлення про спосіб існування, але і може бути розглянуте як уявлення про кінцеву мету здорової особистості. Самоактуалізація – не лише кінцевий стан, але і процес реалізації людиною своїх можливостей.

К. Роджерс зазначав, що в результаті самоактуалізації виникає *«повноцінно функціонуюча людина»*. Цей термін використовувався Роджерсом для позначення людей, які реалізують свій потенціал, розвивають свої здібності й адекватно сприймають себе і навколишній світ.

Роджерс визначив основні межі, властиві повноцінно функціонуючим особистостям.

1. Здатність до переживання – це здатність слухати себе, відчувати всі переживання, не відчуваючи при цьому провини або загрозу.

2. Повноцінно функціонуюча людина намагається досягти цілковитого пізнання себе і свого внутрішнього досвіду. Вона відкрита цьому досвіду, тобто здатна сприймати його без захисних реакцій. Її уявлення про себе відповідають її досвіду. Екзистенціальний спосіб життя – це тенденція жити повно і насичено в кожен момент. Згідно з теорією Роджерса, *«те, чим людина є або якою вона буде в наступний момент, виникає з цього моменту, незалежно від колишніх очікувань»*.

3. Третьою відмінною рисою повноцінно функціонуючої людини є органічна довіра. Це поняття в концепції Роджерса означає здатність людини зважати на свої внутрішні відчуття і розглядати їх як основу для вибору поведінки. Іншими словами, зовнішні дії впливають на процес ухвалення рішення значно менше, ніж внутрішні відчуття. Емпірична свобода є відчуттям особистісної влади над своїми вчинками, здатність робити вибір і керувати собою. Повноцінно функціонуюча людина вільна у виборі життєвої дороги, але і відповідальна за наслідки свого вибору.

4. Остання характеристика повноцінно функціонуючої особистості – креативність. Вона є ознакою психологічної зрілості особистості. Творчі люди прагнуть жити повноцінно і адаптивно в своїй культурі, гнучко пристосовуватися до умов довкілля, що змінюються. Проте Роджерс вважав, що такі люди не обов'язково повністю пристосовані до культури і не є конформістами. Це – члени суспільства і його продукти, але не його полонені.

К. Роджерс розпочав дослідження уявлення людини про себе і її ролі в розвитку особистості. Він вважав, що «Я» – це складна система уявлень людини. Вона складається з *Я-концепції* (уявлення людини про себе), у формуванні якої визначальну роль виконуються міжособистісні стосунки,

а також «Ідеального «Я» – системи цінностей, тієї Я-концепції, яку «Я» хотіло б мати. Воно також формується внаслідок взаємодії людини з соціальним оточенням. Саме через «Ідеальне «Я» буває узгодження або розузгодження Я-концепції і досвіду. Різниця між «Ідеальним «Я» і Я-концепцією і визначає позитивне або негативне ставлення людини до себе. Для того, щоб особистість мала можливості зростання, необхідно, щоб «досвід» (тобто уявлення про світ, своє місце в ньому, про свої дії) був узгоджений з Я-концепцією. Здатність до справжнього узгодження Я-концепції і «досвіду» залежить саме від ступеня розбіжності Я-концепції та «Ідеального «Я». Для того, щоб відкрити людину досвіду, необхідно інтегрувати в єдину систему Я-концепцію та «Ідеальне «Я». Ця інтеграція є умовою «повноцінного функціонування особистості», умовою становлення і зростання особистості: зростання особистості – це розвиток у неї здатності та бажання бути собою (К. Роджерс).

Карл Роджерс розробив оригінальну концепцію порушень (деформацій) психічного розвитку особистості – *недирективну терапію*. За словами вченого, перешкоди особистісному зростанню виникають у дитинстві і є нормальним моментом розвитку. Він розглядав декілька найбільш поширених перешкод особистісному зростанню. Потреба в любові та позитивному визнанні – універсальна і постійна, властива кожній людській істоті. Любов настільки важлива для дитини, що вона змінює свою поведінку, щоб отримати батьківську любов. У результаті може виникати стан невідповідності між «Я» і досвідом, оскільки дитина може діяти проти власних інтересів, або заперечувати якусь частину себе. Поведінка або ставлення, яке заперечує деяку частину самозвеличання, Роджерс називає *умовою цінності*. Батьки заохочують дітей до поведінки, на яку від них очікують. Очевидно, що інші поведінкові моделі не заохочуються. Відтак батьки ніби показують дитині: ми любимо тебе за те і те; щоб ми тебе любили, тобі треба відмовитися від того і того.

Роджерс вважав, що умова цінності щодо дитини заподіює шкоду її становленню як особистості, оскільки в результаті дитина намагається відповідати чужим стандартам, а не визначає, ким вона насправді хоче бути і чого досягати. Наслідком цього є формування «Я»- концепції, що знаходиться в невідповідності з досвідом людини. Переживання, що знаходяться в невідповідності з «Я»- концепцією, створюють загрозу «Я»-концепції, вони не допускаються у свідомість. Щоб зберегти цілісність «Я»-концепції і не допустити усвідомлення досвіду, що суперечить їй, людина формує *механізми захисту*. Роджерс вирізняв два основні захисні механізми – заперечення і спотворення сприйняття. У випадку, якщо між «Я»-концепцією і досвідом є значні невідповідності, захисти можуть втратити ефективність. Нові «Я»-уявлення проникають у свідомість і

стара «Я»-концепція руйнується. Поведінка людини у цей момент стає дивною, нелогічною, «безумною».

Для роботи з людьми, які страждають від таких розладів, Роджерс розробив недирективну терапію. Підхід Роджерса ґрунтувався на його переконанні в тому, що людина володіє здібністю до самоспрямованої зміни особистості, тому терапевт може бути менш директивним у взаєминах із пацієнтом, ніж в інших формах терапії. Терапевт, наприклад, не дає поради, не запитує і не відповідає на питання клієнта. Замість цього терапевт намагається відобразити те, що сказав клієнт, і пояснити його відчуття. Згодом Роджерс основним акцентом у своїй терапії визначив розуміння самосприйняття клієнта. Учений вважав, що для здійснення позитивних особистісних змін необхідно і достатньо наявності шести терапевтичних умов. Вони створюють основу того, що відбувається на сеансах недирективної терапії.

1. Терапевт і клієнт перебувають у психологічному контакті. Не може бути жодної позитивної зміни особистості поза взаєминами.

2. Клієнт є в стані невідповідності між своїми переживаннями і «Я»-концепцією.

3. Психотерапевт – гармонійна особистість. Це означає, що терапевт повинен бути в гармонії з собою, своїми переживаннями і думками; він також має бути щирим у своїх взаєминах із клієнтом.

4. Терапевт приділяє клієнтові безумовну позитивну увагу. Він ставиться до клієнта з теплом, хвалить його як людину, яка перебуває в процесі становлення і не оцінює його відчуття і переживання. Завдяки цьому клієнт має можливість зануритися в себе, виразити свої відчуття, не боячись докору, і, зрештою, інтегрувати ці відчуття зі зміненою «Я»-концепцією.

5. Терапевт відчуває і розуміє внутрішній світ переживань клієнта. Виконання цієї умови сприяє тому, що клієнт також зрозуміє і прийме свої переживання, інтегрувавши їх у свою «Я»-концепцію. Важлива передача клієнтові емпатійного розуміння і безумовної позитивної уваги терапевта. Лише коли клієнт відчуває, що його приймають, у нього з'являється можливість досягти позитивної зміни особистості. Роджерс стверджував, що саме клієнт, а не терапевт, відповідає за будь-яке особистісне зростання під час терапії.

6. Психотерапевт створює для зміни необхідні умови, та лише клієнт є чинником зміни своєї особистості, що діє. Вважаючи, що за наявності правильних умов люди природно рухатимуться до зростання, актуалізації і здоров'я, Роджерс на своїх сеансах терапії створював ці умови. У цьому сенсі психотерапевти, які дотримуються теорії Роджерса, швидше «сприяють зростанню», а не «лікують хворих» (як у психоаналізі) або «модифікують поведінку» (як у біхевіоральній терапії).

Метою недирективної психотерапії є усунення невідповідностей між переживанням і самозвеличанням. Коли людина діє відповідно до організмичних оцінних процесів, а не умов цінностей, її можна назвати повноцінно функціонуючою людиною. Ніхто, за винятком Фрейда, так не вплинув на практику психотерапії, як Роджерс. Його підхід успішно застосовується під час консультування та терапії у таких галузях, як освіта, расові, сімейні стосунки тощо. Твердження про цілісність і унікальність людини, яке ґрунтується на важливості «Я»-концепції, також вплинуло на розвиток сучасної теорії і практики психотерапії.

Г. Олпорт (1897-1967) є одним із засновників гуманістичної психології, що розглядається ним як альтернатива механіцизму поведінкового підходу та біологічному, інстинктивному психоаналітичному підходу. Олпорт заперечував і проти перенесення симптомів, що спостерігаються у хворих людей, невротиків, на психіку здорової людини. Хоча він і розпочинав свою кар'єру як лікар-психотерапевт, але дуже швидко відійшов від лікарської практики, зосередившись на експериментальних дослідженнях здорових людей. Олпорт також вважав за необхідне не просто збирати і описувати спостережувані факти, як це практикувалося в біхевіоризмі, але систематизувати і пояснювати їх. *«Збирання «голих фактів» робить психологію вершиною без голови», - писав він, тому своє завдання він бачив у розробці методів дослідження особистості людини, а й у створенні нових пояснювальних принципів, концепції особистісного розвитку».*

Одним з головних постулатів теорії Олпорта, викладеним ним у книзі *«Особистість: психологічна інтерпретація»* (1937), було положення про те, що особистість є відкритою системою, що саморозвивається. Він виходив із того, що людина насамперед соціальна, а не біологічна істота і тому не може розвиватися без контактів з оточуючими людьми, із суспільством. Звідси його різке неприйняття положення психоаналізу про антагоністичні, ворожі відносини між особистістю та суспільством. Стверджуючи, що *«особистість – це відкрита система»*, він підкреслював значення навколишнього для її розвитку, відкритість людини для контактів та впливу зовнішнього світу. При цьому Олпорт вважав, що спілкування особистості із суспільством є не прагненням до врівноваження із середовищем, а взаємоспілкуванням, взаємодією. Таким чином, він різко заперечував і проти загальноприйнятого тоді постулату, що розвиток – це адаптація, пристосування людини до навколишнього світу. Він доводив, що у основі розвитку людської особистості лежить саме потреба підірвати рівновагу, досягти нових вершин, тобто. потреба у постійному розвитку та вдосконаленні.

До найважливіших заслуг Олпорта належить і те, що він одним із перших заговорив про унікальність кожної людини. Він стверджував, що кожна людина неповторна і індивідуальна, оскільки є носієм своєрідного

поєднання якостей, потреб, які Олпорт називав *trite* – риса. Ці потреби, чи *риса особистості*, він поділяв на основні та інструментальні. Основні риси стимулюють поведінку і є вродженими, генотиповими, а інструментальні – оформляють поведінку і формуються в процесі життя людини, тобто є фенотиповими утвореннями. Набір цих характеристик і становить *ядро особистості*, надає їй унікальність і неповторність.

Хоча основні риси є вроджені, вони можуть і видозмінюватися, розвиватися протягом життя, у процесі спілкування людини з іншими людьми. Суспільство стимулює розвиток одних рис особистості та гальмує розвиток інших. Так поступово формується той унікальний набір рис, що є основою «Я» людини. Важливим для Олпорта є і положення про *автономність* характеристик. У дитини ще немає цієї автономності, її риси нестійкі і повністю сформовані. Тільки у дорослої людини, яка усвідомлює себе, свої якості та свою *індивідуальність*, риси стають по-справжньому автономними і не залежать від біологічних потреб, ні від тиску суспільства. Ця автономність потреб людини, будучи найважливішою характеристикою сформованості її особистості, дозволяє їй, залишаючись відкритим суспільству, зберігати свою індивідуальність. Так Олпорт вирішує проблему *ідентифікації-відчуження* – одну з найважливіших для гуманістичної психології.

Олпорт розробив свою теоретичну концепцію особистості й свої методи системного дослідження психіки людини. Він виходив з того, що певні риси існують в особистості кожної людини, різниця лише в рівні їх розвитку, ступеню автономності та місцю у структурі. Орієнтуючись на ці положення, він розробив свої багатофакторні опитувальники, які досліджують особливості розвитку характеристик особистості конкретної людини. Найбільшої популярності набув опитувальник Міннесотського університету (ММРІ), який використовується в даний час (з рядом модифікацій) не тільки для дослідження структури особистості, але і для аналізу сумісності, професійної придатності і т. д. Сам Олпорт постійно допрацьовував свої анкети, створював нові, вважаючи, що ці анкети мають доповнюватися результатами спостереження, найчастіше спільного. Так, у його лабораторії практикувалися спільні спостереження за людиною, а потім обмін думками та складання карти рис клієнта, що спостерігається. Він також дійшов висновку, що інтерв'ю дає більше інформації і є більш надійним методом, ніж анкета саме тому, що дозволяє в ході дослідження змінювати питання, спостерігати за станом і реакцією випробуваного. Достатня чіткість критеріїв, наявність об'єктивних ключів для розшифровки, системність вигідно вирізняють усі розроблені Олпортом методи дослідження особистості від суб'єктивних проєктивних методик психоаналітичної школи.

Таким чином, Олпорт сформулював основні положення нового напрямку – гуманістичної школи психології особистості, яка є нині однією з найбільш значних психологічних шкіл.

Дещо пізніше приєднався до гуманістичної психології американський психолог **Р. Мей (1909-1994)**, на психологічну концепцію якого вплинули погляди А. Адлера та ідеї екзистенційної філософії. У своїй теорії Мей виходив із положення про те, що однією з найважливіших властивостей людської психіки є здатність сприймати себе як суб'єкт, і як об'єкт. Ці два полюси свідомості задають простір свободи волі, під якою Мей мав на увазі свободу вибору одного з цих двох станів та можливість зміни одного стану іншим.

Процес становлення особистості, на думку Мея, пов'язаний з розвитком самосвідомості, що характеризується інтенціональністю та усвідомленням своєї ідентичності. Отже, у концепції Мея проступають риси як психології Брентано і Гуссерля, так і психоаналізу. Цей вплив особливо відчутний у його трактуванні несвідомого, яке він пов'язує з нереалізованими здібностями та прагненнями людини. Нереалізованість призводить до виникнення *тривоги*, яка посилюється, сприяє *невротизації*.

Тому завдання психотерапевта полягає у допомозі людині при усвідомленні причин її тривоги, залежностей, що заважають вільному розвитку та самовдосконаленню. Свобода пов'язана з гнучкістю, відкритістю, готовністю до змін, що допомагає людині усвідомити себе та вибудувати адекватний своїй індивідуальності спосіб життя.

Питання для самоконтролю

1. Виникнення гуманістичної психології як спроба побудови нової психології.
2. Проблема самореалізації та ієрархії потреб в концепції А.Маслоу.
3. «Я»-концепція та «індериктивна» центрована на клієнті психотерапія К. Роджерса.
4. Концепція «рис особистості» Г. Олпорта.

Тема 14. Гештальтпсихологія

14.1. Витоки гештальтпсихології

Як і у будь-якого наукового напрямку, у гештальтпсихології були свої історичні попередники. Відображення її головного принципу, заснованого на цілісності сприйняття, можна знайти в роботах німецького філософа **Іммануїла Канта (1724-1804)**, який писав усі свої трактати, сидячи в домашньому халаті та шльопанцях. Кант стверджував, що коли ми сприймаємо те, що називаємо об'єктами, ми маємо справу з психічними

процесами, які можуть здатися нам складеними з окремих чутливих елементів. Ці елементи, якими оперують у своїх теоріях емпірики та асоціаністи, значною мірою справді організуються апріорно, але насправді їхнє об'єднання відбувається аж ніяк не за допомогою механічного процесу асоціації – навпаки, саме наш розум у процесі сприйняття формує єдиний досвід.

Згідно з Кантом, сприйняття – це не пасивне враження і не комбінація чутливих елементів, як припускали емпірики та асоціаністи, а активна організація елементів у зв'язаний, узгоджений досвід. Таким чином, стверджував Кант, саме розум надає певної форми результатам сприйняття.

Психолог **Франц Brentano (1838-1917)**, який працював у Віденському університеті, заперечував проти подання Вундтом свідомого досвіду як суми його окремих складових і стверджував, що психологія має вивчати процес усвідомлення. Він вважав, що вундтовська інтроспекція несе в собі багато надуманих обмежень, і надавав перевагу менш суворим, більш безпосереднім методам спостереження переживань, що виникають. Таким чином, підхід Brentano був досить близький до напряму гештальт-психології, що виник пізніше.

Крістіан фон Eренфельс (1859-1932) припустив, що існують якості, які не можуть бути пояснені простим комбінуванням елементарних відчуттів. Він назвав їхні якості форми (*gestalt qualitat*en), тобто якостями, заснованими на чомусь, що не сприймається індивідуальними відчуттями. Наприклад, мелодії властива якість форми, що зберігається і під час перекладу мелодії у будь-яку іншу тональність. Інакше кажучи, мелодія залежить від сприйняття елементарних відчуттів. Для Eренфельса і всієї австрійської школи *gestalt qualitat*, центр якої був у Граці, форма як така сприймалася як новий елемент, створюваний нашим розумом. Вони вважали, що розум надає форму нашим елементарним відчуттям.

Засновник гештальт-психології Макс Вертгеймер, який навчався у Празі разом із Eренфельсом, зазначав, що «найважливіший імпульс» розвитку нових ідей надали саме роботи Eренфельса.

Дослідження Вільяма Джемса, який виступав проти ідеї атомізму, також стали основою для створення гештальт-психології. Джемс розглядав елементи свідомості лише як абстрактні поняття. Він підкреслював, що ми сприймаємо об'єкти як єдине ціле, а не як набір відчуттів.

Ще однією науковою течією, що вплинула на виникнення гештальт-психології, став феноменологічний рух у німецькій філософії та психології. *Феноменологія* вивчає неспотворений опис безпосереднього досвіду у тому вигляді, як він відбувається. Інакше кажучи, вона використовує нескоректоване спостереження, у якому досвід не розбивається на деякі елементи і не розчленовується ніяким іншим чином. Феноменологія досліджує прості, певною мірою навіть примітивні

переживання людей, які керуються лише здоровим глуздом, протиставляючи їх переживанням підготовлених спостерігачів, які мають певну внутрішню орієнтацію.

Група психологів феноменологічного напрямку працювала в лабораторії Мюллера в Геттінгенському університеті в Німеччині в період з 1909 по 1915 рік – саме у той час, коли почався розвиток руху гештальт-психології. Роботи цієї групи прискорили формальне створення школи гештальт-психології, яка згодом успадкувала підхід феноменологів.

Боротьба з біхевіоризмом

Прихильники гештальт-психології стверджували, що біхевіоризм, подібно до ранньої теорії Вундта, також має справу зі штучними абстракціями. На їхню думку, для біхевіоризму немає різниці в тому, проводиться аналіз у термінах інтроспективної редукції до елементів психіки або в термінах об'єктивної редукції до одиниць умовної реакції на подразник. У будь-якому разі результатом цих поглядів був молекулярний, а не молярний підхід.

Гештальт-психологи також критикували біхевіористів за заперечення достовірності інтроспекції та виключення її з розгляду свідомості. Коффка стверджував, що безглуздо розвивати психологію, позбавлену елементів свідомості, як це робили біхевіористи, оскільки така наука може запропонувати лише трохи більше, ніж набір досліджень за поведінкою тварин.

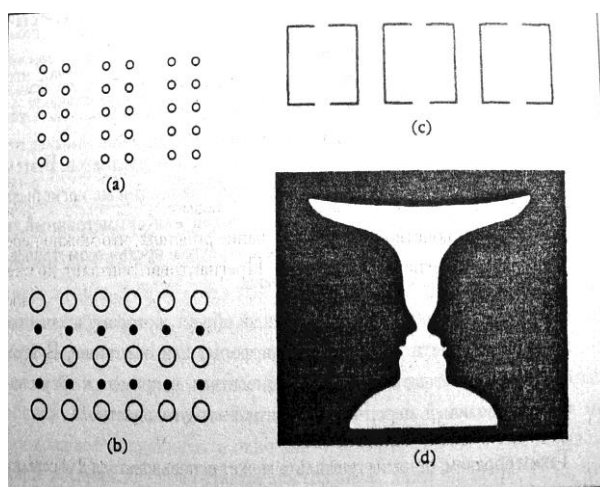
14.2. Гештальт-принципи

Формальний рух, відомий під назвою гештальт-психології, сформувався після опублікування результатів дослідження, виконаного в 1910 Максом Вертхеймером. Якось, під час літньої відпустки, йому на думку спала ідея одного експерименту. Його суть полягала в тому, щоб з'ясувати, чому ми іноді спостерігаємо рух, коли насправді він не відбувається. Порушивши плани свого відпочинку, Вертхеймер зійшов із поїзда у Франкфурті, купив там іграшковий стробоскоп і провів попередню перевірку своєї здогадки у готелі. (Стробоскоп, попередник сучасного проєкційного апарату, є пристрій, який на мить висвітлює зображення послідовних фаз зміни положення об'єктів, створюючи в глядача враження їх руху). Він назвав це явище *фі-феноменом*. Яке ж пояснення дав Вертхеймер фі-феномену, який, згідно з поглядами, які панували на той час у сучасній психології, просто не міг існувати? Воно було таким самим простим і геніальним, як і його експеримент. На думку Вертхеймера, рух, що здається, взагалі не потребував пояснення. Воно існувало в такому вигляді, в якому сприймалося, і не могло бути розбите на простіші складові.

Вертхеймер виклав принципи організації сприйняття у своїй роботі, опублікованій 1923 року. Він виходив з того, що ми сприймаємо предмети

в тій же манері, в якій сприймаємо рух, що здається, тобто як єдине ціле, а не як набори індивідуальних відчуттів.

Згідно з гештальт-теорією, первинна діяльність нашого мозку з візуального сприйняття об'єктів полягає не в накопиченні їх окремих проявів. Область мозку, що відповідає за візуальне сприйняття, не реагує на окремі елементи візуальних вхідних сигналів і не пов'язує їх разом за допомогою механічного процесу асоціації. Навпаки, мозок є динамічною системою, в якій всі елементи є активними в кожний момент взаємодії. Елементи, які є однаковими або близькими один до одного, прагнуть об'єднання, а елементи, які є несхожими або далекими один від одного, не об'єднуються.

Далі перелічені кілька основних принципів організації сприйняття:

1. Близькість. Елементи, близькі один до одного в просторі або в часі, здаються нам об'єднаними в групи, і ми прагнемо сприймати їх спільно. На рис. (а) ви швидше побачите три пари вертикальних стовпчиків, ніж просто набір маленьких кружків.

2. Безперервність. У нашому сприйнятті існує тенденція прямування у напрямі, що дозволяє пов'язувати спостережувані елементи в безперервну послідовність або надати їм певну орієнтацію. Дивлячись на рис. (а), ви сприймаєте колонки з маленьких кружків у напрямку зверху донизу.

3. Подібність. Подібні елементи сприймаються нами разом, утворюючи замкнуті групи. На рис. (b) круги і точки прагнуть об'єднатися з подібними, і ви сприймаєте ряди кружків і ряди крапок, а не колонки, складені з різнорідних елементів.

4. Замикання. У нашому сприйнятті існує тенденція завершення незакінчених предметів та заповнення порожніх проміжків. Фігури, зображені на рис. (c), ви сприймаєте як звичайні квадрати, хоча насправді їхні контури не замкнуті.

5. Простота. У будь-яких умовах ми прагнемо бачити фігури настільки завершеними, наскільки це можливо: у гештальт-психології ця властивість отримала назву *pragnanz*, що можна перекласти як «прегнантна форма». Прегнантний гештальт повинен бути симетричним, простим і незмінним і не може бути спрощеним або впорядкованим будь-яким іншим чином. Квадрати на рис. (с) є прегнантними гештальтами, оскільки чітко сприймаються як завершені та цілісні постаті.

6. *Фігура-фон*. Ми прагнемо організувати наше сприйняття таким чином, щоб бачити об'єкт (фігуру) та задній план (фон), на якому вона проявляється. При цьому фігура видається нам помітнішою і ясніше виділяється на загальному тлі зображення. На рис. (d) фігура та фон є реверсивними зображеннями; в залежності від того, як влаштовано ваше сприйняття, ви можете бачити або дві особи або вазу.

Ці принципи сприйняття не залежить від вищих розумових процесів чи минулого досвіду; вони є присутні в об'єктах самі по собі. Вертхеймер назвав їх допоміжними чинниками, але він також визнавав, що на перцепцію впливають і основні фактори самого організму: наприклад, вищі розумові процеси, що визначають попередню обізнаність та встановлення, також можуть впливати на сприйняття. Проте, загалом, гештальтисти намагалися приділяти більше уваги допоміжним чинникам організації сприйняття, ніж результатів навчання чи досвіду.

Вертхеймер вважав, що коли викладач організує матеріал класних вправ у цілісну систему, в його учнів легше проявиться *інсайт*, вони зможуть вловити суть проблеми та знайти її вирішення. Вертхеймер продемонстрував, що тільки-но принцип вирішення завдання засвоєний, він може застосовуватися і в інших ситуаціях.

Він критикував традиційну практику освіти, вважаючи її заснованою на натаскуванні та зубрінні, що на його думку було наслідком асоціаністського підходу до навчання. Вертгеймер вважав, що просте повторення рідко виявляється продуктивним, і наводив приклади, коли учні виявлялися нездатними впоратися з трохи видозміненим завданням, якщо її рішення було отримано не завдяки інсайту, а на підставі простого *механічного запам'ятовування*. Проте він погоджувався з тим, що такий матеріал, як імена та дати, повинен заучуватися шляхом звичайного запам'ятовування, підкріпленого багаторазовим повторенням. Таким чином, Вертхеймер припускав, що певною мірою повторення може бути корисним, попереджав, що його звичне застосування часто веде до механічного виконання, а не до істинно творчого продуктивного мислення.

При поясненні фі-феномена необхідно враховувати відповідність між гештальтами в переживанні безпосереднього споглядання і в процесах, що відбуваються при цьому в головному мозку. Ця ідея, що отримала назву

ізоморфізму (грецькою *isos* – однаковий, *morphe* – форма), в даний час сприйнята в хімії та біології. Гештальтисти уподібнювали перцепцію карти, у тому сенсі, що вона ідентична реальній місцевості, яку репрезентує, не будучи при цьому її точною подобою. Але в той же час карта – надійний посібник зі сприйняття реального світу.

14.3. Теорія поля

В основі поглядів Курта Левіна (1890-1947) лежить концепція гештальту, але він зумів розвинути свої ідеї та пішов далі позицій ортодоксального гештальтизму, звернувшись до проблем особистості, її потреб та впливу суспільних зв'язків на її поведінку.

В теорії поля використано концепцію силового поля пояснення поведінки особистості в термінах впливу нього поля суспільного впливу. Теорія фізичних полів призвела Левіна до думки, що психічна діяльність людини відбувається за умов впливу психологічного поля, яке отримало назву *годологічного простору*. Годологічний простір містить у собі всі події минулого, сьогодення та майбутнього, які можуть вплинути на наше життя. З погляду психології кожна з цих подій зумовлює поведінку людини у конкретній ситуації. Таким чином, го-дологічний простір формується особистісними потребами людини у взаємодії з її психологічним оточенням.

Годологічний простір відбиває різні ступені розвитку як його накопиченого життєвого досвіду. Оскільки у дитинстві спостерігається нестача досвіду, цей період має менш диференційовані ділянки у годологічному просторі. Високоосвічені, досвідчені у життєвих справах дорослі люди мають складніший і значною мірою диференційований годологічний простір, що відбиває їх минулий різноманітний досвід. Для надання завершеності своєму опису годологічного простору кожній з цілей, залежно від її привабливості для індивідуума, він запровадив позитивні і негативні значення *валентностей*.

Левін висловив припущення існування стану балансу чи рівноваги між індивідуумом та його психологічним оточенням. Коли ця рівновага порушується, виникає напруженість відносин, що викликає певні зміни, що ведуть до відновлення балансу. У цьому полягало основне значення його концепції мотивації. Згідно з поглядами Левіна, поведінка є чергування циклів виникнення напруженості і подальшої дії з її зняття. Тому щоразу, коли в індивіда виникає якась потреба, тобто стан напруженості, він своїми діями намагається зняти цю напругу і відновити внутрішню рівновагу.

Перша спроба експериментальної перевірки цього припущення була виконана в 1927 під керівництвом Левіна його ученицею **Блюмою Зейгарник**. *Суть досвіду полягала в тому, що суб'єктам, що*

спостерігалися, давався набір завдань, і вони отримували можливість вирішити лише кілька з них, тому що процес рішення штучно переривався, перш ніж вони могли виконати всі завдання. Перед початком експерименту Левін передбачав, що 1) напружений стан виникає, коли суб'єкт отримує завдання до виконання; 2) коли завдання виконане, напруга пропадає; 3) коли завдання не закінчено, збереження напруженості підвищує ймовірність того, що воно збережеться у пам'яті суб'єкта.

Результати, отримані Зейгарник, підтвердили прогнози Левіна. *Спостережувані суб'єкти, чий процес пошуку рішення переривався, з більшою ймовірністю могли згадати суть завдання, ніж ті, хто встигав виконати його до кінця.* Багато подальших досліджень проводилися на основі використання цієї закономірності, що отримала назву *ефекту Зейгарник*.

У 30-х роках Левін почав цікавитись питаннями соціальної психології. Він був першопрохідником у цій незвіданій галузі, і його досягнення дають йому право зайняти гідне місце в історії науки.

Головною особливістю соціальної психології Левіна є введення поняття *групової динаміки*, яке застосовується як до індивідуальної, так і до групової поведінки. Згідно з його поглядами, так само як індивід та його оточення формують психологічне поле, так і група та її оточення формують соціальне поле. Соціальна поведінка проявляється всередині групи та визначається конкуруючими підгрупами, окремими членами, обмеженнями та каналами спілкування. Отже, групова поведінка будь-якої миті часу є функцією загального стану соціального поля.

Левін проводив дослідження у різних соціальних ситуаціях. Його експерименти з групою хлопчиків, що стали класичними, включали вивчення різних *стилів керівництва* – авторитарного, демократичного і заснованого на невтручання, а також їх вплив на продуктивність праці і поведінку (Lewin, Lippit & White.1939). Експерименти такого роду відкрили нову сторінку в галузі соціальних досліджень і зробили помітний внесок у розвиток соціальної психології.

Питання для самоконтролю

1. Витоки гештальтпсихології
2. Принципи гештальтпсихології.
3. Теорія поля – психологічна система Курта Левіна.

Тема 15. Когнітивна психологія та школа Ж. Піаже

15.1. Генетична психологія Ж. Піаже

Засновник генетичної психології швейцарський психолог **Ж. Піаже (1896-1980)** є одним із найбільш відомих учених, чії праці стали важливим етапом у розвитку психології. Наукові інтереси Піаже в юності були зосереджені на біології та математиці. В 11 р. він надрукував свою першу наукову статтю, присвячену горобцям-альбіносам. В університеті він займався переважно біологією і філософією і у 1918 р. отримав докторський ступінь за роботу про моллюски. Після закінчення університету Піаже поїхав до Цюриху, де познайомився з працями К. Юнга і технікою психоаналізу. До певної міри цей досвід був йому потрібен, позаяк він намагався поєднати строго експериментальний, лабораторний метод, властивий біологічним дослідженням, з більш інформативним і вільним методом бесіди, прийнятим в психоаналізі. Розробці такого нового методу, який він збирався використати для вивчення мислення дітей, Піаже присвятив декілька років. Цей метод отримав назву методу *клінічної бесіди*.

Велике значення для Піаже мала його праця протягом двох років в Парижі, куди він був запрошений в 1919 р. в лабораторію А. Біне для дослідження шкал виміру інтелекту. В цей самий час він почав вивчати типові помилки, які роблять діти при вирішенні достатньо простих на перший погляд завдань тесту Біне. В 1921 р. Піаже вертається в Женеву, стає директором Інституту Ж. Ж. Руссо. Одночасно читає лекції в Женевському університеті і робить у Женевському будинку дитини, який згодом очолює і є директором до кінця свого життя. Матеріали, отримані ним в цей період, лягли в основу його перших книг «Мислення і мова дитини» (1923), «Моральне судження у дитини» (1932). В них він виклав основи своєї *концепції когнітивного розвитку дітей*, які розглядав як поступовий процес, що проходить у своєму розвитку декілька стадій. Записи в щоденнику, засновані на спостереженні за розвитком власних дітей, дали йому додатковий матеріал для цієї концепції.

Свою теорію розвитку дитячого мислення Піаже побудував на основі логіки і біології. Він виходив з ідеї про те, що основою психічного розвитку є розвиток інтелекту. В серії експериментів він доводив свою точку зору, демонструючи, як рівень розуміння, інтелект впливають на мовлення дітей, на їх сприйняття і пам'ять.

Піаже прийшов висновку, що *етапи психічного розвитку – це етапи розвитку інтелекту*, через які поступово проходить дитина в формуванні найбільш адекватної схеми ситуації. Основою цієї схеми як раз і є логічне мислення.

Піаже говорив, що в процесі розвитку відбувається адаптація організму до оточуючого середовища. Інтелект тому і є стрижнем розвитку психіки, власне розуміння, створення правильної схеми оточуючого забезпечує адаптацію до оточуючого світу, причім адаптація не пасивний процес, а активна взаємодія організму з середовищем. Активність є необхідною умовою розвитку, позаяк схема, як вважає Піаже, не дається в готовому вигляді людині від народження, нема її і в оточуючому світі. Схема виробляється тільки в процесі активної взаємодії людини з середовищем, або, як писав Піаже, *«схеми немає ані в суб'єкті, ані в об'єкті, вона є результатом активної взаємодії суб'єкта з об'єктом»*. Одним із улюблених прикладів Піаже був приклад дитини, що не володіла поняттям числа, а усвідомлювала його значення, перебираючи камінці, граючи з ними, вистроюючи їх у ряд, і таким чином відкривала поняття один, два, багато.

Процес адаптації і формування адекватної схеми ситуації відбувається поступово, при цьому дитина використовує два механізми побудови схеми – *асиміляцію і акомодацию*.

При асиміляції побудована схема не змінюється, якщо змінюється ситуація, а, навпаки, людина намагається всі зовнішні зміни втиснути у вузькі, задані рамки наявної схеми. Приміром асиміляції Піаже вважав гру, в рамках якої дитина пізнає оточуючий світ.

Акомодация пов'язана із змінами готової схеми за умови зміни ситуації, таким чином, схема дійсно є адекватною, повністю відображає зміни ситуації. Власне розвиток, на думку Піаже, являє собою чередування процесів асиміляції і акомодации, причім до певної межі дитина намагається користуватися старою схемою, а потім змінює її, вибудовує іншу, більш адекватну.

Дослідження етапів розвитку мислення відбувалося починаючи з 20-их рр. ХХ ст. Тоді ж Піаже, виходячи із зв'язку між мисленням і мовленням, будував дослідження розвитку мислення через вивчення розвитку мовлення дітей. Збираючи типові запитання дітей, наприклад: *«чому дує вітер, чи ходить сонечко у гості до місяця, звідки береться дощ?»* і т. п., Піаже починав задавати ці питання самим дітям і аналізувати їхні відповіді. Він дійшов висновку, що розвиток мислення – це *процес екстеріоризації, тобто мислення з'являється як аутистичне, внутрішнє, а потім, проходячи стадію егоцентризму, стає зовнішнім, реалістичним*. Таким самим є і процес розвитку мовлення, яке із егоцентричного, мовлення для себе, стає мовленням соціальним, мовленням для інших.

Дана позиція Піаже викликала критику з боку інших психологів, зокрема Виготського і Штерна, які доводили, що аутистичне мислення не може випереджувати реалістичне (Штерн), а також те, що егоцентричне мислення є проміжним між зовнішнім і внутрішнім, а не навпаки

(Виготський). Однак в цей період Піаже зробив відкриття, що мало велике значення для розуміння психічного розвитку дітей, формування їхнього інтелекту. Це перш за все відкриття таких особливостей дитячого мислення, як *егоцентризм (невміння встати на чужу точку зору), синкретизм (недиференціювання дитячого мислення), трансдукція (перехід від окремого до окремого, минуючи загальне), артифіціалізм (штучність, створеність світу), анімізм (одухотвореність), нечуттєвість до протиріч*.

Найбільш значущими були його експерименти з дослідження егоцентризму. Так, Піаже задавав дітям прості питання, в яких потрібно було подивитися на ситуацію з точки зору іншої людини. Наприклад, він запитував дитину, скільки у неї братів, і, чув у відповідь: «У мене два брати» – задавав дитині наступне питання: «А скільки братів у твого старшого брата?» Як правило, діти розгублювалися і не могли правильно відповісти, відповідали, що у брата тільки один брат, і забували про себе. Більш складним був проведений ним експеримент з трьома горами, де дітям пропонувався макет з трьома горами різної висоти, на вершинах яких були розташовані різні предмети – млин, будинок, дерево і т. п. Дітям показували фотографії і просили вибрати ту з них, на якій всі три гори видні в такому положенні, в якому їх бачить дитина в дану хвилину. З цим завданням справлялися навіть дуже маленькі, 3-4-річні діти. Після цього з другої сторони макету ставили ляльку, і експериментатор просив дитину вибрати тепер ту фотографію, яка відповідає точці зору ляльки. З цим завданням діти вже не могли справитися, причім, як правило, навіть 6-7-річні знову вибирали ту фотографію, яка відображала їхню позицію перед макетом, але не позицію ляльки чи іншої людини. Це дозволило Піаже зробити висновок про труднощі для дитини вставати на чужу точку зору, про егоцентризм дітей.

Другий етап досліджень, почався в 30-х рр., психолог переглянув свої ідеї, зважив на критику. Цей етап був пов'язаний з вивченням операційної сторони мислення. Піаже прийшов до справедливого висновку про те, що розвиток мислення тісно пов'язаний не із мовленням, а з розвитком мисленневих операцій, і розробив експерименти заради їх вивчення. Відмітимо, що фактично Піаже був єдиним дослідником, що вивчав процес мислення, тоді як **Виготський, Штерн, Бюлер** та ін. досліджували продукти мисленневої діяльності.

В цей період він також прийшов висновку, що психічний розвиток пов'язаний з інтеріоризацією, тому що перші мисленневі операції – зовнішні, сенсомоторні – згодом переходять у внутрішній план, перетворюючись в логічні, власне мисленневі операції.

В експериментах з маленькими дітьми Піаже досліджував їхню здатність розуміти збереження ваги, числа і об'єму предметів (збереження маси в круглому і сплющеному шматках пластиліну).

Піаже доводив, що логічні операції, наприклад загальні поняття, доступні дітям тільки наприкінці дошкільного віку. *Він давав дітям картинки, на яких були зображені двоє коней і чотири корови, і питав, яких тварин більше. Діти правильно відповідали. Тоді Піаже задавав питання, кого більше – тварин чи корів. І діти знову відповідали, що корів більше, не розуміючи, що поняття «тварина».*

Дослідження привели Піаже до висновку, що до семи років діти знаходяться на передопераційній стадії, тобто у них починають формуватися внутрішні мисленнєві операції, але вони ще недосконалі. У сім років діти починають правильно вирішувати запропоновані завдання, але їхнє логічне мислення пов'язано тільки з конкретними проблемами, і формальна логіка у них тільки починає розвиватися. І лише у підлітковому віці формується конкретне і абстрактне логічне мислення.

Таким чином, періодизація інтелекту, розроблена Піаже, набула завершеної форми і відома сьогодні – *стадія сенсомоторного інтелекту, стадія конкретних операцій і стадія формальних операцій*. При цьому в кожній стадії Піаже виділяв два етапи – появу незворотньої операції даного рівня, далі розвиток її зворотності, а сама періодизація відображає процес складного становлення адекватної інтелектуальної схеми, який полягає в переході операцій у внутрішній план і набуття ними зворотного характеру.

Хоча Піаже і не заперечував повністю роль наuczіння, найбільшої критики як при житті, так і сьогодні має не сам його підхід до мислення дитини, але його розуміння наuczіння, недооцінка ним впливу середовища і дорослих на психічний розвиток дітей. Сучасні дослідження показали, що саме в цьому питанні позиція Піаже може бути заперечена. Дослідження **П. Гальперіна, В. Давидова, Д. Брунера, М. Дональдсон** свідчать, що вже в дошкільному віці при правильному наuczінні у дітей можуть бути сформовані загальні поняття, уявлення про збереження числа, маси, об'єму і подоланий егоцентризм.

Піаже показав, що мислення дитини не гірше, але повністю відмінне від мислення дорослого. Розроблені ним методи дослідження рівня розвитку інтелекту давно стали не стільки експериментальними, скільки діагностичними і грають велику роль в сучасній практичній психології.

15.2. Відкриття нових закономірностей пізнавального розвитку дітей американським психологом Д. Брунером

В своїх дослідженнях Брунер вперше почав вивчення того, яким чином потреби і ціннісні орієнтації впливають на процес сприйняття. Отримані матеріали навели до думки, що сприйняття селективне і може деформуватися під впливом внутрішніх мотивів, цілей, установок або захисних механізмів. Так, *чим більшу цінність приписують діти певним*

предметам, тим більшими здаються їх розміри. Брунер також показав, що в стані фрустрації навіть нейтральні слова часто сприймаються дітьми як тривожні і загрозливі, звідси їхня неадекватно-агресивна поведінка в подібних ситуаціях. На основі цих досліджень Брунер ввів термін «соціальне сприйняття», підкреслюючи залежність сприйняття від соціального досвіду дітей.

Аналізуючи структуру сприйняття, Брунер виокремив в ній три компоненти: уявлення про оточуючий світ у формі дій, образів і слів. Дослідження розвитку мислення привело Брунера до створення *теорії перцептивних гіпотез*. На його думку, всі пізнавальні процеси являють собою процеси категоризації, тобто предмети оточуючого світу об'єднуються один з одним на основі засвоєних дітьми правил об'єднання (категорій). В процесі об'єднання послідовно виникають гіпотези про те, які якості є основою для об'єднання даних предметів і чи всі предмети мають ці якості. Таким чином, оволодіння понятійним мисленням відбувається як наuczіння тому, які якості середовища найбільш значимі для групування об'єктів в певні класи.

На основі проведених кроскультурних досліджень Брунер дав визначення *«інтелекту як результату засвоєння дитиною випрацьованих в даній культурі підсилювачів»*, тобто способів, знаків, операцій, що допомагають дитині вирішити завдання. Успішність підвищується за рахунок штучного підсилення рухових, сенсорних і мисленнєвих можливостей людини. Ці «підсилювачі» можуть бути як реальними, технічними, так і символічними, причім різні культури виробляють різні «підсилювачі».

Проведене Брунером кроскультурне дослідження феноменів Піаже показало, що вони по-різному виявляються в різних культурах. Тому він запропонував трактувати феномени Піаже і перехід від конкретних операцій до формальних як процесу засвоєння дитиною тих вимог, які виставляє їй суспільство, у відповідності до того, на якій стадії розвитку вона знаходиться. Брунер також розробив методику формування штучних понять, яка була опробована на різних дітях. На підставі цих даних Брунер довів, що кожна дитина при адекватному підході до її наuczіння може оволодіти будь-яким предметом, тому що всім дітям притаманні допитливість і бажання навчитися вирішувати учбові задачі. Зниження пізнавальної активності дітей відбувається через зіткнення із занадто складними завданнями, в результаті чого виникає і повторюється ситуація неуспіху і з'являється почуття суму. Ці дослідження Брунера мали суттєвий вплив на систему американської освіти.

15.3. Когнітивна психологія – остання в ХХ ст. психологічна школа

Праці Піаже і Брунера сприяли появі нового напрямку, що з'явився вже в 60-х рр. ХХ ст., – *когнітивній психології*. В когнітивній психології психіка розглядається як система когнітивних реакцій, які пов'язані не тільки із зовнішніми стимулами, але і з внутрішніми перемінними, наприклад із самосвідомістю, когнітивними стратегіями, селективністю уваги і т.д. Головним принципом, на ґрунті якого розглядається когнітивна система людини, є аналогія з комп'ютером, тобто психіка пояснюється як система, метою якої є переробка інформації.

Цей напрямок з'явився в американській науці в 60-х рр. як альтернатива домінуванню біхевіоральних концепцій, що заперечували роль свідомості і підходили до інтелекту в основному як до здібності навчатися шляхом спроб і помилок.

В найбільшій мірі сприяли виникненню нового напрямку: **Д. Міллер** – створив перший науковий Центр когнітивної психології і почав розробляти нові методи вивчення пізнавальних процесів та **У. Найссер** (випустив в 1967 р. книгу «Когнітивна психологія», де виклав основні положення цього напрямку). В 1960 р. при Гарвардському університеті Міллер і Брунер створили Центр когнітивних досліджень, де вивчали різноманітні пізнавальні процеси – сприйняття, пам'ять, мислення, мовлення.

Найссер, так само як і Піаже, доводив вирішальну роль пізнавального компоненту в структурі психіки, в діяльності людей. Найссер визначив пізнання як процес, за допомогою якого сенсорні дані, що входять до нього, піддаються різним видам трансформації для зручності їх накопичення, відтворення і подальшого використання.

Спочатку він також займався дослідженням «штучного інтелекту», проте згодом відійшов від цих робіт і критикував деяких колег за надмірну увагу до цього питання, яке звужує ефективність когнітивної психології.

Метафора комп'ютера, яка дуже поширена у даному підході, лягла за основу робіт, в яких комп'ютерні програми служать моделлю для розуміння процесів обробки інформації людиною.

При вивченні моделей, що забезпечують здатність людини розпізнавати сигнали зовнішнього світу, вчені спирались на дані гештальтпсихології. В результаті досліджень були виділені структурні складові (блоки) інтелекту, вперше описані такі види пам'яті, як *короткочасна і довготривала*.

Матеріали, отримані при дослідженні уваги і пам'яті, послужили стимулом до дослідження *несвідомого*, підхід, до котрого в когнітивній психології суттєво різниться не тільки від психоаналітичного, але і від підходу гуманістичної психології. Несвідоме утворює неусвідомлену

частину програми переробки інформації, яка включається вже на перших етапах сприйняття нового матеріалу. Вивчення змісту довготривалої пам'яті, розкриває роль неусвідомленої переробки. При цьому мова йде про те, що серед численної кількості інформації, отриманої за одиницю часу, когнітивна система відбирає і доводить до свідомості лише ті сигнали, які найбільш важливі в даний момент. Така сама селекція відбувається при переводі інформації в довготривалу пам'ять. З цієї точки зору деякі вчені вважають, що практично всі сигнали, всі впливи зовнішнього середовища відображаються у нашій психіці, однак не всі вони усвідомлюються в даний момент, а деякі не усвідомлюються ніколи через малу інтенсивність і незначущість для життєдіяльності, але не через силу своєї асоціальності чи несумісності з мораллю, як вважав Фрейд.

15.4. Природа когнітивної психології

Когнітивна психологія відрізняється від біхевіоризму:

- по-перше, когнітивна психологія звертає увагу на сам процес пізнання, а не тільки на реакцію організму на певний стимул. З її точки зору важливою є вся сукупність психічних процесів, а не тільки взаємозв'язок стимулів і реакцій; акцент робиться на свідомості, а не на поведінці. Проте це не означає, що когнітивна психологія ігнорує поведінку, просто поведінка не є метою її дослідження, швидше поведінкові акти розглядаються як можливість отримати висновок про психічні процеси, які з нею пов'язані.

- по-друге, когнітивну психологію цікавлять ті засоби і форми, в яких свідомість людини організовує наявний досвід. Гештальт-психологи, як і Жан Піаже, наполягали, що тенденція досвіду (відчуттів і сприймань) утворює цілісні образи, має вроджений характер. Саме свідомість людини надає форму і зв'язок психічним процесам. Ці процеси в значній мірі є предметом когнітивної психології.

- по-третє, індивід засвоює стимули із оточуючого середовища в ході деяких активних і творчих процесів. Ми здатні брати активну участь в пізнавальному процесі на основі свідомого відбору тих чи інших подій. Людина не пасивно сприймає зовнішні і внутрішні стимули, як вважали біхевіористи, а свідомість не є чистий аркуш паперу, на якому відбито чуттєве сприйняття.

В останній час когнітивна психологія, як і інші школи, все більше орієнтується на досягненнях суміжних напрямків. В сучасній (особливо європейській) варіації когнітивної психології поширеними стали *символічний і коннекціональний підходи*. Символічний підхід розглядає переважно способи оперування символами як одиницями інформації (наприклад, в мовленні), а коннекціоналізм вивчає види взаємозв'язку елементів в когнітивній системі.

Результати, отримані вченими цієї школи, проникають і в роботи з вікової психології, психології емоцій і особистості (особливо праці Келлі). В соціальній психології все більше поширення отримало вивчення *соціальних когніцій* та їх роль в міжгруповій взаємодії. Праці Найссера та ін. учених сприяли появі більшої кількості досліджень по *екології сприйняття*. Можна стверджувати, що ці праці привели до того, що екологічний підхід є в наш час одним із найбільш поширених напрямків в сучасній психології, реальній альтернативі інформаційному підходу в багатьох сферах когнітивної психології.

Питання для самоконтролю

1. Теорія стадій розвитку інтелекту Ж. Піаже. Критика теорії егоцентризму Ж. Піаже (Д. Х'юз, М. Дональдсон).
2. Відкриття нових закономірностей пізнавального розвитку дітей американським психологом Д. Брунером.
3. Ранній етап розвитку когнітивної психології. У. Найсер – психіка як інформаційна система.
4. Сучасні дослідження і проблеми когнітивної психології (психолінгвістика, персонологія, проблема штучного інтелекту).

Тема 16. Диспозиційні теорії особистості

16.1. Факторна теорія рис Раймонда Кеттела

Більшу частину свого життя присвятив створенню повної картини можливих рис людської особистості. Саме ним вперше було означено повний перелік *нормальних і аномальних структурних рис*. Згодом Кеттел перейшов до вимірювання динаміки особистості. Виявивши при цьому риси, які він назвав *мотиваційними*. На думку дослідника, знаючи структуру і динаміку особистості, можна *передбачити поведінку конкретної особи*.

В своєму аналізі використовував *індуктивний метод*. Такий підхід полягав у тому, що дослідник, не маючи ніяких гіпотез, збирає дані, застосовуючи факторний аналіз, і тільки після цього висуває гіпотезу, яка піддається перевірці.

Створюючи свою теорію, Кеттел використав для ідентифікації рис факторний аналіз, перші принципи якого було закладено Спірменом. В його дослідженнях використовувалися так звані R-техніка, P-техніка і диференційована dR-техніка. Для того, щоб результати аналізу були достовірні, вихідні дані для заповнення кореляційної таблиці мали бути валідними. Тому особливе значення мали способи спостереження за поведінкою і збором інформації, яка умовно ділиться на L, Q і T-дані.

Перше джерело інформації – це реєстрація реальних подій в житті людей та їхньої поведінки. За допомогою спостережень за діями великої кількості людей дослідник отримує L-дані.

Друге джерело інформації – це повідомлення людей самих про себе, або Q-дані, які отримують із особистісних опитувальників.

Третій вид даних – це T-дані, або інформація, отримана із об'єктивних тестів.

Таким чином, всі три способи спостереження – це три підходи до розуміння і вимірювання рис особистості.

В 40-х роках ХХ ст. найбільш поширеним методом створення матриці кореляцій була R-техніка, коли багато людей в одній і тій самій ситуації відповідають на один або декілька тестів. Результати факторно-аналітичного дослідження з використанням R-техніки дозволяли ідентифікувати тільки ті риси, які є спільними для багатьох людей.

R-техніка – одна особа відповідає на два чи більше тестів в різних ситуаціях, із цих даних складається кореляційна матриця. Дана техніка дозволяє отримати 30 і більше перемінних, які стосуються однієї людини більш ніж у 100 ситуаціях (жінка Кеттела – 9 тижнів щоденних тестувань – виснаження від процедури тестування). Щоб уникнути помилки, Кеттел розробив як доповнення до R – техніки диференційовану dR-техніку: в кореляційну матрицю входять перемінні, отримані від тестування великої кількості людей у двох різних ситуаціях. Ці дві техніки мають використовуватися разом для визначення загальних станів або шаблонів настроїв.

Для вимірювання рис Кеттел розробив декілька варіантів опитувальника 16 PF: «Особистісний опитувальник для дошкільнят» (для дітей 4-6 рр.), «Особистісний опитувальник для школярів молодших класів» (6-8 рр.), «Дитячий особистісний опитувальник» (8-12 рр.), «Особистісний опитувальник для старшокласників» (12-18 рр.).

Головний фактор, що відповідає за високу кореляцію між поверховими факторами, отримав в теорії Кеттела назву *основної (головної) риси*.

За роки роботи Кеттел і його колеги ідентифікували 35 первинних темпераментних рис (рис першого порядку). З них 23 є *характеристиками нормальних людей*, а 12 стосуються *патологічних відхилень*. Для виявлення темпераментних рис використовувалися L і Q-дані дорослих і дітей.

З нормальних рис найбільш повно вивченими є 16 особистісних факторів, що входять у «16-ти факторний особистісний опитувальник» Кеттела, отриманих із Q-даних. Цікаво, що у хворих людей поряд із нормальними 23 рисами виявлялися ще 12 патологічних факторів.

Кеттел також класифікував здібності і мотиваційні риси. Мотиваційні або динамічні риси діляться на вроджені спонування (*ерги*) і набуті в

результаті культурного впливу мотиви (*семи*). Всі вони є елементами динамічної решітки, в яку входять *атитюди* (специфічний образ дій, який людина реалізує або хоче реалізувати в конкретній ситуації; в кожен атитюд входить стимул або ситуація, інтерес (інтенсивне бажання), реакція і об'єкт). Аттитюд служить мотивом поведінки.

16.2. Факторна теорія типів Ганса Айзенка

Англійський вчений німецького походження **Г. Айзенк** увійшов в історію психології як засновник чотирьохрівневої ієрархічної моделі людської особистості. Подібно до Кеттела, Айзенк використав факторний аналіз, проте він також використовував гіпотетико-дедуктивний метод обробки матеріалу; виділяв не 35 рис, а тільки три базових типи: *екстраверсія (комунікабельність, імпульсивність) – інтроверсія (пасивність, вдумливість), невротизм (тривожність) – емоційна стабільність і психотизм (антисоціальна поведінка) – суперего (схильність до співпереживання і співпраці)*; вважав факторний аналіз лише одним із способів пошуку відповіді на питання щодо теорії особистості.

Був переконаний у тому, що риси особистості і типи визначаються перш за все спадковістю. Так, поділяв думку про те, що коефіцієнт інтелекту в більшій мірі визначений генетично. Його книга «Дискусія про коефіцієнт інтелекту» настільки суперечила загальноприйнятим поглядам, що книготорговці боялися її продавати у своїх лавках, боячись, що магазин можуть підпалити.

Визначаючи структуру людської особистості, Айзенк насамперед використовує протилежності екстраверсії та інтроверсії. У підборі рис цих особистісних спрямувань іде шляхом, торованим Юнгом, Лазурським, Кречмером та ін.

Екстраверти виявляють себе в таких рисах, як афектованість (прагнення виразити емоції зовнішнім чином), бадьорість, веселість, вдоволення, гумор, соціабельність, співчуття, нерозвиненість самосвідомості, висока рухова активність, низька наполегливість, поріг стримувань, повільне вловлювання. Послідовника Айзенка ще додали такі риси, як самоствердження та відсутність приниженості.

Якості інтроверта визначаються як діаметрально протилежні.

Айзенк також висловлював думку, що екстраверт виявляє типову жорсткість на противагу м'якості інтроверта. Ті, що мають жорстке настановлення щодо інших, схильні застосовувати примус, здійснювати тілесні покарання, стерилізацію, евтаназію тощо. Інтроверти ж виступають за скасування подвійного стандарту моралі, смертної кари, проголошують пацифізм тощо.

Намагаючись знайти природничу основу для типології особистості, він указує на спадкові риси. Так, баланс збудження і гальмування має

генетичні корені і визначає характер активності кори півкуль головного мозку. Оскільки кора контролює свідомість, екстраверти гальмують свідому думку і порівняно з інтровертами діють менш усвідомлено стосовно своїх міркувань. Айзенк тому зазначав, що екстраверти більш спонтанні у своїй поведінці, а інтроверти – більш стримані.

Проте виклад Айзенком типології особистості має серйозні методологічні прорахунки: на одну площину міркування зводяться феномени біологічні, фізіологічні, логічні, психологічні, соціальні, ідеологічні і т.п. Головна психологічна проблема полягає в тому, що будь-яка особа не може бути визначена як інтроверт або екстраверт. На думку, В.А.Роменця, І.П.Манохи, це є лише *вчинкова активність людини*.

Айзенк, спираючись на павловські вчення, дослідження біхевіористів і новітні відкриття у фізіології, пов'язані з властивостями ретикулярної формації, визначав, що центром, яке визначає збудження і гальмування кори, є саме ретикулярна формація. Ним був проведений експеримент, в якому досліджувалося відношення «збудження – гальмування». Було відібрано з 90 піддослідних по 10% найбільш екстра – та інтровертованих осіб, які мали виконати дію, що вимагала певної витримки: стукати металеву паличкою по металевій плитці. Через хвилину число піддослідних скоротилося: інтроверт – 1, екстравертів – 18.

Гальмування, яке виявилось в цих дослідках Айзенк назвав *реактивним гальмуванням*. Такий вид гальмування не має зумовленої природи і не пов'язується зі специфічним стимулом. Якщо індивід був стимульований тривалий час, реактивне збудження зростало. Тому екстраверти переживають «стимульний голод» більш гостро, ніж інтроверти. Екстраверти перебувають у постійному очікуванні їжі, пиття, більше палять і ризикують. Психопати, ув'язнені і самотні матері, як правило, рекрутуються із екстравертів.

Досить абстрактно характеризує Айзенк протиставлення «нейротизм – емоційна стабільність». Він бере за основу фактори емоційної стабільності: наполегливість, доброта правдивість, усвідомленість і доповнює їх такими факторами, як довірливість, воля, самоконтроль, стабільність, нестача емоційності. Але тут він не добачав того, що воля є різною; самоконтроль є у кожного, проте різного характеру; довірливість – це моральна риса; незрозуміло, яким чином нестача емоційності визначає емоційну стабільність.

Недоречно пов'язувати нейротизм з ідеєю готовності, самовпевненості, сварливості, зарозумілості, роздратованості, імпульсивності, експресивності. Чи можна говорити про імпульсивність лише як рису людського характеру, не враховуючи всієї структури вчинку? Адже в одній ситуації виявиться імпульсивність, а в іншій – поміркованість, і все це вміщується в одній людині.

Айзенк особливий наголос робив на біологічних складових особистості. Згідно його теорії, вплив оточуючого середовища практично не має значення для формування особистості. На його думку, генетичні фактори мають значно більший вплив на поведінку, ніж дитячі враження.

16.3. Психологія індивідуальності Гордона Оллпорта

Теорія **Г. Оллпорта** являє собою поєднання гуманістичних і індивідуальних підходів до вивчення людської поведінки. Вона підкреслює унікальність психічно здорових індивідів, що свідомо спрямовані на досягнення поставлених цілей. Він вважав, що вичерпна теорія особистості має бути заснована на об'єднанні досягнень психоаналізу, теорії навчання, соціальної психології, теорії рис, так само як і його власна психологія індивідуальності.

Оллпорт був еkleктиком, тому багато з того, що ним написано, суперечливо або перебільшено. Був прихильником проактивної позиції, яка стверджувала думку, що люди володіють більшою мірою свідомого контролю над своїм життям. В психології індивідуальності Оллпорта висувається гіпотеза, що люди хочуть рости і змінюватися, і що їхнім мотивом є пошук нових напружень, а не статус кво або зменшення напруження.

Роблячи наголос на індивідуальності, він ввів поняття індивідуальні риси або персональні диспозиції. При цьому розрізняв три рівні: кардинальні диспозиції, центральні і вторинні. Найбільш потужний за мотивацією тип особистісної диспозиції – це *кардинальна диспозиція*. Нею володіють не багато людей, це певна характеристика або головна пристрасть, яка домінує над всім життям людини. Оллпорт ілюструє поняття на прикладі історичних постатей або літературних героїв (Дон Кіхот, Нарцисс, маркіз де Сад (диспозиція садизму)). *Центральна диспозиція* – це ті риси, які можуть бути перераховані ким-небудь, хто знає дану людину достатньо добре. Зазвичай вони включають від 5 до 10 найбільш суттєвих рис, навколо яких концентрується життя людини. Центральні диспозиції переходять у *вторинні диспозиції*, не настільки характерні для даної людини, але достатньо багато численні. Це можуть бути прихильності до музики, до певного стилю одягу, які-небудь ситуативно обумовлені риси.

Всі особисті диспозиції динамічні. Ті, що формують дії, називають мотиваційними, ті, що керують діями, – стилістичними. Прикладом стилістичної диспозиції може слугувати бездоганний зовнішній вигляд людини.

В створеній Оллпортом концепції особистості виділяється поняття *пропріум*. В це поняття входять цінності людини, стилі поведінки і особисті диспозиції.

Питання для самоконтролю

1. Факторна теорія рис Раймонда Кеттела.
2. Факторна теорія типів Ганса Айзенка.
3. Психологія індивідуальності Гордона Оллпорта.

Тема 17. Екзистенційна психологія особистості

17.1. Психологія екзистенціалізму

Який образ екзистенціалізму є в нашій культурі? Песимізм, сум, меланхолія? В голові виникають думки про відсутність смислу в житті людини і трагізму буття? Що насправді являє собою екзистенціалізм і що нам хотіли донести його представники?

Не дивлячись на те, що розквіт екзистенціалізму прийшовся на 40-50 рр. ХХ ст., його витoki знаходимо в ХІХ ст. В першу чергу згадуємо датського релігійного філософа **Керкегора**, який поставив у центр власної філософії проблему унікального людського існування. Більше за все Керкегора цікавило питання смерті. Саме він проголосив смерть справжнім кінцем людського існування. Як нам відомо з історії психології, раніше міфологія, а потім і релігії давали людям уявлення про існування людини після смерті: від підземелля Аїда в Давній Греції до пекла і раю в християнстві. Та Керкегор підштовхує до фактів існування людської кінцевості, де смерть – це кінець існування людини. Це ніщо. Також саме в філософії Керкегора виникає проблема свободи, яка ставить людину перед вибором і вимагає від неї відповідальності за здійснений вибір. Що також стало темою екзистенціалізму.

Та справжнім батьком філософської думки в екзистенціалізмі вважається **Ф. Ніцше**. Саме Ніцше визначив одну з головних проблем ХХ ст. – *смерть Бога. Бог – мертвий заявив Ніцше! Ми його вбили!* І його крик означав визнання того, що Бог пішов із цього світу і його вбили люди. Пам'ятаймо, що час Ніцше – це активна *секуляризація*, тобто ослаблення ролі церкви та релігії на всі сфери життя людини. Вираз «Смерть Бога» – це метафора, яка означала символічний кінець Християнства як домінуючого погляду на світ і місце людини в ньому.

Ніцше часто говорив про те, що нема ніякого потойбічного світу, є тільки одна реальність, в якій ми живемо: народжуємося і вмираємо. І більше нічого. За Ніцше, потойбічний світ видуманий людиною.

Вислів «смерть Бога» означає і те, що всі цінності, які раніше здавалися очевидними, перестають що-небудь значити. Адже саме Бог і Божий закон говорить нам, що таке добро і зло, хто ми такі, і в чому смисл нашого життя. Якщо Бог помер, то разом з ним впала і вся бувша система цінностей. А відтак, Світ без Бога – це світ без смислу і людина вперше

стикається із ситуацією, коли вона нічого не знає про оточуючу її реальність і задача її полягає у пошукові смислу в житті.

Заради справедливості, згадаємо, що епоха Просвітництва відзначилася думкою про те, що Всесвіт керується законами фізики, а не божественним проведінням. Філософська думка показала, що всі моральні теорії тепер можуть існувати також без посилання на Творця. Європа більше не потребувала Бога як джерела моралі, людських цінностей чи законів Всесвіту; філософія і наука зайняли його місце. Відтак, масова секуляризація західної думки допомогла усвідомити, що Бог не просто вмер, а те, що саме люди вбили його своєю науковою революцією, своїм прагненням пізнати світ.

Вочевидь, екзистенціалізм – безпосередньо пов'язаний з соціальними і політичними подіями. Не випадково пік екзистенціалізму приходить на час другої світової війни, і пов'язаний із жахиттям знищення людини і людських цінностей. Це світові війни, Холокост, коцтабори, атомні бомби – з одного боку, а з іншого – марксизм, який підпорядковує людину певним економічним силам і психоаналіз, який показує, що несвідомі інстинкти сильніші за свідоме життя. Все зазначене вказує на крах ідеї Епохи Гуманізму – *людиноцентризм, звернення до духовних цінностей Античності*.

Отже, настає розчарування в людській сутності і переоцінка всіх моральних категорій. З усіх боків людина виявляється під владою сил, які їй непідвласні. Така ситуація звертає увагу філософів, психологів, письменників до осмислення світу, коли віра в людину знищена і є необхідність повернути їй віру в себе.

Екзистенціалісти говорять, що світ втратив первинний смисл, людина – істота, яка нічого не знає про світ і своє існування в ньому, яка відчуває себе закинутою у цей світ. Вони пояснюють: нас ніхто не питає, хочемо ми народитися чи ні. Через це ми відчуваємо тривогу, а через нерозуміння себе – відчай. Але центральною думкою екзистенціалістів є проблема смерті і наша реакція на це. Після смерті нема нічого запевняють екзистенціалісти. Але парадоксальним чином саме в акті смерті і народжується, на їхню думку, сутність людини.

Відсутність смислу у світі веде екзистенціальну думку до постулювання ідеї про тотальну свободу.

Далі сконцентруємо увагу на яскравих представниках екзистенціалізму, зокрема ідеях **Ж.-П. Сартра**. *Раз ми нічого не знаємо, і у світі немає смислу, то ми залишаємось сам на сам зі своєю абсолютною свободою. Ніщо не обмежує, нічого не може бути нам опорою. Я і тільки Я відповідаю за свою свободу.* Отже, Свобода для екзистенціалізму завжди пов'язана з відповідальністю. При цьому, категорично заперечується відповідальність зовнішніх інстанцій: чи то Бога, чи то Закону. Тільки Я

відповідаю за те, що роблю. Чи, як говорить Сартр, «Свобода – це те, що я сам зробив із того, що зробили з мене».

Сартр разом із іншими філософами-екзистенціалістами: **Морисом, Мело Понті, Мартіном Хайдеггером**, іншими, піднімає тему сутності людини у світі. Розглянемо її.

Як нам відомо із змісту нашої дисципліни, ще у філософії Античності за людиною вбачали певну сутність: чи то безсмертна душа у Платона, чи то мислення у Декарта (*Я мислю – отже я існую*), чи то внутрішня єдність відчуттів у Канта. Сартр перевертає цей класичний принцип і стверджує: *«Людина з'являється у світі, діє і тільки потім визначається. Ми є те, що ми робимо! Наше існування, наш постійний вибір і є МИ»*.

В своєму житті ми робимо різні вчинки і робимо вибори. Кожен з них формує нашу сутність. Так проходить все наше життя. Людина існує, але сутності ще нема. І ось, як тільки людина помре, її існування завершиться. Вона втратить свою головну характеристику – свободу бути. Саме тоді і виникає сутність людини. Тобто з кінцем її існування і виникає її сутність, тому що її вже неможливо буде змінити.

Таким чином, головна думка Сартра: *Людина змушена бути вільною. Все наше життя – це існування, яке поступово створює нас. Кінець нашої свободи – смерть. Свобода покладає на людину надзвичайну відповідальність, тому що кожне наше рішення залишається з нами. Тому ми приречені на свободу, яка є абсолютною*.

Екзистенціалізм **А. Камю** ділиться на два блоки: *абсурд і бунт*, що впливають одне з іншого. Камю розуміє, що ключова проблема людини – це необхідність прожити власне життя. Людина народжується в світі, який не має смислу, але в людині є внутрішня потреба – пізнання. Отже, *Ми шукаємо смисли у світі, в якому смислу нема!* Саме цю ситуацію Камю назвав абсурдом. *Проблема абсурду* ставить людину перед вибором: Що робити? Камю розглядає три варіанти: самогубство, капітуляція перед абсурдом, бунт проти абсурду і обирає останнє. В цьому він бачить єдиний спосіб існування в абсурдному світі. Як виражається цей бунт? – у створенні смислу!

Я прийшов у цей світ і маю знайти смисл, але у світі його – нема! Виходить, що я маю сам внести у цей світ смисл. Я маю взяти на себе функцію Бога. Протистояти абсурду, знаючи, що це призведе до поразки. Жити, знаючи про смерть. Це і є бунт! Саме через бунт людина творить свої цінності, сенси, свободу, творчість. За Камю, це і є справжній смисл існування людини!

Отже, критика класичного раціоналізму за відрив від конкретного досвіду життя особистості, означила для екзистенціалізму власне розуміння людини, в основі якої лежить аналіз *екзистенції – унікального існування індивіда*. Екзистенціальна психологія як напрямок гуманістичної

психології виникла в середині ХХ ст. з одного боку як протест проти засилля біхевіоризму і психоаналізу, які намагалися звести розуміння людини до поведінкових схем і інстинктів, а з іншого – як наукова рефлексія теоретичних досягнень екзистенціальної філософії.

Якщо раніше людина розглядалася як частинка макрокосмосу, то екзистенціально орієнтовані мислителі звернули увагу на буття особистості, на свободу вибору її життєвого шляху, на трагізм долі людини і неминучість смерті, яка позбавляє людей можливості самоздійснення. Ці ідеї отримали свій розвиток в працях **Карла Теодора Ясперса (1883-1969)** – німецького філософа і психіатра, одного из творців екзистенціальної психології.

Зауважте, що у психології середини ХХ ст. активно розробляється онтологічна парадигма, де *онтологія – це те, що утворює обов'язкове, об'єктивне природне начало, яке неможливо ігнорувати і дуже важко раціоналізувати*. Центральною психологічною проблемою онтології людської життєдіяльності стає проблема екзистенційної свободи суб'єкта, що пов'язана з питаннями: Як існувати? Які межі моєї свободи?

Згідно з Ясперсом, проблема буття розшаровується на три рівні. Зовнішній рівень – це предметне буття, або існування БУТТЯ-В-СВІТІ (Dasein, що означає «існувати там»), це поняття вжив Хайдеггер, воно означає те, що людина цікавиться лише предметами і сама переповнена «предметним буттям». Водночас, Ясперс протиставляв цьому існування (екзистенцію) і тим самим надав поняттю ДАЗАЙН зовсім іншого тлумачення, ніж Хайдеггер. Говорячи про існування, Ясперс мав на увазі перш за все *духовне життя особистості, її свідомість*.

Тому другий рівень поділу буття – це осягнення екзистенції або усвідомлення себе. Екзистенція для нього, так само, як для Керкегора, становить *буттєве ядро особистості*. З особливою силою ядро особистості відкривається в ситуаціях відчаю, втрати, провини, жаху, тобто в межових станах, коли людині загрожує моральна або фізична загибель.

Звідси третій рівень – *трансценденція* як раціонально незбагненна межа будь-якого буття і мислення. Це означає, що пройшовши потрясіння межової ситуації, людина знаходить свободу і виходить за межі повсякденності «предметного буття». Основна межова ситуація виникає перед загрозою смерті. За Ясперсом, те, що перед смертю залишається істотним – екзистенційне, а те, що втрачає свою цінність, є оголене буття.

Термін «*буття-в-світі*» виражає єдність людини та світу. Є три форми буття-в-світі:

- 1) наші відносини зі світом зовнішніх об'єктів або речей
- 2) наші стосунки з іншими людьми
- 3) стосунки з власною особистістю.

Ментально здорові люди живуть в усіх цих трьох світах одночасно. Якщо людина усвідомлює своє буття-в-світі, вона також усвідомлює можливість *небуття*, або неіснування. Життя стає для нас більш значущим, коли ми стоїмо перед фактом неминучості смерті або небуття.

Сучасна людина, як стверджує К. Ясперс, мислить своє буття лише як «Ми». Постійне прагнення до функціонального порядку несе певну небезпеку для духовних якостей людини. Жертвуючи своєю сутністю, люди прагнуть зайняти високе положення. Сприйняття себе як функції означає відсутність справжнього існування. Соціальні функції у сучасному суспільстві настільки придушили і витіснили справжнє людське існування, що відновлення духовних сил стає надзвичайно складним. Людина, яка в своєму житті намагається спиратися лише на принципи соціальної раціональності, віддаляється від справжнього розуміння самої себе та свого існування, втрачає життєву стійкість і духовні орієнтири (*наприклад, під діловитістю може приховуватися людська жорстокість і нещадність*). У своєму існуванні людина стикається з насильством з боку соціального світу.

Учений також зауважує, що питання про необхідність розуміння автентичності дійсності рано чи пізно стане неминучістю перед людиною. В цьому сенсі граничні ситуації абсолютно не можливо усунути в існуванні людини. Екзистенційна мотивація спрямовує людину до самої себе. Якщо раніше, говорить К. Ясперс, людині погрожували сили природи, то тепер її сутності загрожує власно організований світ. Людину спокушає можливість не розбираючись протиставити себе світу, проте в дійсності це може лише та людина, яка сама суперечить собі і ризикує здійснити втечу від істини і світу, що призводить її існування до краху.

Небажання приймати рішення, на думку К. Ясперса, стало формою існування сучасної людини, яка прагне відмовитися від самої себе і заглибитися в роботу, бути залежною від соціальної ролі, створювати показну діловитість. Коли людина хоче усунути від розуміння ситуації, щоб не нести відповідальності, К. Ясперс називає це «духовною інквізицією», що тлумачить як особистісну ворожість до власної свободи.

Стратегія «проти світу» веде до самотності, виснажує психічні ресурси людини. Стратегія «в світ» веде в світ складних відносин, де з'являється потенційна можливість вирішити внутрішні конфлікти.

К. Ясперс як екзистенційний психолог ставить головне питання: якою мірою людина в своїй життєдіяльності може бути вільною і де проходить межа цієї свободи в її життєвій ситуації? Він наголошує на важливості проблеми: як екзистенційно суб'єкт «схоплює» свій конфліктний життєвий світ? Внутрішня конфліктність, відповідно до його поглядів, є результатом неможливості витримати вимоги життєвих ситуацій, які несуть загрозу власному існуванню, і це призводить в подальшому до розщеплення особистості людини.

17.2. Екзистенціальні концепції особистісного розвитку

Австрійський психолог і психіатр **В. Франкл (1906-1998)** вважав, що рушійною силою людської поведінки і розвитку особистості є *пошук Логосу*, сенсу життя, який має здійснюватися конкретною людиною за її власною потребою. Екзистенційна теорія Франкла складається з трьох частин: *учення про прагнення до сенсу, про сенс життя і про свободу волі. Логотерапія* як версія сучасного екзистенційного аналізу була розроблена ним у 30-х роках ХХ століття. Її основною ідеєю є визнання того, що особистість постійно прагне до пошуку та реалізації сенсу життя. У пошуках смислу людина повсякчас долає межі свого Я, тобто трансцендентує. У такий спосіб вона відкривається світу смислів (логосу). Власне завдяки логосу людина знаходить смисл життя як у стражданні чи любові, радості, так у подвигах і реальних побутових справах. Саме у такий спосіб вона розвивається й стверджує себе як людина.

Логотерапія – це, перш за все, своєрідний світогляд, який допомагає людині залишитися людиною навіть у моменти, коли вже здається, що вона втрачає останні надії у житті, коли вона не бачить більше ніякого сенсу у власному існуванні.

Слід зауважити, що думки В. Франкла – це думки людини, яка сама зазнала нелюдських випробувань й віднайшла смисл життя. У роки Другої світової війни він потрапив до концтаборів, де на нього чекали нестерпний голод, постійні приниження, хвороби, постійна загроза життю. Аналізуючи свою поведінку та поведінку інших в'язнів, В. Франкл окреслив стратегії, що утримують людину над прірвою, захищають розум від божевілля та дають сенс життю. Свій досвід виживання дослідник описав у праці «Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі». Він описує життєві ситуації, які допомогли йому сформулювати основні принципи логотерапії.

Під час нелюдських умов життя у концтаборах він позбувся усього, окрім існування, «у нас насправді нічого не залишилося, окрім наших голих тіл...». Уся його родина, окрім сестри, загинула у концентраційних таборах. Він утратив все те цінне й значиме, що тримало його у житті та надавало сенсу. Потерпаючи від голоду та холоду, зазнаючи жорстоких знущань, очікування знищення, він не лише намагався вижити, а й шукав для чого це потрібно. Стверджуючи, що життя є вартим збереження, він дає відповідь на вічне для кожної людини питання про смисл свого існування.

Чи впливає середовище на буття людини? Це – наступне питання, над яким розмірковує В. Франкл. Розглядаючи унікальну структуру табірної життя, він аналізує, якою мірою воно змушує людину підлаштовуватися під його реалії. І робить висновок, що табір містить у концентрованому вигляді сукупність зла й страждань, які в інших місцях повсякденного

життя існують розпорошено й подекуди непомітно. Особливість табору у тому, що все брехливе, підле, зухвале виступає на поверхню.

Відтак, чи може людина врятуватися від впливу такого середовища? Чи має людина право вибору за умов табірної життя? В. Франкл стверджує, що людина за будь-яких умов має свободу вибору. Він наводить чимало прикладів з повсякденних реалій табірної життя, які свідчили, що апатію можна подолати, а роздратованість стримати. Навіть в умовах табірних поневірянь і знущань людина здатна зберегти духовну свободу та незалежне мислення. У найсуворішій боротьбі за самозбереження вона завжди має вибір: зберегти власну людську гідність чи уподібнитися до тварини. Вона завжди має можливість зберегти моральні цінності чи забути про них. *Свобода – це здатність змінити смисл ситуації, «навіть тоді, коли далі йти вже не має куди».* Життя має потенційний сенс за будь-яких обставин. Зрозумівши та знайшовши відповіді на свої смисложиттєві питання, людина буде розвиватися й рухатися уперед попри усі приниження та негаразди.

Зазначу, що логотерапія не може використовуватися абсолютно в усіх випадках, при вирішенні усіх психологічних проблем. Як психотерапевтичний метод лікування неврозів її доцільно використовувати для подолання *нооогенних неврозів*, які походять не з психічного, а з «ноологічного» (розумного) виміру людського існування. Причиною їх виникнення є екзистенційні проблеми, зумовлені моральною кризою свідомості чи екзистенційним вакуумом.

Основна теза вчення про *прагнення до сенсу* свідчить, що воно є природженою мотиваційною тенденцією, властивою всім людям і основною рушійною силою розвитку особистості. Віктор Франкл стверджує, що *«сенс – це те, що міститься в ситуації, що припускає питання і вимагає відповіді».*

Головна теза вчення про смисл життя у тому, що життя людини не може позбутися сенсу ні за яких обставин; сенс життя завжди може бути знайдений. Відповідно теорії Франкла, сенс не суб'єктивний, людина не вигадує його, а знаходить у навколишній дійсності, у тому, що є для неї цінністю. Тому він визначив екзистенційні цінності, здатні зробити життя людини осмисленим, і виділив три групи *цінностей: творчості, почуття і ставлення.* Сенс життя можна знайти в будь-якій із цих цінностей. Тобто, немає таких обставин і ситуацій, в яких людське життя втратило б свій сенс.

Звертаючись до тези про *свободу волі*, Франкл стверджує, що людина спроможна знайти і реалізувати сенс життя, навіть якщо її свобода обмежена об'єктивними обставинами. Свобода, за теорією Франкла, тісно пов'язана з відповідальністю людини за правильний вибір і реалізацію смислу свого життя.

17.3. Екзистенційна психологія Ролло Мея (1909-1994)

Базується на клінічних експериментах. Людина живе сьогоднішнім, для неї актуально насамперед те, що відбувається тут і тепер. У цій єдиній справжній реальності людина формує себе сама і відповідальна за те, ким вона врешті-решт стає. Прослідковуючи докорінні відмінності між психічно здоровою, повноцінною людиною і психічно хворою, Р. Мей дійшов до висновку, що багатьом людям бракує хоробрості зустрітися вічна-віч зі своєю долею. Спроби уникнути подібного зіткнення призводять до того, що люди намагаються втекти від відповідальності, заявляючи про споконвічну несвободу своїх дій. Не бажаючи робити вибір, вони втрачають здатність бачити себе такими, якими вони є насправді, і переймаються почуттям власної незначущості й відчуженості від світу.

А здорові люди, навпаки, кидають виклик своїй долі, цінують, оберігають свою волю і живуть справжнім життям, чесно щодо себе та інших. Вони усвідомлюють неминучість смерті, але їм вистачає сміливості жити в сьогоднішні. Мей вважав, що воля приходить до людини, коли вона протистоїть своїй долі і розуміє, що смерть або небуття можливе в будь-який момент. Людина може бути внутрішньо вільною, навіть якщо вона фізично перебуває у в'язниці.

У своїй концепції особистості Р. Мей особливо підкреслював унікальність особистості, вільний вибір і усвідомлений цільовий аспект поведінки. Як і інші екзистенціалісти, Мей вважає, що:

- 1) існування передуює сутності (важливіше, що люди роблять, а не хто вони є);
- 2) люди прагнуть знайти відповіді на найважливіші питання щодо сенсу свого життя;
- 3) воля і відповідальність завжди врівноважують одна одну, тому жодна з них не може бути присутня окремо від іншої.

Свобода не може існувати без тривоги, так само як і тривога не може існувати без усвідомлення можливості свободи. Стаючи більш вільною, людина неминуче відчуває тривогу. Р. Мей цитував К'єркегора, який говорив, що *«тривога – це запаморочення від свободи»*. Тривога, як і запаморочення, може бути і приємною і болючою, і конструктивною і деструктивною. Більш того, тривога може бути як нормальною, так і невротичною, констатував він.

Поняття *інтенціональності* як спрямованості свідомості на конкретний предмет ввів до наукового обігу Едмунд Гуссерль. Це структура, в якій ми осмислюємо свій минулий досвід і відповідно уявляємо собі майбутнє.

Тлумачення, запропоноване Р. Меєм, враховує не тільки відрефлексовані дані досвіду, а й всі акти несвідомої орієнтації особистості на об'єкт. Поза цією структурою неможливий ні вибір, ні його

подальша реалізація. Вчинок має на увазі інтенціональність, інтенціональність має на увазі вчинок. Мей використовував це поняття, щоб перекинути міст через прірву між суб'єктом і об'єктом.

Таким чином, огляд поставлених питань до теми дозволяє вважати, що *екзистенціальна психологія є результатом синтезу філософського екзистенціалізму і класичної психологічної традиції*:

- її головним предметом є онтологічна проблематика існування (екзистенції) особистості

- у центрі уваги екзистенціальної психології постають індивідуальні смисложиттєві питання, які становлять сутність екзистенціальної сфери та впливають на психологічне благополуччя особистості. Серед них такі, як: буття, сенс життя, відповідальність, рішення й вибір, проблема смерті, ситуаційного існування, екзистенційної ізоляції, прагнення до осмислення, свобода вибору, самоактуалізація, життєві цінності

- екзистенціальний підхід акцентує увагу на екзистенціальних проблемах існування людини у світі. У свій час В. Франкл критикував думку представників гуманістичного підходу щодо самоактуалізації як головного призначення життя людини. *Самоактуалізація – це своєрідний діалог людини із собою, який «замикає» її на її внутрішньому світі, а має йтися про діалог людини зі світом життя* (Франкл, 2000).

Екзистенціальна психологія має філософську основу і належить до гуманістичного напрямку психології, в центрі якого – людина, її особистісне зростання і розвиток. Сенс не суб'єктивний, людина не вигадує його, а знаходить у навколишній дійсності, у тому, що є для неї цінністю (*творчість, почуття, ставлення*). Тобто, немає таких обставин і ситуацій, в яких людське життя втратило б свій сенс.

Екзистенціалісти застосовували *феноменологічний* підхід до вивчення особистості, наполягаючи на тому, що людину найкраще можна зрозуміти в її власних координатах. Єдність людини та її феноменологічного світу виражено терміном «буття-в-світі», формою якого є : 1) наші відносини зі світом зовнішніх об'єктів або речей, 2) наші стосунки з іншими людьми; 3) стосунки з власною особистістю.

Завершуючи, хочу наголосити на тому, що вам, як майбутнім психологам, важливо розвивати екзистенційне мислення, яке допоможе зрозуміти, що заважає повноцінному існуванню людини, і що сприяє екзистенційним змінам в її житті.

Питання для самоконтролю

1. Що таке екзистенціалізм. Що передувало виникненню екзистенціальної психології та який зміст екзистенціальних концепцій ХХ ст.

2. Екзистенціальні концепції особистісного розвитку.

Тема 18. Розвиток психології в Україні. Сучасні проблеми і напрямки розвитку психологічної науки

18.1. Історичні передумови, особливості провідних ідей в українській психологічній думці

Сучасний стан розвитку психології характеризується плюралізмом напрямів, теорій, точок зору на її предмет, не кажучи вже про розгалуженість і комплексність способів її практичного використання. З огляду на це, є потреба в *історико-психологічній реконструкції психологічних уявлень*, яка передбачає наступність, взаємне доповнення і збагачення найкращих ідей, котрі належать мислителям, філософам минувшини. Тож наше завдання полягає у з'ясуванні специфіки української психології.

Історико-психологічну реконструкцію предметної області психології в першій половині ХІХ століття почнемо з Київського університету св. Володимира, в якому збережено рідкісні рукописи перших викладачів психології. Зокрема, **Ореста Марковича Новицького** та його праці «Керівництво до дослідної психології», в якій О. Новицький визначає *психологію як науку про природу людської душі*.

Під природою душі розумілися різні її властивості, такі як духовність, здібності, свідомість і воля, тобто предметом дослідження виступало життя людської душі. Психологія за уявленнями Новицького є наукою дослідною, і тому джерелом вивчення і дослідження для неї слугує внутрішній і зовнішній досвід та висновки при порівнянні людей. Для психології, як і для всіх інших наук не існує іншого джерела пізнання окрім досвіду. Досвід вказує на особливі, окремі явища, однак він може й привести до загального, наукового пізнання, тому що все індивідуальне, котре піддається спостереженню, містить у собі загальне. Теж саме можна сказати і про індивідуальні прояви людського духу за допомогою самопізнання. На думку О. Новицького, самоспостереження як метод дослідної психології не є складним заняттям, тому, що предметом самоспостереження для кожної людини є вона сама.

Таким чином, предметна область психології у першій половині ХІХ століття в Імператорському Київському університеті св. Володимира зосереджується на пізнанні людиною самої себе, своєї душі, та включає дослідження чуттєвих проявів людини, волі, спонукань та настановлень, визначення людиною свого місця в світі, співвідношення понять «душі» та «тіла», вивчення мисленнєвих здібностей людини, особливостей творення її характеру та інші психологічні властивості.

Покликаючись на прослуханий курс історії психології, впевнено можемо зазначити, що виникнення та розвиток психологічних знань на

теренах України мало такі ж закономірності, як у світовій цивілізації. Переконаємось у цьому на прикладах наукових доробків знаних українців.

Психологічні ідеї **Г. С. Сковороди** були складовою частиною його вчення про людину, про сенс життя та шляхи досягнення щастя. Високо цінуючи науку, філософ був поборником не «науки для науки», а «науки для життя». Наука, на його думку, є не самоціль, а засіб, що служить життю, цінність якої визначається тим, як вона допомагає людині знаходити шлях до щастя.

Немає людини, писав Г. С. Сковорода, яка не прагнула б до щастя. Бути щасливою – найвище бажання кожної людини. Проте, хоч всі люди прагнуть до щастя і шукають його, переважна більшість із них нещаслива. Причиною є передусім те, що люди не знають, в чому полягає справжнє щастя, не там шукають його, де треба, не вміють боротися за нього.

Щастя треба шукати «всередині нас самих», в «здоров'ї духа, душевному мирі і веселості серця». Душевний спокій, здоров'я та веселість настають тоді, коли людина «живе в згоді з природою». А жити в порозумінні із природою – це означає працювати у «згоді з своєю природою», відповідно до своїх здібностей і нахилів. Щастя – це не бездіяльність, не неробство, не сон, а «сродное делание», суспільнокорисна діяльність, що відповідає здібностям кожної людини.

Розглянемо психологічні ідеї Сковороди, що стали складовою частиною його вчення про людину, про сенс життя та шляхи досягнення щастя.

Щоб досягти щастя, треба пізнати свою природу.

Що значить пізнати свою природу?

Вчення Г. Сковороди про природу людини було загалом абстрактним. Але воно ставало цілком конкретним, коли він переходив до характеристики різних категорій людей тогочасного суспільства, до мотивів дій, до рис їх характеру, підкреслюючи відмінність психічного від фізичного.

Висуваючи тезу «пізнай свою природу», тобто «пізнай себе самого», Г. Сковорода мотивував необхідність самопізнання. Серед аргументів щодо потреби пізнання такі:

- *У правильному виборі людиною життєвого шляху лежить успіх і щастя*

- *Щоб мати упевненість у своїх силах, самоудосконалюватися, виробляти вміння володіти собою, для того, щоб стати справжньою людиною*

- *Щоб «знайти себе» і своє «місце в житті», щоб через відповідну роботу стати собою, «задружити з собою», «прозріти в собі внутрішню красу і закохатися в неї», полюбити себе за свої власні діла, стати морально сильною і красивою людиною, бо «у що хто закохався, в те перетворився».*

Самопізнання він пов'язував із пізнанням інших людей, оскільки у пізнанні інших людей, у вивченні досвіду інших – шлях до того, щоб самого себе краще зрозуміти.

Визначаючи завдання пізнання людини, Сковорода підкреслював, що справжня сутність людини полягає в тому, що вона робить, як вона діє. *Пізнати себе самого – це значить насамперед розібратися у своїх діях і вчинках, у своїх думках, почуттях і бажаннях, знайти «корень, откуда все произрастает», пізнати свої здібності і схильності.* Це означає зуміти знайти в усій різноманітності проявів психічного життя людини, в мотивах її діяльності істотне і, відокремивши його від неістотного, спиратися на нього у своїй практичній діяльності.

Спиняючись на методі пізнання себе самого, Сковорода підкреслював значення спостережень, досвіду, без яких не можна обійтися, як і в усякому пізнанні. *На його думку, «досвід є батьком мистецтву, віданню і звичці. Звідси народилися всі науки і книги і мудрості».* Тому і в пізнанні себе самого треба виходити з досвіду, із фактів. Але треба не обмежуватись однією констатацією фактів, а намагатись вникнути в їх зв'язки, в їх суть.

Цікаві для свого часу погляди висловлював Сковорода і щодо природних задатків людини та їх ролі в розвитку особистості. Він розвиває вчення про *«сродну»*, *«споріднену працю»*. Під цим він розуміє працю, що збігається з природними задатками людини. Мова йде про комплексне вивчення людини як індивідуальності, особистості і суб'єкта діяльності та про головну мету життя людини, що полягає в пошуку свого покликання, відповідно до природних схильностей. Згадаймо епоху Просвітництва, головною ідеєю якої було пізнання світу, покликаючись на природовідповідність людини.

Сковорода Г. С. давав поради, як розпізнавати психічні властивості дітей і дорослих, виходячи з їхньої поведінки і діяльності. На його думку, здібності, нахили у дітей виявляються вже в їхніх забавках, іграх, а далі в успіхах у навчанні. Вивчаючи їх, можна розпізнати, до чого більше схильна та чи інша дитина. *Коли маленький хлопчик вчиться зі слуху пісень, дивиться то на таємничі картини, то на букви, чи не виявляються тут його музичні, художні і наукові здібності. Дії людей, їх вчинки дають нам ключ для того, щоб розпізнавати їх здібності, їх справжні почуття, риси волі, характеру та інші якості.*

Характеризуючи психічне життя людини, Сковорода надавав у ньому переваги і провідного значення мисленню. Саме за допомогою мислення людина пізнає суть речей, розкриває закони явищ, створює науку про них. Мисленню належить провідна роль у формуванні мудрості людини, її почуттів, її добротності. *«Душа є mobile perpetuum; рухливість безперервна, крилами її є думки, погляди, поради; вона або бажає чогось,*

або втікає від чогось; бажаючи – любить, утікаючи – боїться. Якщо не знає, чого бажати, а чого втікати, тоді вагається, сумнівається, мучиться...».

Філософ порівнює думки з повітрям. Воно невидиме, а ламає дерева, руйнує будівлі, ганяє хвилі і кораблі, їсть залізо і камінь, роздмухує пожежу. «Так і думки сердечні, їх не видно, немовби їх немає, але від цієї іскри вся пожежа, заколот і жаль».

Отже, мислення відіграє провідну роль в емоційному житті людини. Під впливом мислення почуття стають «розумними», а без нього людина, переживаючи що-небудь, не може дати собі раду в тому, що саме з нею робиться, наче немовля, що тільки плаче, але не може ні знати, ні розповісти, чого йому бракує або що в нього болить.

Характеризуючи процес мислення, Г. Сковорода підкреслював, що він являє собою рух. Вогонь згасає, а думка наша ні на хвилину ніби не спиняє свого руху, переходить від одного предмета до другого, перелітає через безмежні простори і часові періоди. Цей рух думки не безладний, а цілеспрямований. У ньому виявляється шукання людиною істини, шукання відповідей на ті питання, що їх ставить життя.

Життя людське є поєднання протилежностей. Як не можна у світі знайти дня без світла і тьми, року без зими і тепла, так і в житті людини життя і смерть, пробудження і сон, мінливість і стійкість завжди поєднуються. Тому і наше завдання, полягає в тому, щоб розкрити це поєднання протилежностей і знайти «в минушому стійке», «в неістотному істотне», «у видимому невидиме».

Філософ часто підкреслював, що осягнення істини вимагає активності людини і зусиль. А ці зусилля й активність є там, де є прагнення людини до істини, любов до неї, зацікавленість у ній і бажання її досягти. Без власної активності людина не може дійти істини. Її не можна зовні вкласти в душу недопитливої і в той же час задоволеної собою, гордої людини. «Нема трудніше, як вкласти істину в дурне, але горде серце», зазначає Г. Сковорода і додає: «Не той дурний, хто не знає (ще не народився такий, щоб все перезнав), але той, хто знати не хоче».

Олександр Потебня, видатний український мовознавець, філософ, професор Харківського університету. Концептуальною є його праця «Думка й мова».

У ній він розвивав ідеї В. Гумбольдта і його школи щодо мови у її відношенні до логіки та психології. Услід за німецьким мислителем Потебня розглядав мову як механізм, що породжує думку, і відокремлював його від мовлення. Мову він розуміє як сукупність засобів, за допомогою яких конструюються й розуміються тексти. Мовленням є сам процес говоріння, писання, тобто – створення тексту. Відтак усні чи письмові тексти створюються в результаті мовної діяльності.

Процес пізнання як одна з форм свідомості трактується О. Потебнею діалектично. Це не лише вплив довколишньої дійсності на внутрішній світ митця, а й процес активного сприйняття та осмислення світу суб'єктом.

Олександр Опанасович Потебня вважається засновником психологічного напрямку у вітчизняному мовознавстві. Як учений-енциклопедист він відкрив широкі обрії для погляду на людську психіку, його вчення виходить далеко за межі суто лінгвістичних питань. Варто зазначити, що розроблений ним історико-генетичний метод, був узятий на озброєння Л.С.Виготським у його дослідженнях психології розвитку.

Потебня формулює низку вихідних положень своєї психолінгвістичної концепції: *мова – діяльність, а не мертвий продукт; вона є також твором; мова є орган, що утворює думку; мова є суспільне явище; через мову формується суб'єкт, і він робить мову дійсним, реальним процесом. Розуміння – це не просто передавання змісту, воно має розвиватись з власної внутрішньої сили індивіда, тобто воно є активним творчим процесом.*

Йому належить думка про те, що справжня індивідуальність виробляється на основі єдності народу і окремого індивіда, і цю єдність забезпечує мова.

Психологію мови Потебня розвиває через ідею монадології. Згадаймо, що Лейбніц першим системно і доказово представив висловлювану ще у піфагорійські часи ідею про те, що монадність Всесвіту – ознака транзитивна, що означає перехідна. Тобто розгляд Всесвіту як монади означає водночас визнання монадами індивідуальні складові Всесвіту. У Потебні ідея монадології розкривається у положенні про те, що *тільки через велику й сповнену інтимності індивідуальність людина входить в загальнолюдське. У широкому розумінні «мовою» може стати будь-який рух організму. Ось чому мова як позначення комунікації присутня й на рівні тварин. Однак вона повинна мати всі свої елементи (вираз, позначення, повідомлення), якщо бракує хоч одного, мова зникає як дійсний акт, а не як писемний знак.*

Саме на творчому акті мови Потебня робить основний наголос і це можна назвати його основною ідеєю, за якою *підхід до мови і до психіки в цілому є творчим процесом.* Потебня бачить у звуці й ефект катарсису: *поданий при перелякові звук слугує засобом урівноваження психічних потрясінь, звільнення від їх пригнічуючої сили.*

Разом з цим, Потебня аналізує такий важливий аспект мови як її соціальний бік. *Мова створюється тільки спільними зусиллями багатьох людей, а суспільство передує початкові мови, темними для людини залишаються ті особливості душевного життя, які неможливо виразити жодними засобами і яких не видно ні в кого, крім себе.*

Для повноти інформації про передумови та особливості провідних ідей в українській психологічній думці XIX середини XX ст. звернемося до висвітлення концептуальних підходів знаних представників української психології **Степана Балея** та **Олександра Кульчицького**, які зробили вагомий внесок у дослідження феномену «особистість», її структури та психологічних особливостей, створивши підґрунтя сучасного українського персоналізму. Попри це, заслуговує на увагу те, що долаючи тиск радянської репресивної системи, будучи змушені працювати в еміграції, вони довели, що українська психологія має своїх талановитих прогресивно мислячих вчених.

У 1939 році вийшла у світ фундаментальна робота **С. Балея** «Особистість», де автор людську особистість вважає цілісною.

Багато уваги С. Балея приділяв проблемі характеру, розглядаючи його в контексті цілісного уявлення про психіку особистості. Темперамент і характер як складові особистості С. Балея ґрунтовно розглядав у їх формуванні, розвитку і функціонуванні. Характеризуючи особистість як внутрішню психічну цілісність, С. Балея одночасно підкреслював таку її важливу рису як динамічність. *В особистості людини, на думку С. Балея, – діють сили і тенденції, які змагаються між собою за перевагу і викликають зміни у різних напрямках. В нормальній психіці ніколи немає повного застою. І це ми маємо на увазі говорячи про динамічну структуру особистості.*

Спадщина Степана Балея збагатила українську психологію ідеями, які є актуальними й для сьогодення, оскільки вони ґрунтуються на гуманістичних принципах, спрямованих на саморозвиток і гармонійний розвиток вільної особистості.

За своєю спрямованістю концепція особистості **О. Кульчицького** була гуманістичною. Він підкреслював, що психологія є *«підвалиною для гуманістичних наук, що вивчають здобутки і прояви дій людини, людського духу та людської психіки»*.

Кульчицький був прихильником теорій своїх сучасників – відомих західних психологів, як Фрейд, Адлер, Юнг, які розглядали психічне життя людини як певну цілісність свідомого й підсвідомого, а отже вважав, що *«більшість психічних процесів відбувається в глибинах підсвідомого»*.

Спираючись на ідею про комплекси Адлера і підсвідоме Фрейда, а також теорію архетипів Юнга, Кульчицький вивів свою концепцію формування психіки української людини. Зокрема, він зауважив, що *«комплекс меншовартості» є властивий для кожного народу, котрий коли-небудь був поневолений. Впливаючи на формування цілісного психічного життя, цей комплекс набуває меж загального комплексу української спільноти. В своїх проявах він може отримувати забарвленість «комплексу кривди», збуджуючи тенденцію до*

«надолуження», «над компенсацію» або до етично-ідилічного мрійництва з його вірою у прихід «рахманного царства правди», братерства та вселюдних ідей, своєрідного жіночо-мазохістського комплексу української душі як шукання насолоди у стражданнях, піднесення ореолу терпіння (святкування роковин національних поразок, оцінка історичних подій пропорційно до пролитих сліз і крові або величини жертв тощо).

Вказуючи на негативний вплив персонального підсвідомого О. Кульчицький звертає увагу на позитивні прояви колективного підсвідомого. Ці сліди, що існують у колективному – єдині для всієї спільноти та заповнюються певними уявленнями (архетипами, за Юнгом), які у свою чергу виливаються у вірування, переживання, міфи, у літературну творчість.

Кульчицьким було визначено три головні функції свідомості :

1. Пізнання, яке спрямоване на об'єктивну реальність, пов'язане з життєвими потребами людини та її спрямуванням на здійснення цих потреб. При цьому предмети потреб одночасно є і предметами спрямувань.

2. Переживання (почуття), які виникають на «інтелектуальній основі», тобто розуміння предмету чи стану речей, які викликають почуття.

3. Спрямування на здійснення життєвих потреб. *«Усі три функції пізнання, почування і спрямування, з яких складається наше психічне життя, однаково для нас важливі, жодна з них не може діяти без інших, ніяка з них не стає надважливою супроти інших. Між ними існує зв'язок сурядності».*

Один із наукових здобутків О. Кульчицького в тому, що він вважав найвищою цінністю людської особистості не той факт, що вона посідає почесне історичне місце Homo sapiens, а те, що *«розум вона використовує у своїх діях як знаряддя й засіб для перетворення світу. Керована розумом людська дія прагне досягти бажаних цілей, які становлять децю важливе, цінне для людського буття. Людське буття – це неперервне прямування до здійснення цілей, що стають такими тільки як означені людиною цінності...Для розуміння людського буття є істотним визначення Декарта: Думаю, отже існую і визначення Штерна: Оцінюю, отже існую. Якщо властивість людського буття – це, насамперед, мислення у розумінні усвідомлення змісту життя, то змістом усвідомленого життя стають, безперечно, людські оцінки та цінності життя. Таким чином, аксіологія як знання про вартості буття належить до антології людського буття».*

Як висновок зазначу, що психіка українського народу, згідно концепції О. Кульчицького – це виняткове насичення «духом землі», злеляних в переживаннях та досвіді хліборобських архетипів "materna" (Мати природа), де архетипна констеляція колективного підсвідомого українського народу засвідчує добру первинність та первинну доброту найглибших сфер української психіки.

Таким чином, передумовою розвитку української психології є провідні ідеї теоретиків і практиків, що формувалися в різних суспільно-історичних формаціях – від Античності до Нового часу. Здійснена історико-психологічна реконструкція психологічних ідей минувшини доводить наступність, взаємне доповнення і збагачення їх на теренах української психологічної науки кінця XIX – середини XX ст.

18.2. Психологія в Україні в XX ст. (вибрані питання історії класичних учень)

В психології України в XX столітті міцно затвердилися класично-інтроспективний, природничонауковий і культурно-гуманістичний напрямки. В Одесі, Києві, Харкові було створено експериментальні психологічні лабораторії, які займаються вивченням перцепції, розробкою теорії вольової уваги (М. Ланге). Під керівництвом Г. Челпанова діє теоретичний психологічний семінар при Київському університеті. Класична інтроспективна психологія впевнено входить в практику медицини, виховання, навчання. Розроблялися проблеми судовопсихіатричної експертизи, етнопсихології.

У 1917 році В. Бехтерев започаткував природничонауковий напрямок, який став вивчати фізіологічні механізми поведінки живих організмів. Цей напрямок був домінуючим в Україні майже 10 років. Механіцизм рефлексології виявився у спробах зведення складних психічних явищ до фізіологічних засад. Недосконалість такого підходу усвідомлювалась, тому було висунуто ряд концепцій цілісності, які мали долати механіцизм рефлексологічного тлумачення.

У 30-і роки у Харкові відкрився Психоневрологічний інститут, а потім на його основі – Всеукраїнська психоневрологічна академія з відділенням психології, яке очолив О. Лурія. Відділення дитячої і генетичної психології очолював О. М. Леонтєв. У цьому відділенні працювали Л. Божович, П. Гальперін, А. Запорожець. Закладено фундамент для розвитку історичної психології, яка має своїм предметом вивчення менталітет українського народу.

Своєрідним є Львівський період в історії української психології. У Львові концентруються українські і польські вчені, що створили Львівсько-варшавську філософську школу (Ю. Охорович, С. Балей, Я. Цурковський), діяльність якої вплинула на методологію психологічних досліджень.

Київська психологічна думка була сконцентрована в Київському університеті, кафедру психології якого довгий час очолював А. Раєвський. Його роботи в першу чергу стосувалися історії всесвітньої психології, проблем особистості та її мовного самовизначення. Одним з найбільш видатних учнів Раєвського є **Г. С. Костюк**, який істотно збагатив

психологічну науку, зробив великий внесок в організацію психологічних досліджень в Україні.

Важливою складовою наукового доробку Г. Костюка і його колег стало з'ясування психологічних передумов ефективності педагогічних впливів у процесі навчання та виховання. І найголовніший напрям – вивчення закономірностей психічного розвитку, генези здібностей, становлення особистості; розкриття ролі, яку відіграє в їх детермінації активність суб'єкта.

Глибокому аналізу піддано властиві суб'єктові внутрішні суперечності як рушійні сили психічного розвитку. *Це, зокрема, суперечності між новими потребами й прагненнями суб'єкта і наявним рівнем оволодіння засобами їх задоволення; між рівнем розвитку, що його досяг суб'єкт, і функціями, які йому доводиться виконувати; між тенденціями до інертності, сталості, з одного боку, і до рухливості, змін – з другого.*

В своїх ранніх працях, задовго до оформлення гуманістичного напрямку в західній психологічній науці, Г. Костюк висловив низку гуманістичних ідей щодо розуміння унікальності особистості, прийняття неповторної індивідуальності кожної дитини, переконливої віри в можливість її ефективного розвитку, виховання і навчання. Завдання індивідуального підходу, писав він, полягає в тому, щоб *«впливати на формування індивідуальних особливостей учнів, відповідно їх скеровувати, забезпечувати максимальний розвиток нахилів, здібностей, талантів кожного»*.

Костюк розкриває недооцінку ролі функціонального аналізу, яка присутня в багатьох концепціях цілісності (гештальт-психологи, неогештальтист К. Левін та ін.). Вчений спростовує теорії, що переоцінюють роль дитячих вражень у подальшому розвитку особистості або ж недооцінюють їх. А розвиток особистості розглядається як історія, в якій попередні ступені внутрішньо пов'язані з наступними; кожний ступінь – це особливий стан процесів і властивостей, певна структура, а розвиток – перехід з одного стану в інший.

У науковій спадщині Г. Костюка значне місце належить дослідженням закономірностей психічного розвитку особистості. За його концепцією індивід стає суспільною істотою – особистістю – в міру того як у нього формуються свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, здатність брати участь у житті суспільства, виконувати соціальні функції. *Структура особистості, за Г. Костюком, – це стійка і динамічна система психічних властивостей, яка безпосередньо зумовлена характером її діяльності. Ця структура є ієрархічним утворенням і включає свідомість, самосвідомість, спрямованість, певну систему потреб, інтересів, поглядів, переконань,*

психічних процесів, розумових, моральних та інших якостей, які внутрішньо визначають її поведінку, надаючи їй певної цілеспрямованості, стійкості й організованості. Завдяки цьому людина виступає як суб'єкт власної діяльності, що цю діяльність планує, передбачає її результати, контролює й несе за неї відповідальність.

Актуальними для досліджень українських психологів стають механізми самотворення, самопізнання, роботи над власним «Я», самовизначення, самоствердження, самоздійснення. Закладені традиції активно продовжуються і насичуються сучасними ідеями в Інституті психології імені Г. Костюка НАПН України під керівництвом С. Максименка.

Розкриваючи рушійні сили розвитку психічних процесів, Г. Костюк піддає критиці теорію рівноваги (або адаптації) Ж. Піаже, що побудована на біологічній моделі гомеостазу. На думку Костюка, вона не охоплює вищі рівні психічного і творчу діяльність особистості. Український вчений наполягає на розкритті реальних суперечностей розвитку, оскільки зовнішні суперечності, навіть якщо вони набувають конфліктного характеру, не стають рушієм розвитку. Тільки інтеріоризуючись, викликаючи в самому індивіді протилежні тенденції, що вступають між собою в боротьбу, вони стають джерелом його активності, спрямованої на вирішення внутрішньої суперечності шляхом вироблення нових способів поведінки.

Заслуговує на увагу проблема поєднання навчання з продуктивною працею, яка була піднята в історії психології та педагогіки з часів Просвітництва. Ідеї в різних варіаціях висловлювали Т. Кампанелла, Дж. Локк, Т. Мор, Й. Г. Песталоцці та інші. Г. Костюк зазначає, що різнобічного розвитку особистості не може бути досягнуто без поєднання теорії вивчення провідних навчальних процесів із практикою і що значних успіхів у розвитку особистості можна добитися за умов раціонального поєднання навчання і праці та оптимальної їх взаємодії в навчально-виховному процесі.

У вивченні розвитку психіки Костюк з'ясовував роль афективних і когнітивних компонентів. Вчений спростовує теорії, що переоцінюють, або ж недооцінюють вплив дитячих вражень на подальший розвиток особистості. *Розвиток особистості – це її історія, в якій попередні ступені внутрішньо пов'язані з наступними.* У самому процесі розвитку автор показує типологічні та індивідуальні відмінності, які виявляються у функціональних особливостях нервової системи, у розумових, емоційних, моральних, вольових якостях. Результатом такого розвитку є індивідуальна своєрідність особистості. Костюк визначає, що загальні, особливі та індивідуальні риси перебувають між собою у діалектичній залежності. Суперечності психічного життя особистості приводять до

виникнення протиріч, які зумовлені суспільними відносинами. Це протиріччя між різними соціальними функціями і ролями, які виконує особистість. *Становлення особистості Костюк бачить як детермінований суспільними умовами, навчанням та вихованням діалектичний процес саморуху, спонукуваний внутрішніми протиріччями.*

В діяльності особистості вчений провідне місце відводить мотиваційній сфері. Мотивацію поведінки Костюк пов'язує з внутрішніми суперечностями, конфліктами між особистими і суспільно значущими мотивами. Індивідуалізація характеру залежить від здібностей особистості, які автор поділяє на загальні і спеціальні.

Отже, проблеми, які досліджував Г. С. Костюк, не втратили актуальності до нині, а його наукова спадщина є надзвичайно наближеною до розуміння сучасних проблем постнекласичної парадигми психології. Так, розвиваючи ідеї Г. С. Костюка щодо витоків саморуху та самореалізації особистості та інтегруючи сучасні дослідження можна зробити деякі узагальнення: *особистість представляється як суб'єкт, що усвідомлено прагне до саморозвитку та самореалізації, а особистісний спосіб буття означає, наскільки людина автономна, наскільки вона прагне до самотійності.*

Костюк завжди наголошував на тому, що культура психолога, глибина його теоретичних і експериментальних досліджень неможлива без досконалого оволодіння історико-психологічним надбанням зарубіжної та вітчизняної психології.

Тож психологічна думка в Україні активно розвивалася, працювала величезна кількість психологів і філософів, дослідження яких були значущими для розвитку психології як науки.

Академік **В. А. Роменець** відомий тим, що обґрунтував концепцію вчинку як базового принципу історико-психологічної системи. Він заснував свою наукову школу, серед його учнів Маноха, Татенко, Титаренко і низка інших науковців, частина яких і сьогодні працює в Інституті соціальної і політичної психології АПНУ в Києві, які продовжують справу свого вчителя і вивчають психологічні феномени сучасності, покликаючись на його концепцію.

Роменця вважають поліфонічним дослідником, який свої ідеї висловлював українською мовою. Він володів даром діалогічного мислення (згадайте Сократа), проте виявився недостатньо відомим як у російській, так і світовій психології. Ймовірно тому, що лише мала частина його робіт була перекладена російською мовою. Існує думка, що Роменець свідомо створив мовний бар'єр між своєю концепцією і радянською заідеологізованою психологією, тому що вважав як і Скворода та Потебня, що рідна мова сприяє точнішому вираженню його ідей.

7 томів Історії психології Роменця, які написані в логіці культурно-історичного аналізу і відповідають різним культурно-історичним епохам, порівнюються за масштабом із десятима томами «Психології народів» В. Вундта.

Наукова творчість Роменця пронизана ідеєю культури і живиться із різних пластів культури – української, російської, світової. Це спонукає нас розпочати із запитання про роль соціокультурного контексту у розвитку та вираженні психологічних ідей.

Ядро підходу концепції – психологія вчинку. Вчинок став для нього провідником і пояснювальним принципом, і системоутворювальною категорією. Саме категорія «вчинок» дозволила об'єднати в єдину мережу психологічного знання такі категорії, як ситуація, дія, мотивація, рефлексія, особистість і розгорнути їх психологічний аналіз на матеріалі історії та культури. На підставі категорії вчинку вибудована Роменцем і періодизація історії психології.

У своєму тлумаченні вчинку Роменець керується положенням про те, що вчинок – це одиниця життя людини в культурі, культурно-психологічна реальність, яка пов'язує людину зі світом, психіку з культурою і історією. Таким чином, через аналіз вчинку, а також продуктів історії та культури може прочитуватися психіка.

У лаконічному вигляді концепція вчинку постає так: *Вчинок розгортається у певній ситуації, його рушійні сили пов'язані з мотивацією, вчинок реалізується в дії, а здійснена дія завершується процесом рефлексії.*

Кожна із психологічних систем, що утворюється в певну історичну епоху, висвітлює ту чи іншу складову вчинку. Середньовічна психологія розвивалася у парадигмі теології і механіцизму. Це означає, що душа і тіло протиставлені одне одному як різні субстанції, а переживання (почуття, афекти) стають мотиваціями вчинку. У психології Нового часу вчинок охоплює ситуаційні, мотиваційні і дійові аспекти, а в подальшій еволюції психологічного знання, починаючи з інтроспективної психології і завершуючи бурхливим розвитком психологічних шкіл ХХ ст., дія завершується процесом рефлексії.

Ані Виготському, ані Рубінштейну, ані Олексію Леонтєву не вдалося увійти у простір людської історії та культури, а отже і реалізувати культурно-історичний підхід на рівні феноменології, а не одних лише методологічних настановлень. Романцю це вдалося у повній мірі. За допомогою аналізу вчинку він звертається з діалогом до історії психології та історії культури. Предметом психології за такого підходу стає не психіка, не діяльність, не особистість, і навіть не вчинок, а буття людини в культурі. Історія психології стає тут реальною антропологічною наукою, наукою про людину, а вчинок – категорією, що відіграє роль дослідницького

інструменту, який дозволяє гармонізувати в єдину систему психіку, ситуацію, дію, діяльність, особистість, переживання і культуру.

Таким чином, у вчинках людина створює й пізнає саму себе, інших людей та світ.

Звертаючись до досвіду історії психології, ми помічали, що вже з 8 ст. розвиток психологічного знання отримує яскраво виражене національне забарвлення: виникають інтелектуальні традиції, що мають власну культурно-історичну специфіку – англійську, німецьку, французьку. Пізніше, на межі XIX-XX ст. додаються – американська і російська. А на початку XX ст. вже можна вести розмову про розвиток самобутньої української інтелектуальної традиції у психології.

Таким чином, навіть короткий екскурс в історію психології виявляє, що кожна з національних традицій виношувала власну психологічну ідею, зумовлену не тільки внутрішньою логікою розвитку психології, але й особливостями культури та ментальності того чи іншого народу.

18.3. Постмодерністська психологія як новий історичний етап в історії психології

В останній чверті XX ст. наука вступила в нову фазу свого розвитку – постнекласичну, яка характеризується новими рисами і новою методологією дослідження. Ці риси часто називають постмодерністськими змінами в науці, оскільки постмодернізм, як нова течія в європейській культурі, поставив у центр своєї філософії невизначеність, нелінійність, багатоваріантність і плюралізм.

Постмодернізм як парадигма сучасної культури є загальним напрямом розвитку європейської культури, що сформувався в 70-ті роки XX ст. Постнекласичний підхід у дослідженнях виявляється у тому, що особистість розглядається як активний самодетермінований суб'єкт, творець власного життя. Постнекласична психологія постулює неможливість вивчення людини ізольовано від контекстів її життєдіяльності. Найбільш актуальними проблеми стають проблеми життєвого шляху, стилю життя, життєвих стратегій, цілей та сенсу життя особистості. Основою переходу від некласичної до постнекласичної парадигми (сукупність теоретико-методологічних і інших установок) психології була мультипарадигмальність психології.

Постмодерністські настрої позначені розчаруванням в ідеалах і цінностях Відродження та Просвітництва з їх вірою в прогрес, торжество розуму, безмежність людських можливостей.

Причому постмодернізм не зводиться до єдиного вчення чи теорії, скоріше його слід розглядати як широке коло різноманітних підходів та точок зору, які стосуються різних напрямів знання, але які мають щось спільне, об'єднуюче.

Таким чином, під постмодернізмом розуміють загальне вираження світогляду конкретної епохи, яка і носить назву «постмодерн». Але слід розрізняти ці поняття «*постмодерн*», що буквально означає «період, який настає після модерну», і «*постмодернізм*», який означає самосвідомість культури на даному історичному етапі.

Не заглиблюючись в історію проблеми постмодернізму, зазначимо, що в сучасній світовій і вітчизняній культурі склалося два напрямки уявлень про постмодернізм: перший дотримується точки зору, згідно з якою постмодернізм представляє собою особливий тип світобачення, орієнтований на формування такого життєвого простору, в якому головними цінностями є свобода у всьому, спонтанність діяльності людини, ігрове начало, відмова від пріоритетів. Наслідувачі такого підходу стверджують, що стану постмодернізму підвладна будь-яка епоха, а не тільки сучасність.

Інший погляд представляє постмодернізм як особливу епоху, що почалась з виникненням постіндустріальної цивілізації, як напрям сучасної культури, метою якого є подолання духовної кризи сучасного суспільства та усунення розриву між масовою та духовною культурою.

Постмодернізм – новітня методологія соціального пізнання, характеристика соціальної реальності, в якій ставлення до хаосу – це своєрідний різновид порядку.

Основними методологічними орієнтирами постнекласичної психології, як зазначає **Н. В. Чепелева**, є *соціальний конструктивізм* а також *гуманітарна парадигма*, що трактує особистість не як природний об'єкт, а як культурний об'єкт, як твір. При цьому людина розглядається як вкорінена у світ культури, з яким вона взаємодіє і з якого себе будує.

Підвищений інтерес сучасних психологів до проблеми суб'єкта значною мірою обумовлений еволюцією психологічного знання: переходом від класичної пояснювальної парадигми до некласичної, а потім і постнекласичної. *Класична парадигма* в науковому пізнанні втілювалася в ідеї досягнення об'єктивних законів природи, пильній увазі вчених до проблеми детермінізму і пошуку причинно-наслідкових зв'язків. На *некласичному етапі* головним стало врахування суб'єктивності спостерігача. Те, яким світ постає суб'єкту, залежить насамперед від кута зору, суб'єктних фокусувань свідомості. Нарешті *постнекласичне розуміння світу і людини* в світі характеризувалося зростанням рефлексії ціннісних і смислових контекстів світу людини.

На завершення хочу наголосити, що історико-психологічна реконструкція психологічних уявлень має практичне значення для широкої обізнаності з фаху та стає сумарним інсайтом того, що було здобуто людством під нездоланною вимогою – пізнати самого себе.

Питання для самоконтролю

1. Особливості провідних ідей в українській психологічній думці.
2. Харківська школа психології (Гальперін, Запорожець, Божович, ін.).
3. В. Роменець та Г. Костюк – фундатори сучасної української психології.
4. Проблеми і перспективи розвитку психологічної науки в Україні

Тема 19. Ідеї наукового періоду становлення клінічної психології

19.1. Виникнення прикладної психології 1892-1919 рр.

Коли 1892 р. було засновано Американську психологічну асоціацію (AMERICAN Psychological Association, APA), у преамбулі її статуту було сказано, що асоціація сформована для тому, щоб «розвивати психологію як науку». У 1945 р. APA зазнала реорганізації, після чого у новому статуті записали, що тепер її місія «розвивати психологію як науку, професію та засіб підвищення зростання добробуту людей». Нові фрази були не просто бажанням звернутися до американської громадськості, яка цінувала прикладну науку вище за теоретичну. Вони відбивали фундаментальні зміни у природі психології, зокрема появу фігури прикладного психолога.

Засновники німецької психології розглядали себе як вчених-теоретиків, які вивчають функціонування розуму, та не цікавилися суспільною корисністю своїх відкриттів. Але як ми вже знаємо, американській психології судилося цікавитися корисним застосуванням більше, ніж чистими дослідженнями. Американці хотіли отримати таку психологію, яка б навчала їх, як правильно діяти.

Тим не менш, хоча перші американські психологи швидко звернулися до практичного застосування своєї науки, вони залишалися академіками та вченими. Наприклад, коли у 1899 р. Дж. Дьюї говорив, що психологи мають поставити свою дисципліну на службу суспільству, він не мав на увазі, що вони самі повинні займатися практичною діяльністю. Він хотів, щоб психологи зайнялися вивченням предметів, важливих для педагогіки, наприклад, навчанням і читанням. Результати наукових досліджень психологів мали використовувати фахівці у галузі освіти, яким слід розробити методики для вчителів. Згідно з цією схемою, прикладна психологія залишалася науковою психологією.

Але вже тоді багато психологів надавали послуги організаціям та окремим громадянам. Вони прагнули як розробляти тести визначення інтелекту учнів чи відбору персоналу, так і самотійно застосовувати їх і консультувати батьків чи підприємців, переходячи, в такий спосіб, від наукової роботи до прикладної діяльності. Зрештою відбувся поділ на

теоретиків та практикуючих психологів, для яких психологічні послуги стали основною діяльністю та джерелом доходу. Сьогодні половину психологів США складають психологи-практики; переважно це клініцисти (L. Benjamin, 1996).

Тестування інтелектуальних здібностей відіграло фундаментальну роль у створенні прикладної психології і досі займає центральне місце у психологічній практиці. Тести інтелекту винайшли зовсім на силу наукових причин, вони служили освіті суспільства.

У зв'язку з цим потрібно встановити стандарти навчальних успіхів, оцінювати учнів відповідно до цих стандартів і вимірювати відмінності в розумових здібностях дітей. Експериментальна психологія займалася дослідженнями нормального людського розуму, відносячи індивідуальні відмінності щодо дисперсії помилки, яку необхідно мінімізувати за допомогою ретельного контролю за експериментом. З іншого боку, тестування інтелектуальних здібностей безпосередньо мало справу з ретельним виміром індивідуальних відмінностей. Для тестування не існувало нормального людського розуму, проте існував середньостатистичний.

У 1892 р. Вільям Джеймс писав: *«Психологію того сорту, яка могла бвилікувати випадок меланхолії або прогнати хронічні галюцинації душевнохворого, безперечно слід віддати перевагу самим неземним прозрінням про природу душі»*. Джеймс розпізнав наростаючий конфлікт між психологами-теоретиками та практикуючими психологами.

Вочевидь американська психологія жадала отримати визнання її як науки, але науки, що має практичні цілі.

Тому американські психологи запропонували науку, що має практичну цінність. Прагматизм стверджував, що ідеї стають істинними, якщо змінюють людську поведінку; тому, щоб стати істиною, психологічні ідеї повинні були продемонструвати, що вони мають значення для окремих людей і суспільства в цілому. Функціоналізм стверджував, що роль розуму полягає в тому, щоб пристосовувати поведінку індивідуального організму до довкілля. Природно, що психологи зацікавилися тим, як процес пристосування проявляється в американському житті, а потім постаралися вдосконалити це пристосування для того, щоб зробити його більш ефективним і виправляти, якщо він піде в неправильному напрямку. Оскільки адаптація – велика функція розуму, психологічним технологіям були відкриті всі сфери людського життя: пристосування дітей до сім'ї, пристосування батьків до своїх дітей та один до одного; пристосування робітника до робочого місця; пристосування солдата до армії і т. д., для всіх аспектів особистості та поведінки. Жоден аспект життя не повинен був вислизнути від пильного погляду прикладної психології.

Дивно, але головним захисником розвитку прикладної психології як самостійної галузі став **Х'юго Мюнстерберг (1863-1916)**. На момент її виникнення він займався суто теоретичною інтроспективною психологією у традиціях свого вчителя В. Вундта. Але активно підтримував ідею практичного застосування психології: *«Експериментальна психологія досягла тієї стадії, де вона готова служити практичним потребам»*. Він закликав до створення *«незалежної експериментальної науки, яка буде пов'язана зі звичайною експериментальною психологією так, як інженерна справа пов'язана з фізикою»*. Мюнстерберг говорив, що першою сферою застосування прикладної психології мають стати *«педагогіка, медицина, мистецтво, економіка та юриспруденція»*.

Клінічна психологія як самостійна дисципліна була заснована **Лайтнером Вітмером (1867-1956)** (L. T. Benjamin, 1996; D. K. Routh, 1996). Клініка Вітмера була не лише першою спеціалізованою установою для занять практичною психологією, а й надавала першу навчальну програму з клінічної психології для аспірантів. Її основною функцією було обстеження та лікування дітей та підлітків, спрямованих школами Філадельфії, але незабаром дітей стали приводити батьки, лікарі, представники соціальних служб (P. McReynolds, 1996). Свою концепцію клінічної психології Вітмер (1907) описав у першому номері заснованого ним журналу The Psychological Clinic. Після докладного викладу історії заснування своєї новаторської клініки та навчальної програми, він зазначив, що термін *«клінічна психологія»* звучить трохи дивно, оскільки клінічний психолог не займається терапією пацієнта *«віч-на-віч»*, як більшість людей уявляють собі діяльність лікаря. Вітмер писав: *«Клінічна психологія – найкращий термін, який я зміг знайти, щоб описати характер методу, необхідного для цієї роботи... Термін має на увазі метод, а не місце»*. Для Вітмера, внаслідок того, що клінічну психологію визначав метод тестування інтелектуальних здібностей, сфера її застосування була дуже широка: *«Я не думаю, що метод клінічної психології застосовується виключно до дітей із затримками розумового та морального розвитку. Ці діти не є, власне, ненормальними, так само як не можна назвати патологічним стан багатьох з них. Вони відхиляються від середніх показників для дітей лише тим, що знаходяться на нижчому рівні розвитку. Отже, клінічна психологія не виключає з розгляду інші типи дітей, що відхиляються від середнього рівня, наприклад, вундеркіндів і геніїв. Клінічний метод можна застосувати навіть до так званих нормальних дітей. Для методів клінічної психології неминуче звернення до статусу індивідуального розуму, визначеного за допомогою спостережень та експериментів, а педагогічне звернення займається ефектом змін, тобто розвитком цього індивідуального розуму. Незалежно від того, чи є суб'єкт дитиною чи дорослою, можна проводити дослідження та лікування, а їх результати виражати у термінах клінічного методу»*.

19.2. Витоки клінічної психології

Витоки клінічної психології проглядаються у роботах психіатрів наприкінці XIX ст. (Е. Крепелін, Е. Кречмер, І. Брейер, З. Фрейд, Ж.-М. Шарко, П. Жане, ін.), які прагнули з природничих позицій зрозуміти природу психічної патології, описати її феноменологію та специфічні відхилення від норми. Клінічна психологія складалася, поєднуючи кращі традиції класичної психіатрії з новаторськими тенденціями до експериментування, відкриттям унікальних можливостей гіпнозу як методу проникнення у несвідоме.

З кінця XIX століття спостерігається проникнення експериментального методу в психіатрію та психологію (В. Вундт, Г. Еббінгауз, Е. Тітченер, ін). При великих психіатричних клініках наприкінці XIX ст. почали організовувати психологічні лабораторії (Е. Крепелін П. Жане, В. Бехтерев, С. Корсаков, ін.).

В 1918 році був організований спеціальний інститут по дослідженню дітей з недорозвиненням психічної сфери, названий згодом Медико-педологічним інститутом. З'явилася нова професія – клінічний психолог. До 1923 р. нараховувалося 13 наукових інститутів, зайнятих вивченням проблеми праці, велика кількість педологічних лабораторій. З 1928 р. почав виходити журнал «Психологія, педологія і психотехніка», де публікувалися результати досліджень, проведених у СРСР. Активно розвивалася психодіагностика. Так, у патопсихологічній лабораторії під керівництвом Л. Виготського і Б. Зейгарнік досліджувалася *психологія розумової відсталості*. Патопсихологічні дослідження розроблялися в Психоневрологічному інституті під керівництвом В. Бехтерева, а потім В. Мясіщева.

Перші нейропсихологічні дослідження в СРСР почали проводитися в 20-х рр. XX ст. Л. Виготським. На підставі вивчення різних форм психічної діяльності він сформулював основні положення про розвиток вищих психічних функцій і системної структури свідомості. Спираючись на розроблені теоретичні положення, Л. Виготський проаналізував зміни, що виникають у вищих психічних функціях при локальних ураженнях мозку, особливості цих системних порушень у дитини і дорослого. У результаті цих досліджень ним було описано принципи динамічної локалізації функцій, що відрізняють роботу мозку людини від роботи мозку тварин. Істотний вплив на розуміння відносин між психічними функціями і мозком зробили експериментальні і теоретичні роботи М. Бернштейна (з 20-х рр.) по біомеханіці і фізіології організації рухів, що містять одне з перших чітких формулювань принципу зворотного зв'язку.

Радянська клінічна психологія розвивалася головним чином у плані клініко-описових і експериментально-психологічних досліджень. Помітно розгорнулася боротьба з ідеалістичними напрямками в психології,

суб'єктивістськими методами самоспостереження. Поряд зі значними позитивними досягненнями у виді більшої об'єктивізації досліджуваних явищ, це мало і негативні наслідки, що призвели в 30-і роки до офіційної заборони окремих напрямків клінічної психології, що надалі істотно загальмувало її становлення.

У 30-40-і рр. ХХ в. у результаті методологічних, теоретичних, експериментальних і прикладних досліджень, в умовах найсуворішого політичного контролю виникли перші вихідні і дуже різні варіанти теорії діяльності, розроблені С. Рубінштейном, О. М. Леонтьєвим, Б. Ананьєвим. В. М'ясищев починає розробку однієї з пріоритетних у психології концепцій – психологію відносин. Він розвинув теоретичні уявлення про взаємини особистості і середовища і концепцію психології особистості як системи відносин індивіда до навколишньої дійсності, на відміну від звичайного розуміння, що розглядає особистість як систему функцій. На підставі психології відносин В. М'ясищев у 1939 р. сформулював клініко-патогенетичну концепцію неврозів.

У довоєнний період радянські психологи зуміли й організаційно зміцнити науку. У 30-і рр. були створені кафедри психології в педінститутах Ленінграда під керівництвом С. Рубінштейна і Харкові, де працював Б. Леонтьєв. У 1941 р. Д. Узнадзе і його колегами був створений Інститут психології в Тбілісі, де розроблялася теорія установки.

Однак у наступні роки непоправна втрата психології була нанесена Об'єднаною сесією Академії наук СРСР і Академії медичних наук СРСР 1950 р., а слідом за нею в 1951 р. науковою дискусією на об'єднаному засіданні розширеної президії Академії медичних наук і пленуму правління Всесоюзного союзу невропатологів і психіатрів. Розкривши «перекручення» і «помилки», ця ідеологічна кампанія призвела до зниження ролі психології і її прикладних галузей, підміні їх фізіологічним навчанням про вищу нервову діяльність академіка Павлова. На найвищому рівні проводилися інструктивні «наради» з метою перебудови психології, переведення її на малопродуктивний для цієї науки фізіологічний ґрунт.

Лише у 60-і рр. ситуація стала змінюватись і виникли передумови до відродження психологічної науки і її прикладних галузей. Після Другої світової війни у західній клінічній психології відбувається зміщення інтересу до тестування інтелекту (Ф. Гальтон, Дж. Кеттел, А. Біне, Ф. Сімон) та індивідуальних особливостей. Зростає застосування проєктивних методик у клініці для більш глибокого, тонкого розуміння несвідомих тенденцій особистості, їхнього психологічного сенсу.

У 60-і рр. у зв'язку з дослідженнями мозку оживився інтерес до проблеми свідомості і його ролі в поведінці. У нейрофізіології Нобелівський лауреат Сперрі розглядає свідомість як активну силу. У

СРСР нейропсихологія одержує розвиток у працях **О. Лурія**. Ним накопичений і систематизований величезний фактичний матеріал про роль лобних частин і інших мозкових структур в організації психічних процесів, узагальнені численні попередні дослідження і продовжене вивчення порушень окремих психічних функцій: пам'яті, мови, інтелектуальних процесів, довільних рухів і дій при локальних ураженнях мозку, проаналізовані особливості їхнього відновлення.

Асиміляція досвіду із зарубіжними авторами в області розробки нейропсихологічних методів дослідження дозволила О. Лурія створити комплекс методів клінічного дослідження осіб з ураженнями мозку. Одним із результатів теоретичного узагальнення клінічного досвіду стала сформульована ним концепція трьохблокової будови функціональної організації мозку. Велике місце у творчості О. Лурія займали питання нейролінгвістики, що розроблялися в нерозривному зв'язку з проблемами афазіології. Зазначені численні дослідження в області нейропсихології створили передумови для виділення цієї науки в самостійну дисципліну.

У 70-80-і роки в ряді міст СРСР міцно сформувалися великі наукові центри і школи по медичній психології, що плідно розробляють різні напрямки медико-психологічних досліджень.

Вчені Б. Зейгарнік, К. Платонов, К. Гуревич, С. Рубінштейн, ін. зосередили основні зусилля на проведенні фундаментальних досліджень в області психодіагностики. Ними створені адаптовані варіанти психодіагностичних методик (ММРІ, методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі, діагностики інтелекту дорослих Д. Векслера, діагностики міжособистісних відносин у дітей Р. Жилія, ін.), створено ряд оригінальних психодіагностичних методик – патохарактерологічного діагностичного опитувальника для підлітків (ПДО), методики для діагностики типів відносин до хвороби при соматичних і пограничних нервово-психічних захворюваннях – ТОБОЛ, ін.), і проблеми організації медико-психологічної служби і психосоціального забезпечення лікувально-реабілітаційного процесу; виконано цілий ряд робіт з вивчення пато- та нейропсихологічних аспектів різних психічних і неврологічних захворювань, змін психічної діяльності при хронічних соматичних захворюваннях, проведені значні дослідження в області психо- (нейро) фізіології і т.д.

Представники Київської наукової школи (В. Блейхер, Л. Бурлачук, ін.) займаються питаннями теорії і практики патопсихологічної діагностики, розглянутої з загальнопатологічних динамічних позицій.

На сьогодні зберігаються тенденції до використання ідей і методів клінічної психології для підвищення якості й інтенсифікації діагностичного та лікувального процесу в різних областях медицини з

усіма неминучими на даному етапі труднощами, обумовленими неоднаковим ступенем розвитку того чи іншого її розділу.

Найбільш розробленими в наш час є такі розділи клінічної психології, як патопсихологія, що виникла на стику психології, психопатології і психіатрії (Б. Зейгарнік, ін.), і нейропсихологія, що сформувалася на межі психології, неврології і нейрохірургії (О. Лурія, ін.).

Патопсихологія, згідно Б. Зейгарнік, вивчає закономірності розладу психічної діяльності і властивостей особистості в зіставленні з закономірностями формування і перебігу психічних процесів у нормі.

Дотепер дискусійним залишається питання про розмежування предмету патопсихології і психопатології як розділу психіатрії. Труднощі такого розмежування неминучі, тому що обидві науки мають справу з одним об'єктом – порушеннями психічної діяльності.

Правильно відзначав В. Блейхер, що психопатологія не зводиться до патологічних змін психіки. Це наука, що не тільки описує клінічні прояви порушень психіки, але і вивчає їхні механізми, у тому числі і психологічні. Важко собі уявити в будь-якій області медицини, у тому числі в психіатрії, вивчення патологічних розладів без звертання до норми. Підсумовуючи ряд висловлень ведучих психіатрів і патопсихологів, розходження між *психопатологією* і патопсихологією можна побачити в тому, що перша, будучи клінічною дисципліною, оперує медичними категоріями (етіологія, патогенез, симптом, синдром) і загальнопсихопатологічними критеріями (виникнення, результат, прогноз хвороби), ґрунтуючись при цьому головним чином на клінічному методі, у той час як *патопсихологія* вивчає закономірності порушень психічної діяльності, користуючись в основному своїми, психологічними, методами і поняттями.

На розвиток клінічної психології вплинули дослідження з теорії і практики реабілітації. Процес реабілітації розглядають як системну діяльність, спрямовану на відновлення особистого і соціального статусу хворого (повного чи часткового) особливим методом, головний зміст якого складається в опосередкуванні через особистість лікувально-відновлювальних впливів і заходів. Він обумовив актуальність розробки (поряд з патопсихологією і нейропсихологією) третього надзвичайно важливого розділу клінічної психології – *психологічних основ психотерапії і реабілітації*. Ефективне використання психотерапії в лікувальних, а також у психогігієнічних і психопрофілактичних цілях обумовило подальшу розробку психологічних і соціально-психологічних основ психогігієни і психопрофілактики.

На виділення в якості самостійного розділу клінічної психології претендував і комплекс проблем, що відносяться до дослідження природи, методів лікування і попередження так званих психосоматичних розладів, значимість яких у структурі захворюваності населення постійно зростала.

Перспективними виявилися дослідження психосоматичних співвідношень шляхом використання методології психофізіологічного підходу. Значним внеском у розробку цієї методології явилися праці В. Бехтерева і В. Мясищева. Представники цього напрямку задовго до виникнення концепції стресу фактично вивчали його психофізіологічні і психосоматичні особливості, хоча й описували отримані результати в рамках інших понять. Природно тому, що з виникненням і розвитком концепції емоційного стресу й усвідомленням його значення для психосоматичної проблеми інтерес до цієї методології зростав, і вона одержувала усе більше поширення. Застосування психофізіологічного експерименту в сполученні з психологічним методом дозволило краще вивчити механізми реакцій окремих соматичних систем на соціально-середовищний вплив.

Сьогодні клінічна психологія є самою популярною із прикладних галузей психологічної науки. Так, в Американській психологічній асоціації, найбільш численній і впливовій психологічній організації у світі, сім з восьми підрозділів займаються теоретичними і прикладними проблемами психічного здоров'я.

19.3. Традиції в історії розвитку клінічної психології

У той час як С. Холл прагнув до перевороту в американській психології – її застосуванню в дитячій психології та педагогіці, а Кеттелл використовував психологічні методи оцінки розумових здібностей, один зі студентів Кеттелла та Вундта (Лайтнер Уїтмер) використовував психологію для встановлення діагнозу та лікування аномальної поведінки у дітей. Усього через 17 років після заснування Вундтом сучасної психології його колишній учень Lightner Witmer **Лайтнер Вітмер, 1867-1956** знайшов ще одне практичне застосування психології, що суперечило позиції вчителя.

У 1896 р. Л. Вітмер, який змінив на посаді професора Університету Пенсільванії МакКіна Кеттелла, відкрив першу у світі психологічну клініку. Вітмер – за відгуками, *«безнадійно сварливий і потайний, марнославний карлик»* – почав розвивати напрям, який він назвав клінічною психологією. Те, що Вітмер практикував у своїй клініці, було клінічною психологією у тому сенсі, який сьогодні вкладається у це поняття. Його діяльність була присвячена діагностиці та лікуванню відхилень у розумовому розвитку школярів. Сучасна ж клінічна психологія займається ширшим діапазоном психологічних порушень – від легких відхилень до важких форм – людей різного віку. Хоча Вітмер сприяв розвитку клінічної психології і цілком обґрунтовано користувався цим терміном, насправді справі цей напрямок набагато ширший від того, з чим він мав справу. Вітмер був одним із тих представників

функціоналізму, які вважали, що сучасна наука має допомагати людям вирішувати їхні проблеми, а не вивчати вміст їхнього розуму.

Протягом двох років Вітмер займався експериментальною психологією, проводячи дослідження та публікуючи статті з проблем індивідуальних відмінностей та психології болю. Але він весь час шукав можливості застосувати психологію до діагностики відхилень у поведінці. Випадок представився у березні 1896 р.

Якось до Вітмера підійшла одна вчителька з метою проконсультуватися з приводу свого 14-річного учня, який мав проблеми з чистописанням, хоча з інших предметів він встигав. Чи могли б психологи допомогти вирішити цю проблему? *«Мені здається, – писав пізніше Вітмер, – якщо психологія чогось варта, вона повинна виявитися здатною допомагати саме у таких випадках відставання у розвитку»* (цит. за: Reynolds, 1987. С. 853). Незабаром Вітмер організував при університеті клініку, яка замислювалася як тимчасова, але у результаті стала справою всього його життя. За кілька місяців Вітмер підготував курс з методів лікування розумово відсталих, сліпих та душевнохворих дітей та опублікував у журналі «Педіатрія» статтю, що має назву «Практична робота у психології». На черговій щорічній конференції АПА Вітмер прочитав доповідь на ту саму тему, в ній він уперше використав термін *клінічна психологія*.

Будучи першим у світі клінічним психологом, Вітмер не мав жодних прикладів чи прецедентів, на які міг би орієнтуватися у своїй діяльності, і оскільки він працював один, то розвивав власні методи діагностики та лікування. Займаючись першим випадком у своїй практиці, хлопчиком, який мав труднощі з письмом, Вітмер досліджував рівень інтелекту дитини, її здатність до міркувань і читання і зробив висновок, що саме читання представляло для дитини найбільшу складність. Провівши всебічні дослідження, Вітмер виявив у хлопчика так звану візуально-вербальну амнезію. Дитина могла запам'ятовувати геометричні фігури, але не могла запам'ятовувати слова. Вітмер розробив інтенсивну коригуючу програму, яка принесла деякі плоди, але все ж хлопчик так і не зміг навчитися швидко читати і писати.

Вчителі з різних шкіл посилали до нової клініки Вітмера безперервний потік дітей з широким діапазоном порушень розвитку та проблем із навчанням, включаючи гіперактивність, порушення мови та моторики. Накопичивши певний досвід у цій галузі, Вітмер розробив стандартні програми діагностики та лікування; до штату клініки він приймав не лише лікарів, а й соціальних працівників та психологів. Вітмер розумів, що психологічному функціонуванню могли перешкоджати і фізичні проблеми, тому лікарі клініки всебічно обстежили дітей, визначаючи, чи не пов'язані проблеми, що виникли у дитини з поганим

харчуванням або дефектами зору та слуху. Психологи, у свою чергу, тестували пацієнтів, а соціальні працівники готували історію хвороби та збирали відомості про сім'ю.

Починаючи працювати з дітьми, Вітмер вважав, що багато відхилень у поведінці та труднощі з навчанням обумовлені генетичними факторами, але пізніше, зі зростанням клінічного досвіду, він зрозумів, що велику роль відіграє вплив довкілля. Передбачивши сучасні програми духовного збагачення, Вітмер підкреслював, що з перших днів життя дитини його необхідно забезпечувати різноманітним сенсорним досвідом. Він також вірив у пряму залежність поведінки дитини від її взаємовідносин з оточуючими, стверджуючи, що якщо ситуація вдома та в школі зміниться на краще, то покращиться і поведінка дитини.

Одним із батьків клінічної психології вважається німецький психіатр **Еміль Крепелін (Emil Kraepelin, 1885-1926)**. Е. Крепелін, учень В. Вундта, який практикував у Гейдельберзі, Мюнхені та Дерпті (нині Тарту), заснував такі галузі клінічної психології як «Психологія в клініці», «Фармакопсихологія» та «Експериментальна психопатологія». Однак одне з найбільш суттєвих його досягнень – це створення вчення про психічні розлади та його систематику, яке досі впливає на нозологічні класифікаційні системи.

У 1941 р. Сполучені Штати вступили до Другої світової війни. Ця подія більшою мірою, ніж будь-яка інша, дала поштовх перетворенню клінічної психології у велику прикладну область, що динамічно розвивається. Армія замовила клінічним психологам сотні програм, потрібних для лікування емоційних розладів у військових.

Після війни потреба у клінічних психологах навіть зростає. Управління у справах ветеранів несло відповідальність більш ніж за 40 тисяч ветеранів війни, які страждають на різні психологічні розлади. Ще понад три мільйони людей потребували професійної перепідготовки та індивідуальні консультації для повернення до нормального життя. Психологічна допомога була потрібна приблизно 315 тисячам ветеранів, які опинилися внаслідок отриманих на війні травм фізично непрацездатними. Зростає попит на професійних консультантів з проблем психічного здоров'я; він значно перевищував пропозицію.

Клінічним психологам довелося працювати з новим типом пацієнтів. Якщо до війни вони переважно займалися дітьми, які мали проблеми у навчанні та спілкуванні, то у повоєнні роки зіткнулися з діагностикою та лікуванням серйозних емоційних проблем у дорослих.

19.4. Психометрична традиція у психології та її вплив на клінічну психологію

Психометрична традиція пов'язана, перш за все, з іменами **Ф. Гальтона** (вважається, що хоча і не в рамках психометрії, але він зробив свій внесок вивченням емоцій та розвитку дитини в розвиток клінічної психології), Дж. МакКінн Кеттелла та Альфреда Біне, що першими розробили і запропонували використовувати тести для оцінки індивідуальних відмінностей.

У 1888 р. **Альфред Біне**, директор лабораторії експериментальної психології в Сорбонні, разом з **Т. Симоном**, головним лікарем психіатричної клініки під Парижем, опублікували нариси «Нові методи оцінки рівня інтелекту у аномальних» (1905), які стали є початком клінічної психодіагностики.

Значний внесок у розвиток психометричної традиції у клінічній психології вніс **Френсіс Гальтон (Francis Galton, 1822-1911)**, головною сферою наукових пошуків якого стало вивчення людських здібностей.

Психологічні дослідження, проведені вченим, були дуже різноманітні. Деякі його спостереження та експерименти не укладаються в рамки жодної теорії, наприклад, так звана «**знаменита прогулянка сера Гальтона**». *Якось сер Френсіс зважився на своєрідний експеримент. Перш ніж вирушити на щоденну прогулянку вулицями Лондона, він сказав собі: «Я – огидна людина, яку в Англії ненавидять усі!». Після того, як він кілька хвилин концентрувався на цьому переконанні, що було рівносильно самогіпнозу, він вирушив, як завжди, на прогулянку, під час якої сталося таке. На кожному кроці Френсіс ловив на собі зневажливі та гидливі погляди перехожих. Багато хто відвертався від нього, і кілька разів на його адресу пролунала груба лайка. У порту один із вантажників, коли Гальтон проходив повз нього, так зачепив вченого ліктем, що той плюхнувся в бруд. Здавалося, вороже ставлення передалося навіть тваринам. Коли він проходив повз запряженого жеребця, той лягнув вченого в стегно так, що він знову повалився на землю. Гальтон намагався викликати співчуття у очевидців, але до свого здивування, почув, що люди почали захищати тварину. Гальтон поспішив додому, не чекаючи, поки його уявний експеримент призведе до серйозніших наслідків.*

Ця достовірна історія описана у багатьох підручниках психології. З неї можна зробити два важливі висновки. Людина є те, що вона про себе думає. Немає необхідності повідомляти оточуючим про свою самооцінку та душевний стан. Вони й так відчують. Практично це означає, що якщо нас щось не влаштовує у нашому світовідчутті та поведінці, щодо нас інших людей, треба спробувати це змінити. Але будь-якій зміні поведінки має передувати зміна мислення.

Головне переконання Гальтона полягало в тому, що талант людини і взагалі всі психічні властивості так само успадковуються, як і його фізичні якості. Для аргументації цього становища ним було розроблено так званий *близнюковий метод* (згодом став поширеним у психології). Зіставляючи ступінь схожості по ряду монозиготних параметрів та дизиготних близнюків, Гальтон ще більше зміцнився у переконанні, що спадковість відіграє вирішальну роль у становленні особистості, а умови середовища – другорядну.

У 1844 р. на Міжнародній виставці охорони здоров'я в Кенсінгтоні Гальтон відкрив Антропометричну лабораторію. Він хотів отримати статистичні дані про обсяг людських здібностей. За три пенси відвідувачі виставки проходили обстеження, що складалося з 17 різних випробувань. Лабораторія викликала великий інтерес, в день її відвідувало близько 90 осіб, та в результаті набралось 9337 карток з індивідуальними результатами. Це був перший експеримент такого розмаху, перше масове тестування.

19.5. Психодинамічна традиція

Вирішальний вплив на розвиток клінічної психології надали ідеї **Зігмунда Фрейда (Sigmund Freud, 1856–1939)**, завдяки яким вони вийшли далеко за межі перших клінік. Хоча робота Фрейда в галузі психоаналізу здивувала і обурила «істеблішмент» психології та американську публіку (після його лекцій у 1909 р.), його ідеї дали клінічним психологам перші прийоми психоаналітичної терапії. Цілком справедлива думка про Зігмунда Фрейда як про *другого батька клінічної психології*.

Починаючи з «Досліджень істерії» (1895, разом із Брейєром), Фрейд запропонував психогенетичну теорію невротичних розладів, яка вплинула одночасно на діагностичні та клініко-психологічні підходи та сформувала самостійний психологічний фундаментальний підхід.

Намагаючись із розрізнених спостережень та гіпотез побудувати цілісну картину невротичного захворювання, Фрейд згадав випадок, розказаний Брейєром, що згодом став широко відомим як *«випадок Анни О.»*. Пацієнткою Брейєра (встановлено, що її справжнє ім'я – Берта Паппенгейм) була молода жінка, яка страждала на розлад мислення та мови, нервовим кашлем та паралічем ніг. За допомогою гіпнозу Брейєру вдалося домогтися відтворення у хворій образів і фантазій, що її турбували. Виявилось, що переживання, що травмували її психіку, були пов'язані з хворобою і смертю батька. У міру того як пацієнтка заново переживала ситуацію, що травмувала її, хворобливі симптоми поступово зникали. На цій підставі Брейєр зробив висновок, що хворобливий симптом є заміником пригніченого імпульсу. Суть запропонованого ним нового методу лікування

істерії, названого *катарсичним* (від гр. – очищення), полягала в тому, щоб змусити хворого згадати, усвідомити і цим розрядити пригнічений психічний імпульс.

Фрейд вирішив перевірити цей метод і невдовзі вже міг навести кілька аналогічних випадків із власної практики. У 1895 р., узагальнивши накопичений досвід, Брейєр та Фрейд опублікували спільну роботу «Етюди з істерії».

Намагаючись розкрити механізми виникнення неврозів, Фрейд звернув увагу на хворобливі наслідки незадоволених потягів та невідреагованих емоцій. Ці розриви єдності свідомості щодо прагнення та афектів, про існування яких сам хворий і не підозрював, були сприйняті Фрейдом як головне свідчення існування несвідомого, як найбільш впливової сфери психіки, аніж свідомість. Оскільки змістом несвідомого здебільшого виявлялося щось неприємне для хворого, неприйнятне з погляду соціальних і моральних норм, Фрейд припустив, що несвідомий характер цих психічних сил обумовлений особливим захисним механізмом, який отримав назву «*витіснення*».

Фрейду доводилося вносити корективи у свою теорію. Події Першої світової війни продемонстрували обмеженість пояснювальних принципів психоаналізу. Військові, які повернулися з окопів, мучилися зовсім іншими переживаннями, ніж віденські буржуа кінця XIX ст. Фіксація нових пацієнтів Фрейда на психічних травмах, пов'язаних з тим, що їм довелося зазирнути у вічі смерті, послужила підставою версії про особливий потяг, щонайменше сильніший за сексуальний, – потяг до смерті. Цей потяг Фрейд позначив давньогрецьким поняттям Танатос як антипод Еросу – силі кохання. Поряд із соціальними обставинами у Фрейда були і особисті мотиви звернення до цієї проблеми. Пристрасний курець, що викурював до 20 сигар на день, він був уражений раком гортані.

Карл Густав Юнг (1875– 1961)

За його власним визнанням, дитячі роки були сповнені почуттям самотності, відсутністю взаєморозуміння та щастя. Його батько був священиком, що втратив зрештою віру, похмурим і схильним до постійних змін настрою. Мати страждала від емоційних розладів і відрізнялася вкрай нестійкою поведінкою. Вона могла майже миттєво перетворитися з достатнім життям домогосподарки на сущого демона, який бурмотів про себе щось незрозуміле. З ранніх років Юнг навчився не довіряти до кінця жодному з батьків, а потім – не довірятись і зовнішньому світу взагалі. Натомість він звернувся до світу внутрішнього, світу снів, видінь і фантазій, світу несвідомого. *Сновидіння та несвідоме*, а не не раціональний світ свідомості стали головною подією його дитячих років, та й всього

життя. У критичні періоди життя Юнг завжди прислухався не стільки до аргументів розуму, скільки до голосу підсвідомості, вираженого в сновидіннях. *Коли він готувався до вступу до університету, йому наснився сон, який зіграв істотну роль у визначенні його долі. Йому наснилося, що він викопує із землі кістки доісторичних тварин.* Юнг витлумачив сон як знак, що спрямовує його на вивчення природи та природничих наук. Саме цей сон разом з дитячим баченням у віці трьох років, коли він подумки опинився в якійсь підземній печері, визначили його підхід до теорії особистості. Він повинен займатися вивченням несвідомих сил, що лежать під поверхнею свідомості та розуму.

Якщо Фрейд характеризує лібідо переважно у термінах сексуальної сфери, то для Юнга це життєва енергія взагалі, у якій секс присутній лише як один із компонентів. За Юнгом, базова життєва енергія лібідо проявляється у зростанні та розмноженні, соціальній та інших видах діяльності – залежно від цього, що у цей час є найбільш важливим для конкретної людини. Юнг відкидав фрейдівське поняття Едіпового комплексу. Він пояснював прихильність дитини до матері суто життєвими потребами дитини та здатністю матері їх задовольняти. За мірою зростання дитини у неї з'являються сексуальні потреби, які накладаються на раніше домінуючі потреби в їжі. Юнг висловив припущення, що енергія лібідо набуває гетеросексуальних форм лише в пубертатний період. Він не заперечував геть наявності сексуальних сил у дитячому віці, проте звів сексуальність до становища лише одного з багатьох потягів у психіці.

З погляду Фрейда, людина є продуктом своїх дитячих переживань. Для Юнга ж людина визначається не тільки минулим, але й своїми цілями, очікуваннями і надіями на майбутнє. На його думку, формування особистості зовсім не завершується до п'яти років. Людина може змінюватися і часом досить значно, протягом усього життя.

Третя відмінність між позиціями Фрейда та Юнга полягає у тому, що Юнг спробував проникнути в область несвідомого глибше, ніж це вдалося Фрейдю. Він додав ще один вимір у розуміння несвідомого: уроджений досвід людства як вид, успадкований ним від своїх тваринних предків (*колективне несвідоме*). Уроджені тенденції всередині колективного несвідомого, що отримали назву *архетипів*, є внутрішніми детермінантами психічного життя людини. Вони спрямовують дії людини у певне русло, у чомусь схоже на те, яким чином поводитися у подібних ситуаціях наші тварини предки. Архетипи виявляють себе у свідомості у вигляді емоцій та деяких інших психічних явищ. Вони зазвичай пов'язані з такими найважливішими моментами життєвого досвіду, як народження та смерть, основні стадії життєвого шляху (дитинство, юність), а також із реакцією на смертельну небезпеку. Частіше за інших зустрічаються чотири архетипи – це *персона, аніма та аніmus, тінь та Я*.

Альфред Адлер (1870–1937)

Спочатку Адлер був настільки слабким учнем, що, на думку вчителя, міг розраховувати у майбутньому лише місце підмайстра шевця. Однак завдяки старанності та наполегливості він зумів стати одним із перших учнів у класі. Він зміг подолати свої численні академічні та соціальні недоліки та *комплекси*, так що сам цілком може вважатися хрестоматійним прикладом своєї ж власної теорії, створеної ним згодом. У розвитку особистості істотну роль відіграє *компенсація* особистих слабкостей та недоліків, що лежить в основі його системи почуття неповноцінності і є прямою спадщиною дитячих років, у чому й сам Адлер охоче зізнавався.

Індивідуальна психологія. На переконання Адлера, поведінка людини визначається насамперед не біологічними, а соціальними чинниками. Він запровадив поняття *соціального інтересу*, визначаючи його як вроджений потенціал, націлений на кооперацію з іншими людьми та досягнення *особистих та суспільних цілей*. Подібний інтерес розвивається у дитинстві, у міру накопичення досвіду. На протигагу Фрейду Адлер мінімізував роль сексуальних сил у формуванні особистості і сконцентрувався переважно не на несвідомому, а на свідомі фактори поведінки. Якщо Фрейд вважав, що поведінка визначається переважно минулим, Адлер підкреслював значення наших цілей на майбутнє. Борючись за досягнення цілей або очікуючи настання деяких подій у майбутньому, ми цим впливаємо на свою нинішню поведінку.

Якщо Фрейд поділяв особистість на кілька частин (ід, его і супер-его), то Адлер, навпаки, всіляко підкреслював єдність і узгодженість особи. В основі його концепції – уявлення про єдину рушійну силу, що лежить в основі структури особистості і спрямовує всі її ресурси на досягнення найголовнішої мети, що надає сенс всієї суті особистості. Такою метою, на його думку, є *прагнення до переваги чи самоствердження*. Саме ця мета підпорядковує собі весь рух до повнішого розвитку та здійснення, реалізації нашого Я. Адлер був переконаний, що це прагнення до переваг є вродженим фактором, його сліди легко можна виявити у всіх аспектах прояву особистості.

Почуття неповноцінності. Адлер не приймав твердження Фрейда у тому, що тільки секс становить первинний, базовий рівень мотивації. Натомість він висловив припущення, що справжньою рушійною силою особистості є *генералізоване почуття неповноцінності* (як це було у його власному житті).

Спочатку Адлер відносив це почуття неповноцінності до тілесних вад. *Дитина зі спадковими органічними недоліками спробує їх компенсувати за рахунок інтенсивнішого розвитку дефектної функції. Дитина-заїка за допомогою мовної терапії може стати великим*

*оратором, дитина зі слабкими кінцівками після інтенсивних фізичних вправ стає гарним атлетом чи танцюристом. Пізніше Адлер розширив поняття неповноцінності, включивши в нього всі види фізичних, душевних чи соціальних недоліків – реальних чи уявних. Він також вважав, що слабкість і безпорадність дитини, її залежність від навколишнього оточення ведуть до появи почуття неповноцінності, настільки знайомого кожній людині. Дитина усвідомлює свою неповноцінність та необхідність подолати недолік, але при цьому нею рухає вроджене прагнення переваги. У результаті такий процес мимоволі рухає індивіда до все більшої досконалості та реалізації. Почуття неповноцінності може чинити і позитивний вплив як на рівні індивіда, так і на рівні соціуму, оскільки саме з ним пов'язане постійне прагнення переваги. Однак якщо в дитячі роки у відповідь на почуття неповноцінності дитина нашоухується на занадто м'яке, або ж, навпаки, надмірно жорстке ставлення, у неї в результаті може виникнути якась аномальна *компенсаторна поведінка*. Нездатність достатньо компенсувати почуття неповноцінності може призвести до розвитку *комплексу неповноцінності*, що призводить людину до серйозних життєвих проблем.*

19.6. Психоінтервенційна традиція

Психоінтервенційна традиція була помітна вже у надрах французької клінічної психології, наприклад, у клініці Шарко та Жані. Тоді **Х'юго Мюнстерберг** почав працювати над своєю книгою «Психотерапія», яка вийшла 1909 р. Мюнстерберг лікував пацієнтів у лабораторії, а не в клініці, і не призначав плату за лікування. Він покладався на свою репутацію і ніколи не приховував від своїх пацієнтів, які методи лікування застосовуватимуться. Психічні хвороби, вважав Мюнстерберг, виникають через нездатність людини адаптувати свою поведінку до навколишнього оточення і в результаті прихованих конфліктів у підсвідомості.

Терапевтичний метод Мюнстерберга полягав у тому, щоб прибрати турбуючі пацієнта думки, позбавити його від небажаних звичок, змусити пацієнта забути про негативні емоції, успішно справлятися з низкою проблем, включаючи алкоголізм, наркозалежність, галюцинації, нав'язливі думки, фобії та сексуальні розлади. Спочатку він вдавався до гіпнозу як методу, але після того, як одна жінка пригрозила застрелити його, Мюнстерберг відмовився від гіпнозу.

Питання для самоконтролю

1. Які передумови та умови виникнення та розвитку клінічної психології?
2. По лінії яких традицій розвивалася світова клінічна психологія (коротка характеристика)?
3. Який внесок у розвиток клінічної психології інституційної традиції?
4. Хто зробив істотний внесок у розвиток інституційної традиції?
5. Лайтнер Вітмер та його роль у розвитку клінічної психології.
6. Який внесок німецьких учених у розвиток інституційної традиції?
7. Який внесок у розвиток клінічної психології психометричної традиції?
8. Який внесок у розвиток клінічної психології психодинамічної традиції?

ЛІТЕРАТУРА

1. Гоян І.М., Семак О.О. Історія психології. Навчально-методичний посібник до лекційних, практичних занять та самостійної роботи з дисципліни «Історія психології» для студентів спеціальності «Психологія». 2008. 159 с.
2. Жуков С. М., Жукова Т. В. Історія психології. К.: Кондор, 2009. 232 с. (або видання Жуков С. М., Жукова Т. В. Історія психології. К.: Либідь, 2005. 224 с.).
3. Історія психології: від античності до початку ХХ століття : навч. посібник / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. НВП «Інтерсервіс». 235 с.
4. Історія філософії в Україні. Т.1-2. К., 1987.
5. Історія психології : античність. Конспект лекцій / Укл. Чуйко Г. В., Кривко Т. А. Чернівці : Рута, 2006. 80 с.
6. Ковальчук З. Я. Історія психології: курс лекцій. Частина 2: для студентів спеціальностей «Психологія», «Практична психологія» / З. Я. Ковальчук. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 344 с.
7. Корольчук М. С. Історія психології : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М. С. Корольчук, П. П. Криворучко К. : Ельга, Ніка-Центр, 2004. 248 с.
8. Копець Л. Класичні експерименти в психології : навч. посібник / Л. Копець. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 283 с.
9. Нариси з історії вітчизняної психології ХІХ ст.: у 2 ч. за ред.. Г. С. Костюка. Київ, 1955.
10. Нариси з історії вітчизняної психології кінця ХІХ і початку ХХ ст./ за ред. Г. С. Костюка. Київ, 1959.
11. Нариси з історії вітчизняної психології (ХVІІ – ХVІІІ ст.) /за ред. Г. С. Костюка. Київ, 1952.
12. Психологические теории и концепции личности: краткий справочник [ред. : Горноста́й П., Титаренко Т.]. К. : Рута, 2001.
13. Психологічний словник / Авт-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова; [за ред. Н. А. Побірченко]. К. : Наук. світ, 2007. 274 с.
14. Розвиток філософської думки в Україні. Львів, 1992.
15. Роменець В. А. Історія психології. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. К. 1996.
16. Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття: навч.посібник /Вст. ст. В. О. Титаренкою Вид. 2-ге, стереотип. К.: Либідь, 2003. 992 с.; іл.
17. Роменець В.А., Маноха І.О. Історія психології. К., 2001.
18. Роменець В. А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження : навч. посіб. / В. А. Роменець. К. : Либідь, 2005. 916 с.

19. Роменець В. А. Історія психології епохи XVII століття. Епоха Просвітництва : навч. посіб. / В. А. Роменець. К. : Либідь, 2006. 1000 с.
20. Роменець В. А. Історія психології XIX – початку XX століття : навч. посіб. / В. А. Роменець. К. : Вища школа, 1995. 614 с.
21. Роменець В. А. Історія психології XX ст. К.:Либідь, 1998. 989 с.
22. Становлення базових парадигм української психології: колективна монографія / В.В. Турбан, І.В. Білоконь, Н.М. Бугайова, К.В. Гаврилкова, В.М. Летцев, А.М. Маслюк, В.Ф. Маценко, Ж.М. Маценко, О.А. Мельник, І.М. Поклад, М.І. Савіна, Л.З. Сердюк, Л.О. Скальська, А.А. Терещук, Г.В. Чайка; за ред. В.В. Турбан. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. 257 с.

Додаткова рекомендована література

1. Балл Г. Наукова спадщина академіка Г.С.Костюка і актуальні проблеми психологічної епістемології [Текст] / Г. Балл // Освіта і управління. 2003. №3. С. 19 – 21.
2. Выготский Л.С. Вопросы теории и истории [Текст]//Собр. соч.: в 6 т. / Л.С.Выготский. М. Мысль, 1982. Т.1. 673 с.
3. Данилюк І.В. Історія психології в Україні. Західні регіони (остання чверть XIX – перша половина XXст.) [Текст] / І.В. Данилюк. К.: Либідь, 2002. – 152 с.
4. Казімка Л.О. Проблеми теорії та історії психології в працях Г.С. Костюка [Текст] / Л.О. Казімка// Наука та наукознавство. 2003. №1. С. 21-24.
5. Карпенко З. Світ гуманістичної психології [Текст] / З. Карпенко // Психологія і суспільство. 2003. №1. С. 14 – 17.
6. Криворучко П.П. Історія психології [Текст]: курс лекцій. / П.П.Криворучко; за заг. ред. М.С. Корольчука. К. «Ельга. Ніка-центр», 2003. 248 с.

Навчальне видання

Яцина Олена Федорівна

**ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ:
СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК КЛІНІЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ В ІСТОРИЧНИХ ПРОЦЕСАХ**

Навчальний посібник

Гарнітура Times New Roman.

Формат 60x84/16.

Ум.друк.арк. 10,69. Обл.вид.арк. 11,31.

Зам. № 18. Наклад 100 прим.

Оригінал-макет виготовлено
у редакційно-видавничому відділі ДВНЗ «УжНУ»
88000, м.Ужгород, вул. Заньковецької, 89
E-mail: dep-editors@uzhnu.edu.ua

Видавництво УжНУ «Говерла».
88000, м. Ужгород, вул. Капітульна, 18.
*Свідоцтво про внесення до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія 3т № 32 від 31 травня 2006 року*